

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ФИЛИПЕЦЬ ЄВГЕН ЮРІЙОВИЧ

УДК 342.725

ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА
ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ У СФЕРІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Галузь знань 08 – Право
Спеціальність – 081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Є.Ю. Филипець)

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент
МОЧУЛЬСЬКА Марта Євгенівна

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Филипець Є.Ю. Конституційно-правове регулювання та практика застосування державної мови у сфері освіти в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2023.

Дисертація є комплексним дослідженням конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні. Мета та завдання, поставлені в дисертаційному дослідженні, зумовили побудову відповідної структури дослідження. Дисертація складається з трьох розділів, в яких розкриваються такі питання: загальнотеоретичні засади дослідження та його поняттєвий апарат; історико-правові особливості становлення та розвитку конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні; аксіологічне значення державної мови при застосуванні у сфері освіти в Україні; вплив застосування державної мови у сфері освіти в Україні на формування української національної ідентичності; мова освітнього процесу в Україні як фактор впливу на стан національної безпеки, збереження територіальної цілісності та державного суверенітету; конституційно-правове гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин та корінних народів України; європейські стандарти правового регулювання мовних відносин у сфері освіти; досвід окремих зарубіжних держав щодо правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти; пропозиції щодо удосконалення конституційно-правового регулювання мови освіти та практики її застосування у сфері освіти в Україні.

У Розділі 1 дисертаційного дослідження запропоновано авторське визначення поняття державної мови в Україні та доведено, що одним із ключових питань у дослідженні теоретичної складової функціонування державної мови у сфері освіти в Україні є базове конституційне поняття «застосування державної мови». Також,

виявлено особливості мовної політики у сфері освіти в Україні та її складові елементи, що впливають на розкриття потенціалу української мови як державної. При цьому, досліджено вплив російської імперської політики щодо української мови як державної та її застосування у сфері освіти та встановлено, що впродовж останніх двісті шістдесяті років більше вісімнадцяти разів здійснювалися заходи щодо заборони та викорінення української мови із сфери освіти, що мало б своїм наслідком ліквідацію української державності та національної ідентичності. Запропоновано періодизувати генезис становлення й розвитку української мови як державної мови та здійснення мовної політики у сфері освіти України, виділивши 4 історико-правові етапи: I етап (до 1990-го року) – період дії нормативних актів, що регулювали мовне питання у час комуністично-соціалістичного устрою УРСР; II етап (1990 – 1996 роки) – період перетворення правової системи незалежної України, підготовки проектів конституційних актів з відповідними положеннями, які регулюють статус державної мови та зміни ціннісних суспільно-правових орієнтирів на їх демократизацію; III етап (з 1996 по 2017 рік) – період від ухвалення Конституції України 1996 року та спеціального мовного законодавства до запровадження нових моделей застосування державної мови в освітньому процесі в Україні; IV етап (з 2017 року до сьогодні) – сучасний період впровадження нових моделей нормативного регулювання застосування української мови як мови освітнього процесу в Україні.

З'ясовано аксіологічний потенціал української мови при застосуванні у сфері освіти в Україні та визначено, що українська мова шляхом трансформації із категорії соціальних цінностей людини стає конституційною цінністю для всього українського народу – загальнонаціональним благом та державотвірною основою.

У Розділі 2 виявлено, взаємозв'язок між конституційно-правовим регулюванням застосування державної мови у сфері освіти в Україні та його впливом на формування української національної ідентичності, зокрема в умовах загроз існуванню держави та повномасштабної війни; глобалізаційних процесів, а також сучасних викликів пов'язаних із євроінтеграційними прагненнями України, а також проаналізовано значення мови освітнього процесу в Україні як фактора

впливу на стан національної безпеки, збереження територіальної цілісності та державного суверенітету; наголошено на необхідності належного застосування державної мови у сфері освіти в Україні, що сприятиме захисту національної безпеки в умовах гібридних загроз та зовнішнього впливу.

Окремо досліджено поняття «вільного розвитку мови у сфері освіти в Україні», яке слід трактувати як такий розвиток, що відбувається без необґрунтованих заборон та втручань з боку держави, завдяки чому мова як соціокультурний феномен удосконалюється, зберігає свою ідентичність та самобутність шляхом використання гарантованих Конституцією України правових можливостей, зокрема спроможності її вивчення у закладах освіти особами з числа національних меншин чи корінних народів України. Крім того, висловлено застереження щодо розуміння поняття «використання мов у сфері освіти в Україні», позаяк таке не є всеохоплюючим поняттям із повним спектром його застосування у сфері освіти (не є абсолютним правом), тобто навчання мовою національних меншини чи корінних народів України на всіх рівнях освіти без будь-яких обмежень, позаяк такий підхід не відповідає нормам міжнародних чи внутрішніх правових актів та створює перешкоду фактичній потребі інтеграції меншин із збереженням своєї ідентичності.

З'ясовано розуміння конституційного положення частини п'ятої статті 53 Конституції України про «навчання рідною мовою», яке за своїм змістом означає можливість особи, що належить до національної меншини або корінного народу України отримувати та засвоювати освітню інформацію, опановувати базові компетентності та здібності, які визначені освітнім стандартом, інтегруватися до пануючого суспільного порядку, досягнути завдяки навчанню знанням, умінням та навичками, що дають можливість користуватися суспільними благами на рівні із представниками більшості – титульної нації шляхом використання при цьому своєї рідної мови як материнської або першої мови, яка дається людині з народження, засобу соціалізації та інтеграції в суспільство, засобу належності до нації свого походження, інструменту збереження національної історії, традиції, культури. Водночас, «право вивчати рідну мову» виступає засобом збереження ідентичності

та сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин та корінних народів України шляхом вивчення рідної мови як лінгвістичної категорії.

У Розділі 3 звернуто увагу на дослідженні європейських стандартів правового регулювання мовних відносин, а також аналізу до визначення юридичного статусу державної мови та її застосування у сфері освіти окремих зарубіжних держав. Крім того, встановлено, що на конституційному рівні за сучасних умов та з огляду на зарубіжний досвід є потреба удосконалення положень статті 10 та частини п'ятої статті 53 Конституції України. При цьому, доведено необхідність удосконалення правового регулювання мови освіти шляхом внесення змін та доповнень до спеціальних законодавчих актів у сфері освіти в Україні.

За результатами дослідження висловлено міркування щодо запровадження заходів позитивної дискримінації до української мови, позаяк така впродовж століть не мала статусу державної, викорінювалася, дискримінувалася, маркувалася як непрестижна, що негативно позначилося на її розвитку, рівні поширення в українському суспільстві, в якому досі залишається велика частка неукраїномовних громадян, а також аргументовано необхідність застосування підтримчих дій з боку держави – позитивної дискримінації щодо корінних народів України для вирівнення їх прав по відношенню до національних меншин, позаяк вони знаходяться в істотно менш вигідних умовах існування та протягом тривалого часу зазнавали негативного впливу на свою ідентичність, зокрема й на рідну мову.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані: в науково-дослідній сфері для подальших наукових досліджень конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні; у правотворчій діяльності – для підготовки законопроектів про внесення змін та доповнень до Конституції України, Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», Закону України «Про освіту» та інших спеціальних нормативно-правових актів у сфері освіти; у правозастосовній сфері – при розробленні спеціальних законодавчих актів, програм розвитку української мови як державної у сфері освіти в Україні, інших

нормативно-правових актів; у навчальному процесі – при викладанні курсів «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», при підготовці підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій з даних навчальних дисциплін.

Ключові слова до дисертації: державна мова, освіта, мова освітнього процесу, конституційні цінності, національна ідентичність, українська нація, національна безпека, національні меншини та корінні народи, права людини, право на освіту рідною мовою, конституційна юстиція, офіційна конституційна доктрина, Конституційний Суд, конституційна модель, конституціоналізм.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Филипець Є.Ю. Конституційні регулювання застосування державної мови у сфері освіти в Україні: теоретичні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. № 4, 2020. С. 138 – 147.

2. Филипець Є.Ю. Аксиологічне (ціннісне) значення державної мови крізь призму її застосування у сфері освіти України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Випуск 74. С. 79 – 88.

3. Филипець Є.Ю. Мовні права національних меншин та корінних народів України у сфері освіти: особливості та домірність обмеження. *Український часопис конституційного права*, 2022. № 3. С. 91 – 104.

4. Филипець Є.Ю. Значення державної мови як чинника впливу на формування конституційної ідентичності: погляд крізь сферу освіти України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Випуск 78: частина 1. С. 133 – 140.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Филипець Є.Ю. Застосування мов національних меншин у сфері освіти в Україні // Матеріали XXVI Звітної науково-практичної конференції *«Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»* : тези виступу, 6-7 лютого 2020 р. у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2020. С. 118 – 122.

2. Филипець Є.Ю. Становлення та розвиток інституту державної мови у сфері освіти в Україні: конституційно-правовий аналіз // Матеріали XIX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції *«Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи»* : тези виступу, 24 квітня 2020 р. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, 2020. С. 54 – 56.

3. Филипець Є.Ю. Державна мова у сфері освіти в зарубіжних країнах: конституційно-правова характеристика // Матеріали XX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції *«Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи»* : тези виступу, 22-23 квітня 2021 р. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, 2021. С. 66 – 69.

4. Филипець Є.Ю. Реалізація конституційного права особи на освіту державною мовою: практика Європейського суду з прав людини // Матеріали XXVII Звітної науково-практичної конференції *«Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»* : тези виступу, 5-6 лютого 2021 р. у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 125 – 129.

5. Филипець Є.Ю. Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: аксіологічний аспект // Матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції *«Проблеми державотворення і*

захисту прав людини в Україні» : тези виступу, 04 лютого 2022 року у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 111 – 115.

6. Филипець Є.Ю. Позитивна дискримінація у мовних відносинах в сфері освіти України: стан та перспективи застосування // Матеріали ХХІХ звітної науково-практичної конференції *«Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»* : тези виступу, 2-3 лютого 2023 року у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2023. С. 145 – 147.

7. Филипець Є.Ю. Значення застосування державної мови у сфері освіти для забезпечення національної безпеки України // *Захист прав, свобод і законних інтересів людини, громадянина та держави в умовах збройної агресії проти України*. Зб. наук. праць. Матеріали ХІІІ міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 жовтня 2022 року) / Ред. колегія: О. В. Скрипнюк (співголова), І. Б. Усенко (співголова), Є. В. Ромінський (відповідальний секретар), А. М. Гурова, А. Ю. Іванова, П. С. Демченко. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. 214 с.

ANNOTATION

Fylypets E.Yu. Constitutional and legal regulation and practice of using the state language in the field of education in Ukraine. – Qualification research work presented as a manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 - Law. - Ivan Franko Lviv National University. Lviv, 2023.

The dissertation is a comprehensive study of constitutional and legal regulation and the practice of using the state language in Ukraine's education field. The goal and tasks set in the dissertation study led to the construction of an appropriate research structure. The dissertation consists of three sections, in which the following questions are revealed: the research general theoretical basis and its conceptual apparatus; historical and legal features of the formation and development of constitutional and legal regulation and the practice of using the state language in the field of education in Ukraine; the state language axiological significance when applied in the field of education in Ukraine; the influence of the state language use in the field of education in Ukraine on the Ukrainian national identity formation; the language of the educational process in Ukraine as a factor influencing the national security state, preservation of territorial integrity and sovereignty; constitutional and legal guarantee of free development, use and protection of national minorities languages and indigenous peoples of Ukraine; European legal regulation standards of language relations in the education field of the European Union and international organizations; studies of individual foreign countries regarding legal regulation and practice of using the state language in the field of education; proposals for improving the constitutional and legal regulation of the education language and the practice of its application in the field of education in Ukraine.

Chapter 1 of the dissertation research proposes the author's definition of the state language concept in Ukraine. One of the critical questions in the study of the theoretical component of the state language functioning in the field of education in Ukraine is the fundamental constitutional concept of «use of the state language». Also, the language policy peculiarities in the field of education in Ukraine and its constituent elements

influencing the disclosure of the Ukrainian language's potential as a state language have been revealed. At the same time, the impact of the Russian imperial policy on the Ukrainian language as a state language and its application in the field of education was studied. It was established that over the past two hundred and sixty years, more than eighteen times measures were taken to ban and eradicate the Ukrainian language from the field of education, which would have resulted in Ukrainian statehood and national identity elimination. It is proposed to periodize the formation genesis and development of the Ukrainian language as the state language and the implementation of the language policy in the field of education of Ukraine, distinguishing 4 historical and legal stages: Stage I (until 1990) - the period of validity of normative acts that regulated the language issue during the communist era - the socialist system of the Ukrainian SSR; II stage (1990 - 1996) is a transformation period of legal procedures and independent Ukraine, preparation of draft constitutional acts with relevant provisions regulating the status of the state language and changes in valuable social and legal guidelines for their democratization; Stage III (from 1996 to 2017) is the period from the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 and special language legislation to the introduction of new models of the state language use in the educational process in Ukraine; IV stage (from 2017 up till now) - the modern period of the introduction of normative regulation new models of the Ukrainian language use as the language of the educational process in Ukraine.

In addition, the Ukrainian language's axiological potential when applied in the field of education in Ukraine is clarified, and it is determined that the Ukrainian language is a social ideal, which through a transformation from the category of human social values, becomes a constitutional value for the entire nation - a national good and a state-building foundation. The influence of the Ukrainian language as the state language on the formation of constitutional identity was analyzed. A clear relationship was traced between state language use in education and national constitutional identity.

Chapter 2 reveals the relationship between the constitutional and legal regulation of the use of the state language in the field of education in Ukraine and its influence on the formation of Ukrainian national identity, in particular in the conditions of threats to the

state's existence and full-scale war; rapid globalization processes, as well as modern challenges related to Ukraine's European integration aspirations, and also analyzed the language importance of the educational process in Ukraine as a factor influencing the state of national security, territorial integrity and sovereignty preservation, and emphasized the need for proper use of the state language in in the field of education in Ukraine, which will contribute to national security protection in conditions of hybrid threats and external influence.

Additionally, researched the concept of «free development of the language in the field of education in Ukraine» which should be interpreted as such a development that takes place without unreasonable prohibitions and interventions by the state, thanks to which the language as a socio-cultural phenomenon improves, preserves its identity and originality through the use of legal opportunities guaranteed by the Constitution of Ukraine, in particular, the ability to study it in educational institutions by persons from national minorities or indigenous peoples of Ukraine. In addition, a warning was expressed regarding the understanding of the concept of «languages use in the field of education in Ukraine» since this is not an all-encompassing concept with a full range of applications in the field of education (it is not an absolute right), that is, teaching in the language of national minorities or indigenous peoples of Ukraine at all levels of education without any restrictions, since such an approach does not comply with the norms of international or domestic legal acts and creates an obstacle to the actual need for the minorities integration while preserving their identity.

The constitutional provision of the Constitution of Ukraine Article 53, fifth part on «learning in the native language» which means the possibility of a person belonging to a national minority or an indigenous people of Ukraine to receive and assimilate educational information, master the essential competencies and abilities that are defined academic standard, to integrate into the prevailing social order, to acquire, thanks to education, knowledge, abilities and skills that make it possible to enjoy public goods on a level with the representatives of the majority - the titular nation, by using at the same time one's native language as a mother tongue or the first language given to a person from birth, a means of socialization and integration into society, a means of belonging to the

nation of origin, a tool for preserving national history, tradition, and culture was researched. At the same time, the "right to learn one's native language" acts as a means of preserving identity and contributes to the development of the ethnic, cultural, linguistic, and religious identity of all national minorities and indigenous peoples of Ukraine through learning one's native language as a linguistic category.

In Section 3, attention is paid to the study of European standards of language relations legal regulation, as well as analysis to determine the legal status of the state language and its application in the field of education of certain foreign countries. In addition, it was established that at the constitutional level, under modern conditions and given foreign experience, there is a need to improve the provisions of Article 10 and part five of Article 53 of the Constitution of Ukraine. At the same time, the need to improve the legal regulation of the education language by introducing changes and additions to special legislative acts in Ukraine's education field has been proved.

Based on the results of the study, considerations were expressed regarding the measure's introduction of positive discrimination to the Ukrainian language since it did not have a state status for centuries, was eradicated, discriminated against, and marked as unprestigious, which negatively affected its development, level of distribution in Ukrainian society, in which a large share remains non-Ukrainian-speaking citizens, as well as the need for the use of supportive actions by the state - positive discrimination against the indigenous peoples of Ukraine to equalize their rights about national minorities, since they are in significantly less favorable conditions of existence and for a long time have suffered a negative impact on their identity, in particular, in the native language.

Practical significance of the obtained results consists in the fact that they can be used: in the research field for further scientific studies of constitutional and legal regulation and the practice of using the state language in the field of education in Ukraine; in law-making activities - for the preparation of draft laws on amendments and additions to the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language", the Law of Ukraine "On Education" and other special normative legal acts in the field of education; in the law-enforcement sphere -

when developing special legislative acts, programs for the development of the Ukrainian language as a state language in the field of education in Ukraine, other normative legal acts; in the educational process - when teaching the courses «Constitutional Law of Ukraine», «Constitutional Law of Foreign Countries», when preparing textbooks, study guides, methodical recommendations for these educational disciplines.

Keywords: state language, education, language of educational process, constitutional values, national identity, Ukrainian nation, national security, national minorities and indigenous peoples, right to education in mother tongue, official constitutional doctrine, Constitutional Court, constitutional model, human rights, constitutional justice, constitutional model, constitutionalism,

LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE AUTHOR ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

Works in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Fylypets E.Yu. Constitutional regulation of the state language use in the field of education in Ukraine: theoretical aspects. *Comparative and analytical law. State educational institution «Uzhhorod National University»*. №. 4, 2020. P. 138-147.

2. Fylypets E.Yu. Axiological (value) significance of the state language through the prism of its application in Ukraine's education sphere. *Bulletin of Lviv University. Legal series*. 2022. Issue 74. P. 79 – 88.

3. Fylypets E.Yu. Linguistic rights of national minorities and indigenous peoples of Ukraine in education: peculiarities and appropriateness of restrictions. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 2022. №. 3. P. 91 – 104.

4. Fylypets E.Yu. The importance of the state language as a factor influencing the formation of constitutional identity: a view through the sphere of education in Ukraine. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 2023. Issue 78: Part 1. P. 133 – 140.

Works certifying the approval of the dissertation materials:

1. Fylypets E.Yu. The use of national minorities languages in the field of education in Ukraine // Materials of the XXVI Reporting Scientific and Practical Conference «*Problems of State Formation and Protection of Human Rights in Ukraine*»: abstracts of the speech, February 6-7, 2020 in 2 parts, Part 1. Lviv: Law Faculty of Ivan Franko Lviv National University, 2020. P. 118 – 122.

2. Fylypets E.Yu. Formation and development of the state language institute in the field of education in Ukraine: constitutional and legal analysis // Proceedings of the XIX International Student and Postgraduate Scientific Conference «*Actual Problems of Human Rights, the State and the Legal System*»: abstracts of the speech, April 24, 2020. Lviv: Faculty of Law Ivan Franko Lviv National University, Western Regional Scientific Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 2020. P. 54 – 56.

3. Fylypets E.Yu. The state language in education in foreign countries: constitutional and legal characteristics // Materials of the XX International Student and Postgraduate Scientific Conference «*Actual Problems of Human Rights, the State and the Legal System*»: abstracts of the speech, April 22-23, 2021. Lviv: Law Faculty of Ivan Franko Lviv National University, Western Regional Scientific Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 2021. P. 66 – 69.

4. Fylypets E.Yu. Implementation of a person's constitutional right to education in the state language: the practice of the European Court of Human Rights // Materials of the XXVI I Report Scientific and Practical Conference «*Problems of State Formation and Protection of Human Rights in Ukraine*»: abstracts of the speech, February 5-6, 2021 in 2 Part Part 1. Lviv: Faculty of Law of Ivan Franko Lviv National University, 2021. P. 125 – 129.

5. Fylypets E.Yu. The decision of the Constitutional Court of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language»: an axiological aspect // Materials of the XXVIII Reportable Scientific and Practical Conference «*Problems of state formation and protection of human rights in Ukraine*»:

theses of the speech, February 4, 2022, in 2 parts, Part 1. Lviv: Faculty of Law of Ivan Franko Lviv National University, 2021. P. 111-115.

6. Fylypets E.Yu. Positive discrimination in language relations in the sphere of education of Ukraine: state and prospects of application // Materials of the 29th reporting scientific and practical conference «*Problems of state formation and protection of human rights in Ukraine*»: theses of the speech, February 2-3, 2023 in 2 parts, Part 1. Lviv: Faculty of Law of Ivan Franko Lviv National University, 2023. P. 145-147.

7. Fylypets E.Yu. The importance of using the state language in education to ensure the national security of Ukraine // *Protection of the rights, freedoms, and legitimate interests of a person, a citizen, and the state in the conditions of armed aggression against Ukraine*. Coll. of science works Materials of the XIII International Science and Practice conf. (Kyiv, October 19, 2022) / Ed. board: O. V. Skrypniuk (co-chairman), I. B. Usenko (co-chairman), E. V. Rominsky (responsible secretary), A. M. Hurova, A. Yu. Ivanova, P. S. Demchenko. Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 214 p.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК	– Автономна Республіка Крим
ВК	– Венеційська комісія
ВРУ	– Верховна Рада України
ЄКПЛ	– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС	– Європейський Союз
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
КСУ	– Конституційний Суд України
КМУ	– Кабінет Міністрів України
МЗС	– Міністерство закордонних справ України
ОБСЄ	– Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
РЄ	– Рада Європи
Хартія	– Європейська хартія регіональних мов або мов меншин
ЮНЕСКО	– Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
1.1. Загальнотеоретичні засади дослідження та його поняттєвий апарат.....	29
1.2. Історико-правові особливості становлення та розвитку конституційно- правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні.....	47
1.3. Аксіологічне значення державної мови при застосуванні у сфері освіти в Україні.....	70
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ У СФЕРІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	86
2.1. Вплив застосування державної мови у сфері освіти в Україні на формування української національної ідентичності.....	86
2.2. Мова освітнього процесу в Україні як фактор впливу на стан національної безпеки, збереження територіальної цілісності та державного суверенітету.....	101
2.3. Конституційно-правове гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин та корінних народів України.....	117
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ У СФЕРІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	142
3.1. Європейські стандарти правового регулювання мовних відносин у сфері освіти.....	142
3.2. Досвід окремих зарубіжних держав щодо правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти.....	149

3.3. Пропозиції щодо удосконалення конституційно-правового регулювання мови освіти та практики її застосування у сфері освіти в Україні.....	174
ВИСНОВКИ.....	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215
ДОДАТКИ.....	255

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Соціокультурний феномен української мови впродовж різних етапів існування Української державності завжди розглядався як її державотвірна основа. Конституційно-правове регулювання та практика застосування державної мови у публічних сферах суспільного життя було та залишається предметом суспільно-політичних та наукових дискусій, а також об'єктом зовнішнього впливу. Однією із найбільш охоплюючих галузей такого суспільного життя є сфера освіти, як середовище інтелектуального, творчого та культурного розвитку особистості, зокрема завдяки, визначенню державної мови як мови освітнього процесу. Актуальність дослідження зумовлена й тим, що визначений у Конституції України стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору зумовлює необхідність врахування європейських стандартів правового регулювання мовних відносин та досвіду зарубіжних держав у питанні застосування державної мови у сфері освіти.

Теоретичну базу дослідження склали наукові праці таких вчених: Б. Ажнюка, О. Бориславської, В. Василенка, П. Гураля, В. Кобрина, М. Козюбри, Є. Ткаченка, В. Шишкіна, С. Головатого, Л. Масенко, П. Гриценка, М. Савчина, Т. Подорожної, С. Погребняка, О. Курінного та інших. Водночас, наявний обсяг досліджень з означеної теми в загальному масиві наукових праць є все ж недостатнім, з огляду на сучасні виклики, які стоять перед державою та потребують оновленого підходу до питання конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення розвитку української держави, конституційно-правових інститутів в умовах реформи децентралізації публічної влади» (номер державної реєстрації 0121U110203).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні. Для досягнення поставленої мети в дослідженні передбачено вирішення таких завдань:

– запропонувати авторське визначення поняття «державна мови в Україні» та з'ясувати зміст поняття «застосування державної мови у сфері освіти в Україні»;

– дослідити вплив російської імперської політики на українську мову як мову освітнього процесу та здійснити періодизацію генезису становлення та розвитку української мови як державної мови в освітній сфері;

– з'ясувати аксіологічне значення державної мови при застосуванні у сфері освіти в Україні;

– виявити взаємозв'язок між застосуванням державної мови у сфері освіти в Україні та її впливом на формування української національної ідентичності;

– проаналізувати значення застосування державної мови у сфері освіти в Україні як фактора впливу на стан національної безпеки, збереження територіальної цілісності та державного суверенітету;

– дослідити зміст понять «вільного розвитку мов у сфері освіти в Україні», «використання мов у сфері освіти в Україні», «право навчатися рідною мовою» та «право вивчати рідну мову»;

– охарактеризувати європейські стандарти правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти та дослідити наявний досвід окремих зарубіжних держав щодо застосування державної мови у сфері освіти;

– запропонувати заходи щодо удосконалення конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні;

– аргументувати необхідність запровадження заходів позитивної дискримінації (підтримчих дій) щодо української мови як мови освітнього процесу та щодо мов й мовних прав корінних народів України у сфері освіти в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі конституційно-правового регулювання та застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

Предметом дослідження конституційно-правове регулювання та практика застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

Методи дослідження. З огляду на предмет дослідження та задля виконання поставленої мети й завдань у процесі дослідження було використано загальнофілософські підходи, а також загальнонаукові, спеціальні та юридичні методи наукового пошуку.

Дослідження теоретичних основ та понятійного апарату цієї наукової роботи здійснювалося за допомогою діалектичного методу пізнання (підрозділ 1.1). Історико-правовий метод було використано для визначення особливостей становлення та розвитку конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні, а також дослідження впливу російської імперської політики щодо української мови як мови освітнього процесу (підрозділ 1.2).

Логічний метод став основним інструментом виявлення особливостей та основних ознак державної мови як конституційної цінності, виділення основних ознак, що характеризують європейські стандарти правового регулювання мовних відносин (підрозділи 1.3, 3.1). Завдяки застосуванню порівняльно-правового методу наукового пізнання з'ясовано досвід окремих зарубіжних держав щодо правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти (підрозділ 3.2.). Формально-юридичний метод застосовувався протягом усього процесу наукового дослідження для констатації та аналізу окремих законодавчих положень і норм (розділи 1, 2 та 3).

Системно-структурний та структурно-функціональний методи дали можливість дослідити значення та місце практики Конституційного Суду України у питанні застосування державної мови у сфері освіти в Україні (розділи 1 та 2).

Під час роботи над всіма розділами цього дисертаційного дослідження використовувалися також різноманітні прийоми наукового пізнання, такі як: аналіз, індукція, дедукція, узагальнення тощо. Крім того, для розроблення висновків та пропозицій щодо удосконалення конституційно-правового регулювання мови освіти та практики її застосування у сфері освіти в Україні були

використанні прийоми моделювання та прогнозування. Дотримання вимог правильної логічної побудови понять та авторських суджень забезпечило обґрунтованість і достовірність зроблених висновків у цьому дослідженні.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є комплексним дослідженням конституційно-правового регулювання та практики застосування державної у сфері освіти в Україні. Наукова новизна дисертації конкретизується в нових, або таких, що містять елементи новизни, положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

– з’ясовано аксіологічний потенціал української мови при застосуванні у сфері освіти в Україні та визначено, що українська мова шляхом трансформації із категорії соціальних цінностей людини стає конституційною цінністю для всього народу – загальнонаціональним благом та державотвірною основою. Виявлено основні ознаки української мови як конституційної цінності, зокрема вона є: національним надбанням; наявним є високий рівень її сприйняття та визнання як цінності всім народом; відіграє консолідуючу, інтеграційну роль; є чинником національної безпеки та територіальної цілісності України, символом й атрибутом держави; наявною є сформульована юридична позиція органу конституційної юрисдикції.

– виявлено особливості європейських стандартів правового регулювання застосування мови освіти та здійснення мовної політики, що полягають в утвердженні статусу рідної мови титульного етносу – державної мови; особливий акцент звернуто до мультилінгвізму, що проявляється у сприянні досконалому вивченню щонайменше двох іноземних мов та застосування загальноприйнятої формули «рідна мова та дві іноземні мови»; захист мов й забезпечення реалізації мовних прав меншин у сфері освіти (права навчатися рідною мовою чи її вивчати) сформульовано як на основі Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року та Рамкової конвенції прав національних меншин 1995 року, так і внутрішніх актах Європейського Союзу, зокрема Директиві Європейського Союзу № 2000/43/ЄС; держави здійснюють мовну політику та забезпечують правове

регулювання мовних відносин у сфері освіти з огляду на фактичні внутрішні обставини, а також застосовують заходи впливу, зокрема підтримчі дії, на власний розсуд та з огляду на наявні потреби.

– встановлено, що на конституційному рівні за сучасних умов та з огляду на зарубіжний досвід є потреба удосконалення положень статті 10 та частини п'ятої статті 53 Конституції України, зокрема щодо 1) визначення української мови єдиною державною мовою, що стане запобіжником недопущення офіційної двомовності (надання статусу державної мови російській мові); 2) запровадження обов'язку для всіх громадян належно володіти, шанувати, захищати та утверджувати українську мову в усіх сферах суспільного життя на всій території України; 3) виокремлення в тексті конституційного акта корінних народів України як повноцінних суб'єктів мовних відносин; 4) викладу частини третьої статті 10 Конституції України у редакції, що не виділятиме російську мову над іншими мовами національних меншин, а унеможливить штучне використання поняття «російськомовного населення» та зловживання ним своїми мовними правами, зокрема й правом навчатися рідною мовою чи її вивчати у державних та комунальних закладах освіти; 5) запровадження конституційної норми яка передбачає право кожного на освіту державною мовою.

– доведено необхідність внесення змін законодавчих актів з метою удосконалення правового регулювання мови освіти: 1) у сфері дошкільної освіти – виключити поняття «регіональних мов», що не відповідає чинному законодавству України; 2) у сфері загальної середньої освіти – застосовувати поняття «*рідна мова відповідної національної меншини*» та «*рідна мова відповідного корінного народу*»; 3) у сфері позашкільної освіти та професійної (професійно-технічної) освіти – розроблення механізму правового регулювання мови освіти у зв'язку із його відсутністю; 4) у сфері фахової передвищої освіти – розроблення механізму забезпечення реалізації мовних прав меншин; 5) у сфері вищої освіти та освіти дорослих – переглянути міжнародні зобов'язання за Європейською хартією регіональних мов та мов меншин.

Удосконалено:

– визначення поняття державної мови в Україні як української мови, яка є рідною мовою української нації, що наділена особливими юридичними гарантіями застосування у публічних сферах суспільного життя через відповідне конституційно-правове регулювання, одна із засадничих конституційних цінностей, чинник формування української національної ідентичності, лінгвальний інтегратор, елемент системи національної безпеки держави та захисту її суверенітету. Удосконалено підхід за якого конституційне поняття застосування державної мови у сфері освіти в Україні, слід розуміти, як діяльність, що пов'язана із вжиттям української мови як державної мови у сфері освіти в Україні на підставі затверджених механізмів її конституційно-правового регулювання, що ґрунтується на таких його складових як: визначення суб'єктів застосування, виявлення засобів та з'ясування мети застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

– підхід до з'ясування впливу російської імперської політики щодо української мови як державної та її застосування у сфері освіти. Проведено історичну паралель та встановлено, що у сучасних умовах повномасштабної війни лінгвоцид є чи не найпершим заходом окупантів, що виявляється у знищенні всього українського в сфері освіти в Україні та насадженні імперської ідеології на тимчасово окупованих територіях. Запропоновано підхід щодо періодизації генезису становлення й розвитку української мови як державної та її застосування у сфері освіти України, виділивши 4 історико-правові етапи: I етап (до 1990-го року); II етап (1990 – 1996 роки); III етап (з 1996 по 2017 рік); IV етап (з 2017 року до сьогодні);

– підхід до розуміння поняття *«вільний розвиток мови у сфері освіти в Україні»*, яке слід трактувати як такий розвиток, що відбувається без необґрунтованих заборон та втручань з боку держави, завдяки чому мова як соціокультурний феномен удосконалюється, зберігає свою ідентичність та самобутність шляхом використання гарантованих Конституцією України правових можливостей, зокрема спроможності її вивчення у закладах освіти особами з числа національних меншин чи корінних народів України. Крім того, висловлено застереження щодо розуміння поняття *«використання мов у сфері освіти в Україні»*, позаяк таке не є всеохоплюючим поняттям із повним спектром його

застосування у сфері освіти (не є абсолютним правом), тобто навчання мовою національних меншини чи корінних народів України на всіх рівнях освіти без будь-яких обмежень, позаяк такий підхід не відповідає нормам міжнародних чи внутрішніх правових актів та створює перешкоду фактичній потребі інтеграції меншин із збереженням своєї ідентичності.

Удосконалено підхід до розуміння конституційного положення частини п'ятої статті 53 Конституції України про «*навчання рідною мовою*», яке за своїм змістом означає можливість особи, що належить до національної меншини або корінного народу України отримувати та засвоювати освітню інформацію, опановувати базові компетентності та здібності, які визначені освітнім стандартом, інтегруватися до пануючого суспільного порядку, досягнути завдяки навчання знанням, умінням та навичками, що дають можливість користуватися суспільними благами на рівні із представниками більшості – титульної нації шляхом використання при цьому своєї рідної мови як материнської або першої мови, яка дається людині з народження, засобу соціалізації та інтеграції в суспільство, засобу належності до нації свого походження, інструменту збереження національної історії, традиції, культури. Водночас, «*право вивчати рідну мову*» виступає засобом збереження ідентичності та сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин та корінних народів України шляхом вивчення рідної мови як лінгвістичної категорії.

– підхід до розуміння взаємозв'язку між конституційно-правовим регулюванням застосування державної мови у сфері освіти в Україні та його впливом на формування української національної ідентичності, зокрема в умовах загроз існуванню держави та повномасштабної війни; швидких глобалізаційних процесів, а також сучасних викликів пов'язаних із євроінтеграційними прагненнями України.

Дістали подальший розвиток ідеї та положення:

– щодо правового статусу державних мов окремих зарубіжних держав та виявлено підхід за якого державна мова є конституційною цінністю та фактором формування конституційної ідентичності, виступає засобом консолідації та

інтеграції народу, є обов'язковою мовою в публічних сферах суспільного життя, зокрема й у сфері освіти, а також мовою навчання та є обов'язковою мовою для вивчення у закладах освіти цих держав, що у свою чергу демонструє комплексний підхід до утвердження статусу державної мови. Проведений аналіз продемонстрував різний ступінь зосередження конституційно-правових гарантій щодо державної мови та різні способи досягнення мети їх утвердження, що на нашу думку, зумовлено різним історичним та політичним досвідом, а також національним складом населення досліджуваних держав.

– щодо запровадження заходів позитивної дискримінації до української мови, позаяк така впродовж століть не мала статусу державної, викорінювалася, дискримінувалася, маркувалася як непрестижна, що негативно позначилося на її розвитку, рівні поширення в українському суспільстві, в якому досі залишається велика частка неукраїномовних громадян. А відтак, заходи позитивної дискримінації повинні зводитися до активного утвердження української мови як єдиної державної мови, застосування державної мови у сфері освіти як засобу міжнаціональної комунікації та консолідації Українського народу – громадян України всіх національностей, забезпечення інтеграції та соціалізації осіб з числа національних меншин та корінних народів України на основі української мови як єдиної державної мови. Крім того, виявлено необхідність застосування підтримчих дій з боку держави – позитивної дискримінації щодо корінних народів України для вирівнення їх прав по відношенню до національних меншин, позаяк вони знаходяться в істотно менш вигідних умовах існування та протягом тривалого часу зазнавали негативного впливу на свою ідентичність, зокрема й на рідну мову. Однак, виявлено проблемні питання щодо тимчасовості таких заходів позитивної дискримінації, які потребують законодавчого уточнення шляхом визначення обґрунтованого часового періоду їх дії для досягнення відповідної мети;

– про значення мови освітнього процесу в Україні як фактора впливу на стан національної безпеки, збереження територіальної цілісності та суверенітету та наголошено на необхідності належного застосування державної мови у сфері освіти

в Україні, що сприятиме захисту національної безпеки в умовах гібридних загроз та зовнішнього впливу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– в науково-дослідній сфері для подальших наукових досліджень конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні;

– у правотворчій діяльності – для підготовки законопроектів про внесення змін та доповнень до Конституції України, Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», Закону України «Про освіту» та інших спеціальних нормативно-правових актів у сфері освіти.

– у правозастосовній сфері – при розробленні спеціальних законодавчих актів, програм розвитку української мови як державної у сфері освіти в Україні, інших нормативно-правових актів;

– у навчальному процесі – при викладанні курсів «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», при підготовці підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій з даних навчальних дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною, завершеною науковою працею, в якій досліджено загальнотеоретичні засади конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні, особливості впливу застосування державної мови у сфері освіти в Україні на формування української національної ідентичності та стану національної безпеки, захисту територіальної цілісності та державного суверенітету, практики застосування державної мови у сфері освіти України в умовах європейської інтеграції. Викладені у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації були отримані автором особисто. Всі наукові праці виконані без участі співавторів.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка, а також відображені у 11 наукових публікаціях, з

них 4 публікацій надрукованих у фахових виданнях, а також у 7 тезах доповідей і повідомлень на конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, 3 розділів, що містять 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 258 сторінок. Список використаних джерел складає 416 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Загальнотеоретичні засади дослідження та його поняттєвий апарат.

Для того, аби якнайповніше та ґрунтовніше представити ключове для нашої роботи правове явище державної мови слід звернутися до спеціальних наукових джерел, зокрема доктринальних праць, словників та енциклопедій. Слід додати, що не всі зарубіжні та вітчизняні лексикографічні джерела містять словникову статтю «державна мова». Ймовірно зумовлено це тим, що з однієї сторони багатоаспектність дефініції державної мови видається складно охарактеризувати одним визначенням, а з іншої – відсутністю потреби у такому визначенні, що пов'язано із національним складом населення держав, де як правило, прослідковується взаємозв'язок: «одна нація – одна мова (державна мова)».

Однак у деяких з них ця лексема визначається як: основна мова держави [27, с. 285]; офіційно визнана і прийнята для спілкування у державних установах та армії, у спілкуванні між юридичними особами [27, с. 682]; закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сфері зв'язку та інформатики [346 с. 824; 25, с. 161].

У юридичних словниках та енциклопедіях поняття «державна мова» окреслено як: визначена в законодавчому порядку основна мова держави, що використовується у законодавстві, судочинстві, офіційному діловодстві, навчанні, державних засобах масової інформації [336, с. 62]; мова офіційного спілкування [325, с. 88; 373, с. 135]; офіційно визнана обов'язкова мова; у деяких країнах державними є дві (або більше) мови корінних народів [372, с. 320]; мова, якій державою надано статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя [139, с. 77].

Серед закордонних джерел знаходимо таке означення досліджуваного поняття: мова притаманна переданню інформації, що пов'язана із діяльністю адміністративно-правових установ [412]; мова або одна з мов, яка прийнята урядом країни, викладається в школах, використовується в судах [380]; мова, якій надано особливий статус у певній країні, штаті чи іншій юрисдикції. Зазвичай офіційна мова країни відноситься до мови, що використовується в уряді (судова влада, законодавчий орган, адміністрація) [407].

У суміжних наукових галузях поняттю державної мови приділено також достатньо уваги, що відображається у визначеннях запропонованих спеціальними лексикографічними джерелами. Так, державну мову розуміють, як мову, що задовольняє потреби суспільства в офіційному спілкуванні й виступає одним із символів державного і національно-культурного суверенітету [228, с. 146]; мову, яка законодавчо наділена роллю обов'язкового засобу спілкування в діяльності органів державної влади та водночас є одним із символів держави й однойменної нації; є головним складником мовної політики держави, що передусім має на меті сприяти вживанню й розвитку саме цієї мови, вбачаючи в цьому засіб збереження етнонацією її носіїв та гуртування довкола неї всіх громадян держави [230, с. 201].

Серед доктринальних підходів до визначення поняття державної мови як правової категорії слід звернутися до наукових доробків вчених-юристів. Автор кандидатської дисертації про конституційно-правове регулювання мовних відносин Є. Ткаченко, стверджує що державна мова – це національна мова, як правило, титульного етносу у багатонаціональній державі, яку проголошено державною у конституції або законі, характеризується особливою сферою застосування (діяльність державних органів, судочинство, військова справа, правоохоронна діяльність і т.д.) і потребує від держави вжиття комплексу заходів із забезпечення її функціонування [136, с. 54].

Державну мову також визначають як офіційно визнану обов'язкову мову законодавства, судочинства, діловодства, навчання дітей у школах, офіційних засобах масової інформації [141]; визнану конституцією чи законом основну мову держави [218]; мову етнічної більшості українського народу, яка є обов'язковою для

використання в усіх сферах суспільного життя на всій території України [257, с. 112]. Крім того, державну мову визначають не лише як офіційний засіб спілкування, атрибут незалежності й компонент української ідентичності, але також як частину конституційного ладу, національний інтерес, важливий елемент системи безпеки та інструмент захисту від гібридних загроз [41, с. 147-148].

Вважають, що державна мова є мовою більшості або значної частини населення держави, яка конституційована в даній державі як державна мова [331], а також є мовою яка виконує інтеграційну функцію в межах даної держави в політичній, соціальній і культурній сферах, що виступає як символ даної держави. Крім того, звернувшись до спеціального лексикографічного джерела видно, що державний – це той, який має важливе значення для держави, може впливати на стан її справ [318].

У свою чергу, Конституційний Суд України у своєму рішенні в справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України від 14 грудня 1999 року у справі № 10-рп/99 (справа про застосування української мови) вказав, що під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя [291].

За поелементним підходом В. Погорілко окреслює суть поняття державної мови, як 1) мови офіційного спілкування громадян певної держави; 2) офіційної мови діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; 3) мови обов'язкової для вивчення у закладах освіти, що існують на території певної держави; 4) мови державних ЗМІ; 5) основної мови в діяльності політичних партій та інших громадських об'єднань; 6) офіційної мови політичних, освітніх, наукових та інших форумів (зборів, зібрань, з'їздів, конференцій тощо) [26; 227]. Втім, уточненням з нашої сторони є те, що державна мова є не лише обов'язковою для вивчення у закладах освіти, а в першу чергу обов'язковою для навчання у закладах

освіти – мовою освітнього процесу, що у свою чергу впливає із конституційних положень.

Очевидним є те, що поняття державної мови є складним за змістом та, на нашу думку, формується із низки компонентів. В першу чергу із окреслення походження цього правового явища, тобто визначення тієї національної спільноти, яка запровадила і розвинула відповідну мову, де в той же час державною мовою, як правило, є загальнонаціональна (національна) мова [225, с. 45]. Національний компонент у формуванні та визначенні державної мови займає чільне місце, позаяк спільна мова є однією із основних характеристик ознак нації [170, с. 109]. На думку М. Мацкевича, без спільної мови не може бути повного відчуття соборності, національної ідентичності, приналежності до невмирущого духовного організму нації, який забезпечує її єдність як суб'єкта державотворення [198, с. 97], а сама національна мова є духом, тобто свідомістю народу [33].

Почасти, внаслідок розвитку суспільних відносин соціальні явища отримують своє правове регулювання та набувають відповідних правових ознак, де у свою чергу національна мова не є винятком з її віднесенням до сфери конституційно-правового регулювання. Як підтверджує Б. Ажнюк, розуміння феномену мови як національного надбання, що передбачає право й обов'язок держави піклуватися про якісний стан мови, є важливим складником змісту терміна «державна мова» в контексті його зв'язку з національною історією, з поняттями «нація» і «народ» [3, с. 91]. З цього приводу німецький філософ Г. Гердер зауважував, що національна мова – це скарбниця, в котрій розрізняються, зберігаються і передаються ідеї та уявлення народу.

На думку В. Шишкіна, функціонування національної мови як державної виконує природне, суспільно значуще завдання, яке спрямоване на становлення, існування та утвердження держави [367, с. 221]. У державотворчому процесі національній мові належить чільна роль. Об'єднати і відокремити – ось дві головні функції, які вона виконує. Об'єднати населення всередині країни, відокремити зовні, від сусідів. І скільки б політики не намагались віднайти якісь інші чинники суспільної консолідації, ефективнішого засобу, аніж поширення

загальнонаціональної мови, вони не знайдуть [192, с. 8]. Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах – політичному, економічному, культурному. Мова – головна ознака нації. У загальносвітовому процесі розвитку людських спільнот, який окреслюється формулою «від народу – до нації», мові належить першорядне місце [119, с. 115].

Очевидно, що особливу роль у цьому відіграє титульний автохтонний етнос, тобто найчисленніший та найстаріший народ, який робить найвагоміший внесок у соціальну результативність життєдіяльності суспільства. Він дає своє ім'я не лише країні, а й атрибутам державної влади – території й кордонам, мові офіційного спілкування і моделі культурного засвоєння людиною світу [187, с. 243]. Однак, для того щоб державна мова ставала загальнонаціональною мовою потрібно докладати значні зусилля, зокрема повинен існувати алгоритм дій: мова формує націю – нація будує державу – держава охороняє мову [Лопушинський, 2008, с. 10]. Таким чином, вважаємо, що національна мова на сьогодні є одним із найважливіших факторів національної ідентичності, позаяк ще в давні римляни казали «*Center lingua facit – Мова творить народ!*».

Варто відзначити, що унікальність соціокультурного явища мови зумовлює широкий діапазон його сприйняття та практичного застосування. Очевидно, що первинне розуміння мови зводиться до інструменту комунікації між індивідами, тобто основним призначенням мови є роль основного засобу передачі будь-якої інформації [Селігей, 2012, с. 12], при цьому утворюючи структуровану систему спілкування між людьми у вербальному та жестовому вигляді [401]. Крім того, мова як соціальне явище має своє середовище існування – суспільство, позаяк без суспільства не може бути мови, так само, як і суспільства без мови, адже усі мовні явища зумовлені соціальними чинниками [80, с. 16].

Таким чином, мова і суспільство є нерозривною єдністю двох явищ, пов'язаних між собою як часткове й загальне, як невід'ємна сторона й одна з обов'язкових ознак цілої суспільної системи в її безперервному функціонуванні [346, с. 349]. Так, за твердженням Ф. Бацевича, первісним і основним змістом поняття мови є природна людська мова – засіб щоденного спілкування людей [10,

с. 7]. У той же час, функція мови як основного засобу спілкування завжди була органічно пов'язана з об'єднавчою функцією етнічно, культурно й історично спорідненого масиву людей на певному історично зумовленому ареалі [367, с. 221]. Очевидно, що для носіїв мови вона є рідною, або як називають у наукових джерелах – материнською, першою мовою.

Для суб'єктів мовних відносин поняття рідної мови відіграє особливе значення, як у соціальному, так і правовому аспектах. У лінгвістиці (мовознавстві) рідну мову розглядають у декількох аспектах, зокрема як першу мову людини, тобто ту, якою володіє певна особа з раннього дитинства [209, с. 132]; як складову внутрішнього світу людини, за допомогою якої людина може найповніше виразити свою мовну компетенцію, а також мову, якою людина мислить [369, с. 12 – 13]; та, що важливо, як мову людини за її національною ознакою.

Так, за твердженням Д. Ареля, поняття рідної мови інтерпретують радше як мову своєї національності (*native language*), ніж як першу мову або материнську мову, якою розмовляють у дитинстві або якою володіють найкраще (*mother tongue*) [379, с. 213 – 249]. Водночас, рідна мова також є мовою нації, мовою предків, що поєднує людину з її народом, із попередніми поколіннями, їхніми духовними надбаннями [119, с. 121]. Фактично завдяки рідній мові розкривається безцінне духовне багатство, в якому народ живе, передає з покоління в покоління свою мудрість і славу, культуру і традиції [330].

У правовому аспекті явище рідної мови титульної української нації – української мови є предметом конституційно-правового регулювання. Виходячи із змісту положень Конституції України юридична об'єктивація української мови як рідної для титульної нації викладена у конституційному положенні статті 10 Конституції України із визначенням її правового статусу державної мови. Таким чином вважаємо, що доцільно розглядати українську мову крізь призму рідної мови титульної української нації, що виражається у таких її характерних ознаках як: 1) є материнською або першою мовою, яка дається українцю з народження; 2) є засобом соціалізації та інтеграції в українське суспільство осіб з числа всіх

національностей, що утворюють Український народ; 3) є фактором належності українця до нації свого походження; 4) наділена статусом державної мови.

З огляду на національний склад населення України, важливо звернути увагу на функціональне призначення української мови як державної. Фактор української мови у процесі єднання нації відіграє особливу роль, позаяк українська мова – це мова повноцінної демократичної участі всіх громадян у публічному житті суспільства, основа його згуртованості та єдності. Їй належить визначальна роль у формуванні, розвитку та зміцненні єдиної української політичної (громадянської) нації. Як інститут української державності, що поєднує юридичний і ціннісний складники, українська мова покликана виконувати інтегративну (соборницьку) функцію та забезпечувати єднання й монолітність українського суспільства різнорівнево. Українській мові як державній мові належить вирішальна роль у забезпеченні політичної єдності держави та суспільної згуртованості суголосно одному з прагнень, що ними керувався конституцієдавець при ухваленні Конституції України 28 червня 1996 року, зокрема «підключись про зміцнення громадянської злагоди на землі України» [293].

На думку професора П. Гриценка, європейський досвід однозначно вказує на необхідність мати у державі лінгвальний інтегратор – державну мову, яка забезпечувала б усі сфери суспільного спілкування, була б засобом міжнаціонального порозуміння й інтегрування соціуму, особливо якщо спільнота не мононаціональна [71]. Функціонування української мови як державної та її підтримка державою мають поєднуватися із шанобливим ставленням до мов національних меншин, що історично проживають у межах України, та забезпеченням захисту мовних прав осіб, що належать до таких меншин. Забезпечення мовних прав осіб, що належать до національних меншин, та сприяння захисту й розвитку їхніх мов не має перешкоджати вивченню державної мови та запровадженню й практичному застосуванню її в усіх ділянках публічного (суспільного) життя на всій території України [293].

Консолідуюча функція української мови проявляється у тому, що об'єднує людей в їх творчій розумовій діяльності в більшу чи меншу родину – націю. Звідси

значення мови, як творчої сили цілої нації, бо вона не тільки зближує людей на ґрунті порозуміння, але й разом з тим служить основним засобом творчого розвитку цілої нації. Через те мова і є основною ознакою нації. Без мови нація не була б нацією (етнічно-культурною одиницею), бо кожна нація характеризується творчим змаганням до свого найвищого національного ідеалу [242]. Українська мова також демонструє потужний регулятивний потенціал, оскільки впливає на перебіг соціально-політичних, економічних, культурних процесів. Поряд з цим, вона забезпечує нормальне функціонування держави та цілісність нації. Консолідуючи суспільство, українська мова стимулює розвиток стійких політичних, економічних, культурних зв'язків на рівні світової спільноти [131, с. 135].

В аспекті потреби утвердження статусу української мови як державної, варто додати позицію судді Конституційного Суду України В. Лемака, що викладена в його окремій (збіжній) думці у справі № 1-р/2021, де останній влучно підкреслює, що окрім Конституції України, саме державна мова найбільш дієво перетворює велику сукупність громадян у стійку й модерну націю-державу [214]. Також, розуміння державної мови як чинника суспільної злагоди та єдності знаходить своє відображення в тексті пункту 78 Пояснювальної доповіді до Рамкової конвенції захисту національних меншин 1995 року, а в своїй аналітичній довідці від 21 липня 2020 року № О/2202/20200721 Моніторингова Місія ООН з прав людини з посиланням на висновок Венеційської Комісії підкреслила, що за особливих умов, які склалися в Україні, збалансована політика у мовній сфері вимагає належних гарантій для збереження державної мови як інструмента єднання суспільства [5].

З огляду на позицію Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії), що викладена у Висновку ухваленому на 113-му пленарному засіданні (8-9 грудня 2017 року) остання вважає, що для держав є законною і похвальною метою сприяти посиленню державної мови та її володінню всіма громадянами, а також вживати заходів для вивчення її всіма, як спосіб вирішення існуючих нерівностей та сприяння більш ефективній інтеграції осіб, що належать до національних меншин, у суспільство, а мета посилення статусу

української мови як одного з найважливіших складових національної ідентичності українського народу та гарантії її національного суверенітету повністю відповідає статті 10 Конституції України. Крім того, Венеційська комісія у своєму Висновку щодо Акта про державну мову Словацької Республіки, ухвалений на 84-му пленарному засіданні (15-16 жовтня 2010 року) вже зазначала, що захист державної мови є легітимною метою, для досягнення якої використовуються засоби, що є найбільш раціональними для конкретної ситуації.

За умов, які на сьогодні склали в українській державі та враховуючи значення сфери освіти для виправлення цієї ситуації, вважаємо, що утвердження статусу державної мови та єднання українського народу на цій основі має вагомим значення, позаяк історія застосування української мови підтверджує факт її банального знищення впродовж багатьох років та стану русифікації через сферу освіти до 2017 року носив тотальний характер, відтак легітимною метою є сприяння державній мові як в загальнодержавних інтересах. З цього приводу Моніторингова Місія ООН з прав людини у своїй аналітичній довідці від 21 липня 2020 року № O/2202/20200721 відзначила, що популяризація національної ідентичності та державної мови є законною метою з точки зору прав людини. Проте заходи, спрямовані на таку популяризацію, не повинні мати примусового характеру та не суперечити міжнародним зобов'язанням у сфері прав людини [5].

Поряд з цим, одним із ключових питань є інтеграція національних меншин та корінних народів в українське суспільство завдяки застосуванню державної мови у сфері освіти. Як відомо, інтеграція – це (від лат. *integratio* – поповнення, відновлення) об'єднання у єдине ціле будь-яких окремих частин. У соціальному значенні, це поняття означає наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами [316, 1974]. На думку В. Мицика, інтеграція визначається як більш «м'яка» політика, ніж асиміляція, заснована на об'єднанні різних груп у єдине суспільство при збереженні їх основної самобутності шляхом вжиття заради цього спеціальних заходів. Така політика не вимагає однорідності й усунення всіх групових відмінностей [200, с. 22]. У свою чергу поширеним є різне розуміння процесу інтеграції як у меншості, так і у більшості, зокрема більшість

вважає освіту рідною мовою ізоляціонізмом (...), в той же час меншина, захищаючи свої інтереси, відстоює позицію, згідно з якою освіта рідною мовою є базовим правом людини та сприяє суспільній інтеграції громади [409, с. 13].

Як зазначає Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 липня 2019 року у справі № 10-р/2019, Закон України «Про освіту» гарантує національним меншинам та корінним народам України право на вивчення рідної мови та передбачає вивчення державної української мови, що є однією з умов їх повноцінної інтеграції в українське суспільство. Неможливість вивчати державну мову перешкоджає соціалізації представників національних меншин та корінних народів України. Крім того, Суд вважає, що мета Закону узгоджується з приписами Конституції України, оскільки забезпечує збалансований підхід до вивчення державної мови як засобу соціалізації особи і вивчення мов національних меншин та корінних народів України [292].

З положень міжнародних актів вбачається, що меншини мають право не тільки підтримувати свою мовну самобутність, а й інтегруватися до суспільства більшості, тобто акцент зведений не до політики ізоляції, а забезпечення рівноваги між правом осіб, які належать до меншин, зберігати і розвивати свою мову, з одного боку, і можливостями інтеграції в усі інші сфери суспільного життя як повноправних і рівних членів суспільства з іншого, однак така інтеграція навряд чи можлива без доброго володіння цими особами мовою даної держави. Так, згідно статті 5 Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 року без шкоди для заходів, що вживаються згідно з їх загальною політикою інтеграції, держави утримуються від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, проти їхньої волі і захищають цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію.

Однак, у сфері освіти України тривалий час увага надавалася оволодінню російською мовою та формуванню шкіл, у яких єдиною мовою навчання була російська, тобто фактично було створено сегрегаційну систему освіти. Конституційний Суд України вважає, що будь-яка форма повернення до системи освіти, що має сегрегаційний характер, є недопустимою [293]. Такої думки й ЄСПЛ

у справі Lavidia та інші проти Греції, де вказав, що держави несуть позитивне зобов'язання вживати ефективних заходів, спрямованих проти сегрегації. Водночас, інтегрування слід розуміти як процес прийняття національної й мовної багатоманітності суспільства, шанобливого ставлення до осіб іншої національності, що забезпечує сенс належності всіх членів суспільства до єдиної спільноти. Інтегрування як двобічний процес вимагає визнання й пошанування обома сторонами, що може спричиняти зміни як у середовищі більшості, так і в середовищі меншості [293].

В той же час, підходи типу «занурення», згідно з якими викладання ведеться виключно державною мовою, за якого діти з національних меншин повністю інтегровані у класи з дітьми більшості населення, не відповідають міжнародним нормам. Це такою самою мірою стосується й сегрегованих шкіл, в яких уся навчальна програма викладається виключно із застосуванням рідної мови меншини протягом усього навчального процесу і там, де мова більшості взагалі не викладається або викладається лише в мінімальному обсязі [35]. Крім того, практика запровадження єдиної мови в освітній системі панівних націй має надзвичайну ефективність як найважливіший засіб знищення національної самобутності меншин [174, с. 56].

З точки зору соціального призначення освіти, яка повинна спрямовуватися на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності, зміцнення поваги до прав людини і основних свобод, надання можливості усім бути корисними учасниками вільного суспільства, а також необхідності забезпечення державою права меншинам «навчатися рідною мовою», що, зокрема, передбачено у статтях 13, 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та у статтях 28, 29 Конвенції про права дитини звернемо увагу на механізм меж реалізації права на навчання рідною мовою для представників меншин, що встановлений законодавцем у статті 7 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [254].

На нашу думку, легітимна мета обмеження права особи з числа національних меншин на навчання рідною мовою в комунальних закладах освіти лише на двох

рівнях здобуття освіти – дошкільної та початкової освіти (стаття 7 Закону України «Про освіту»), має в своїй основі обгрунтовану підставу, яка полягає в розумінні етапності соціалізації особи, що тривалий час перебувала в мовному середовищі, яке відрізняється від середовища спілкування чи застосування української мови як державної. З цього приводу очевидним є факт, що перші роки навчання мають колосальне значення у розвитку дитини. Результати дослідження у галузі освіти свідчать про те, що в ідеалі мова дитини має бути засобом навчання на дошкільному рівні та в дитячому садку [35]. З цього приводу Велика Палата ЄСПЛ у справі Катан та інші проти Молдови і Росії зазначила, підкреслила основоположну важливість початкової і середньої освіти для особистого розвитку і майбутнього успіху дитини.

У контексті балансу інтересів потрібно виділити й такий аспект у мовних відносинах як забезпечення осіб з числа національних меншин та корінних народів України можливістю реалізувати інші конституційні права, що пов'язані із належним володінням державною мовою. Посилення заходів, спрямованих на підвищення рівня володіння державною мовою, підвищує не лише можливості щодо інтеграції в українське суспільство, а й збільшує обсяг конституційних прав, якими вони спроможні скористатися у суспільному житті як громадяни України.

За такого підходу, володіння державною мовою особами з числа меншин забезпечить їх конституційне право на «вільний вибір місця проживання» (стаття 33), «на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації», «на участь у професійних спілках» (стаття 36), «брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (стаття 38), «направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів» (стаття 40), «право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» (стаття 43), тощо.

З цього приводу відзначимо й позицію Конституційного Суду України у рішенні від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 за якої, державна мова виконує особливу функцію в реалізації особою права на освіту, що є життєво важливим інструментом реалізації інших прав людини. Мета освітнього процесу – не лише надати учневі/учениці академічних знань та вмінь, а й виховати в ньому/ній також повагу до національних цінностей тієї держави, в якій він/вона живе, до національних цінностей держави його/її походження. Належне володіння державною мовою на відповідному рівні дає змогу людині повноцінно брати участь у суспільному житті та демократичних процесах. Україна, як і кожна інша держава, має право вибирати таку власну мовну модель освіти, яка найкраще забезпечує оволодіння державною мовою як символічним та інструментальним механізмом суспільного єднання [293].

З огляду на відсутність єдиного підходу до визначення поняття державної мови, а також необхідності удосконалення вже наявних наукових дефініцій, у цій науковій роботі пропонуємо своє визначення досліджуваного поняття, а саме: державна мова в Україні – це українська мова, яка є рідною мовою української нації, що наділена особливими юридичними гарантіями застосування у публічних сферах через конституційно-правове регулювання, одна із засадничих конституційних цінностей, чинник формування української національної ідентичності, лінгвальний інтегратор меншин, елемент системи національної безпеки держави та захисту її суверенітету.

Центральною публічною сферою обов'язкового застосування державної мови є сфера освіти. Кожне суспільство відтворює себе через систему освіти. Освіта розглядається сьогодні як: процес зовнішнього впливу на засвоєння індивідом узагальненого об'єктивного соціального досвіду, норм, цінностей тощо; спеціальна сфера суспільного життя; унікальна система, своєрідний соціокультурний феномен; сутнісна характеристика етносу, суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження й розвитку; цілісна єдність навчання, виховання й розвитку, саморозвитку особистості; збереження культурних норм з орієнтацією на майбутній стан культури; соціокультурний інститут, що сприяє

економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства; результат, тобто рівень загальної культури й освіченості людей. Крім того, нині поняття «освіта» розуміється широко та окреслюється різними контекстами: освіта – цінність (державна, суспільна, особистісна); система різноманітних навчальних закладів і освітніх установ; особливий процес; різнорівневий результат; соціокультурний феномен; соціальний інститут, що впливає на стан свідомості суспільства [212, с. 44].

Тривалий час поняття «освіта» вживалося як синонім поняття «виховання». Пізніше воно набуває специфічного термінологічного значення, яке пов'язується з навчанням, позначаючи його формувальний вплив на особистість [45, с. 614-615]. З цього приводу варто відзначити, що знання офіційної мови освітнього процесу (державної мови) безпосередньо стосується студентів – майбутніх учителів. Учителі несуть пряму відповідальність за мовну освіту цілих поколінь учнів, і у своїй професійній практиці вони проєктуватимуть власні погляди на мову значною мірою під впливом свого власного освітнього досвіду. Через те вкрай важливо сформувати викладацьким колективом педагогічних закладів освіти позитивне ставлення до державної мови [382]. Водночас, мова школи – це передусім світогляд та моделі поведінки її учнів та вчителів. Тоді як навчання виключно українською мовою – це забезпечення державницької моделі навчання на противагу гібридній війні [164].

Вагоме значення має застосування державної мови у сфері освіти, адже погоджуємося із думку І. Полноя, що українська держава буде самостійною лише тоді, коли наука й освіта буде українською мовою [351]. Адже, взаємодія української мови та освітнього середовища сприяє нарощуванню інтелектуального, економічного та духовного потенціалу суспільства, країни, виступає ресурсом покращення добробуту населення, зростання авторитету країни на міжнародному рівні, її конкурентоспроможності, а загалом національної безпеки в усіх її проявах [78, с. 206]. Функціонування української мови в сфері освіти впливає не тільки на формування патріотичного та якісно підготовленого нового українського покоління, а й несе в собі завдання утвердження української мови як одного з

основних державотвірних та націєтвірних елементів, бо як показує історичний досвід, коли державна мова залишається лише мовою офіціозу й окремої, нехай і «титольної», етнічної групи, але втрачає позиції в освітній сфері, це створює підґрунтя для мовного і культурного сепаратизму, який рано чи пізно перероджується у політичний сепаратизм [13].

Варто звернути увагу, що через освіту, як найбільш масовий соціальний інститут, здійснюється вплив на формування свідомості суспільства, регулюються процеси свідомого саморозвитку громадян [310, 2012, с. 22]. Тобто, в одній із наймасштабніших публічних сфер суспільного життя за охопленням її учасників – освіті, застосування державної мови є ключовим державотвірним елементом. Акцентування нашої уваги на сфері освіти як середовищу застосування державної мови, окрім іншого зумовлено самим значенням освітньої галузі в сучасних умовах, як складової практично всіх матеріально-виробничих та духовно-практичних процесів і сфер життєдіяльності, що мають місце у сучасному громадянському суспільстві України [359, с. 29].

В силу свого призначення, конституційно-правове регулювання застосування державної мови у сфері освіти України характеризується впливом на відповідні суспільні відносини завдяки визначеним правовим засобам – конституційно-правовим нормам, що має своїм наслідком упорядкування та систематизацію мовних відносини у сфері освіти України. У доктринальних джерелах застосування правових норм розуміють як здійснювану компетентними органами або об'єднаннями організаційно-правову діяльність, результатом якої є підтвердження, зміна, встановлення чи скасування взаємних юридичних прав та обов'язків суб'єктів реалізації цих норм [237, с. 22]. Також у широкому значенні, застосування визначають як: використання чого-небудь на практиці; запровадження в обіг; використовувати щось нове [25, с. 299].

Процес застосування державної мови у публічних сферах, за своїм призначенням пропонуємо розглядати значно ширше ніж лише в контексті конституційно-правового статусу української мови як державної. Вплив державної мови на сферу освіти пов'язаний із розкриттям таких конституційно-правових

положень як вільний розвиток, використання та захист мов національних меншин та корінних народів України, а також гарантуванням реалізації їх мовних прав у сфері освіти України – права навчатися рідною мовою чи її вивчати. Більше того, сучасна нормативна конструкція, яка регулює питання мови освіти поєднує та підкреслює невід’ємність понять між використанням таких мов національних меншин чи корінних народів та реалізації їх мовних прав поряд із застосуванням державної мови у сфері освіти України, що відображено як в спеціальних законодавчих актах, так і в практиці Конституційного Суду України.

У цьому дослідженні ми акцентуємо свою увагу саме на застосуванні державної мови у конкретній публічній сфері – освіті. Як вбачається із змісту статті 10 Конституції України – застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом. Крім того, відповідно до положень статті 92 Конституції України встановлено, що виключно законами України визначається порядок застосування мов. Власне, поняття застосування мови (державної мови) є термінологічним відповідником конституційних положень, а також знаходить своє відображення у тексті спеціального нормативно-правового акта – Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Крім того відзначимо, що використання поняття «застосування мови» містить у собі значення поєднуючого елемента між мовою як соціокультурним явищем та її конституційно-правовим статусом.

За таких умов, застосування державної мови у сфері освіти в Україні пропонуємо розуміти, як діяльність, що пов’язана із вжиттям української мови як державної мови у сфері освіти в Україні на підставі затверджених механізмів її конституційно-правового регулювання. Варто запропонувати підхід, який більш детально надасть можливість розібратися із цим формулюванням, зокрема крізь призму таких його складових як: визначення суб’єктів застосування, виявлення засобів та з’ясування мети застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

З огляду на той факт, що відповідно до статті 7 Закону України «Про освіту» мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова, то її застосування здійснюється всіма учасниками освітнього процесу, зокрема здобувачами освіти,

педагогічними, науково-педагогічними та науковими правниками, батьками здобувачів освіти, фізичними особами, які провадять освітню діяльність та іншими особами, передбаченими спеціальними законами та залученими до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти, в тому числі й роботодавці.

Поряд з цим, основним способом застосування є нормативне встановлення єдиної мови освітнього процесу – державної мови, що в тому числі розкриває зміст положення про те, що держава гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях державною мовою в державних і комунальних закладах освіти. Як наслідок, ефективне застосування державної мови у сфері освіти призводить до реалізації основних функцій державної мови: консолідує український народ – громадян України всіх національностей, інтегрує та соціалізує представників національних меншин та корінних народів до українського суспільства, сприяє збереженню цілісності України та дотримання рівня національної безпеки в умовах зовнішніх загроз.

Очевидно, що така діяльність забезпечується завдяки конституційно-правовому регулюванню, позаяк державна мова є однією із основних засад конституційного ладу та потребує постійності та незмінності від яких й істотно залежать стабільність, передбачуваність і прогнозованість розвитку всіх сфер суспільного життя, весь конституційний устрій держави і суспільства, що власне й повинно бути наслідком належного конституційно-правового регулювання застосування державної мови у сфері освіти в Україні [30, с. 61].

У доктринальних джерелах відсутня єдина позиція щодо розуміння поняття конституційно-правового регулювання, однак вчені вказують на те, що таке регулювання є нормативно-організаційним впливом на певні суспільні відносини з метою їх упорядкування, захисту й розвитку [40]. З цього приводу зазначає В. Боняк, що конституційно-правове регулювання – це здійснюваний уповноваженими суб'єктами правотворчої, правоінтерпретаційної та правозастосовчої діяльності за допомогою системи юридичних засобів (передусім, конституційно-правових норм) владний вплив на суспільні відносини, що

становлять предмет галузі конституційного права, з метою їх упорядкування, охорони та розвитку [17, с. 22].

Відзначимо, що ми пропонуємо розглядати питання конституційно-правового регулювання застосування державної мови у сфері освіти в Україні саме з точки зору впливу на суспільні відносини та сфери, що визначають політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні та духовні основи конституційного ладу України, організацію та функціонування демократичної правової держави. У цьому дослідженні ми акцентуємо увагу в першу чергу на впливі діяльності по застосуванню державної мови у сфері освіти на формування української національної ідентичності, національну безпеку, територіальну цілісність та суверенітет держави, а також на мову національних меншин та корінних народів України та реалізацію їх мовних прав. На нашу думку, запропонований підхід має своїм завданням більш детально з'ясувати як сутність української мови як державної за сучасних умов, так і продемонструвати її значення при ефективному застосуванні у сфері освіти в Україні для збереження та розвитку держави.

Для досягнення цієї мети у доктринальних джерелах та у практичній площині прийнято застосувати суміжне поняття «мовної політики у сфері освіти». Як відомо, будь-яка державна політика є її планованою діяльністю для досягнення певних суспільних цілей. Таким чином, її розуміють, як сукупність ідеологічних постулатів та практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мови в певному напрямі [189, с. 533]. Очевидно, що підґрунтям до такої діяльності держави, з однієї сторони є наявність відповідних конституційних чи законодавчих положень, а з іншої – вжиття політичних та правових заходів, що спрямовані на підтримку, регулювання і належне функціонування мовних відносин в середині держави.

За внутрішнім змістом мовної політики, така діяльність держави у її широкому сенсі є складником етнонаціональної політики, спрямованої на утвердження, розвиток і повсюдне функціонування української мови як державної в Україні, належне забезпечення мовних прав національних спільнот задля консолідації суспільства [Лопушинський, 2008, с. 12]. Разом з тим, на думку О. Трибушного,

така політика повинна відповідати потребам населення країни, як титульної нації, так і національних меншин [337, с. 101].

Вважаємо, що у сфері освіти є необхідним виокремлення специфічного змісту мовної політики, позаяк ця соціальна сфера є одним із головних державно-громадських інститутів, відповідальних за функціонування і розвиток цілісного суспільства, забезпечення можливості повноцінної самореалізації кожного індивіда незалежно від його національної (мовної) приналежності [134, с. 84]. Загальновідомо, що мовна політика держави є складовою її національної політики, відтак національні інтереси держави носять пріоритетний характер. Як влучно зазначає Л. Белей, мовна політика в освіті дасть результати тоді, коли покоління, на якому вона застосовується, закінчить навчання і почне свою діяльність у межах спільноти. Отже, постає питання в обґрунтуванні нових підходів до формування та реалізації цієї політики, а також їх запровадження поряд із традиційними [Белей, 2015, с. 8].

З цих підстав, пропонуємо визначати мовну політику у сфері освіти в Україні як: 1) сукупність дій щодо вжиття заходів політичного та юридичного характеру для всебічного розвитку і функціонування української мови як державної, в усіх сферах суспільного життя на всій території України; 2) забезпечення гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов меншин (національних меншин та корінних народів України), а також їх мовних прав у сфері освіти України (права навчатися рідною мовою чи її вивчати); 3) сприяння вивченню мов міжнародного спілкування.

1.2. Історико-правові особливості становлення та розвитку конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

Українська мова завжди була об'єктом щодо якого впродовж багатьох століть велася російська імперська політика знищення та викорінення, а особливо це стосувалося її застосування у сфері освіти як середовищу формування української

національної ідентичності. Такий підхід відомий у науці соціолінгвістики як лінгвоцид, тобто свідоме, цілеспрямоване нищення української мови як головної ознаки української нації, що спрямовується в першу чергу проти писемної форми мовлення з кінцевою метою фізичного винищення певного народу [120, с. 21–22]. Як зазначає Я. Радевич-Винницький, лінгвоцид – це свідомо, цілеспрямована політика і суспільна практика панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скерована на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денаціоналізації і асиміляції [285, с. 187]; будь-які спроби суспільства чи державних інституцій обмежити або підтримати використання однієї мови завдяки іншій [7].

Фактично, до української мови вживалися цілеспрямовані заходи щодо її знищення, а це своїм наслідком мало б бути підставою для ліквідації української нації та української державності на різних історичних етапах. У цьому дослідженні вважаємо за необхідне продемонструвати історичні факти здійснення російської імперської політики, що мали на меті викоринити українську мову із сфери освіти щонайменше шляхом запровадження вісімнадцяти різних політичних заходів протягом останніх двісті шістдесяті років, зокрема:

у 1763 році – видано указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії;

у 1775 році – на фоні ліквідації Запорізької Січі здійснені заходи щодо закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях;

у 1786 році – визнано російську мову єдиною мовою викладання в Києво-Могилянській академії;

у 1832 році – проведено реорганізацію освіти на Правобережній Україні на імперських засадах і переведено заклади освіти на російську мову навчання;

у 1862 році – закрито недільні школи для дорослих в підросійській Україні;

у 1863 році – видано Валувський циркуляр, яким заборонено видавати дозволи на друкування україномовної освітньої літератури;

у 1864 році – затверджено Статут про початкову школу, за яким навчання має проводитись лише російською мовою;

у 1870 році – надано роз’яснення міністра освіти про те, що «кінцевою метою освіти всіх іногородців незаперечно повинно бути обрусіння»;

у 1881 році – видано заборону на викладання у народних школах українською;

у 1911 році – прийнята постанова VII дворянського з’їзду в Москві про виключно російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Російської Імперії;

у 1938 році – прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов’язкове вивчення російської мови у національних республіках і областях»;

у 1958 році – прийнята постанова пленуму ЦК КПРС «Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти», якою посилено зросійщення України, зокрема шляхом визнання не обов’язковим вивчення української мови, а лише «за бажанням батьків»;

у 1970 році – видано наказ про захист дисертацій тільки російською мовою;

у 1978 році – прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладення російської мови в союзних республіках» («Брежнєвський циркуляр»);

у 1983 році – прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» («Андроповський указ»);

у 1984 році – прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про даліше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи»;

у 1984 році – започатковано в УРСР виплату підвищеної на 15% заробітної плати вчителям російської мови порівняно з вчителями української мови;

у 2012 році – прийняття Верховною Радою України Закону України «Про основи державної мовної політики», який запровадив поняття регіональних мов та виключив українську мову як мову освітнього процесу у більшості закладів освіти держави, що мало своїм наслідком русифікацію освітнього процесу.

Детально проаналізувавши заходи російської імперської політики щодо української мови у сфері освіти, П. Гураль влучно зауважує, що насильно створене протягом століть «рускоязычное» життєве середовище має на меті виробити в українців особливу форму російської свідомості. З цього приводу вчений наводить слова Катерини II на період правління якої припав час найбільшого тиску на українську мову, де остання зазначала: «щоб зберегти імперію, нам не досить знищити лише самоуправління України, а треба знищити все, що відрізняє українців від москвичів: українську культуру, українські національні традиції та звичаї, а насамперед і найголовніше – українську мову. Крім того, за сучасних умов, погоджуємося із твердженням П. Гуралю про те, що Москва нав'язує думку, що Україна – це політичний проект, який виявився невдалим, і їм ніби-то потрібно виправити цю історичну помилку [49, с. 30].

У сучасних умовах повномасштабної війни лінгвоцид на тимчасово окупованих територіях є першочерговим заходом країни-окупанта. Зрозуміло, що системне впровадження з боку окупантів політики лінгвоциду на окупованих територіях та в районах ведення бойових дій – це злочинне порушення міжнародного права, законів України. За словами Уповноваженого із захисту державної мови Т. Кременя, на сьогодні зафіксовано велику кількість фактів, що свідчать про фактичне позбавлення права громадян на користування, вивчення та навчання українською мовою, дискримінацію та репресії щодо осіб, які публічно проявляють свою українську національну ідентичність, зокрема через спілкування українською мовою. Подібний лінгвоцид на тимчасово окупованих росією територіях України супроводжується погрозами, залякуванням, застосуванням фізичної сили, психологічним тиском, обмеженням волі, викраденням, тортурами та вбивствами [164].

Демонстрація тривалого історичного періоду, який характеризується заходами щодо знищення української мови потребує також й більш детального аналізу конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в більш сучасний час. Позаяк, в процесі трансформації суспільних порядків, що зумовлено впливом історичних обставин та подій утворюються нові

моделі правового регулювання суспільних відносин. Водночас, їх фіксація у конституційних положеннях є відображенням дійсності відповідного періоду часу, результати аналізу якого є актуальними правовими інструментами як для сучасного періоду, так і для майбутнього. Як відомо, будь-якому правовому явищу притаманний період становлення та розвитку, що є вагомим показником тривалості його формування відповідно до правових, історичних та політичних обставин. Не є винятком й питання застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

У доктринальних джерелах, де викладені результати дослідження у сучасному історичному періоді, генезис становлення та розвитку правового явища державної мови прийнято періодизувати у 2 етапи: до прийняття Конституції України у 1996 році та після такого прийняття. Втім, видається необхідним запропонувати дещо інший підхід завдяки якому більш детально вдасться з'ясувати проблему державної мови та не обмежити цілісність, об'єктивність й глибину його дослідження. За результатами здійсненого історико-правового аналізу, можемо стверджувати про наявність чотирьох етапів становлення та розвитку державної мови як правового явища та практики його застосування у сфері освіти в Україні.

Пропонуємо виділити: **I етап (до 1990-го року)** – період дії нормативних актів, що регулювали мовне питання у час комуністично-соціалістичного устрою УРСР; **II етап (1990 – 1996 роки)** – період перетворення правової системи незалежної України, підготовки проектів конституційних актів з відповідними мовними положеннями та зміни ціннісних суспільно-правових орієнтирів на їх демократизацію; **III етап (з 1996 по 2017 рік)** – період від ухвалення Конституції України 1996 року та спеціального мовного законодавства до запровадження нових моделей застосування державної мови в освітньому процесі; **IV етап (з 2017 року до сьогодні)** – сучасний період впровадження моделей законодавчого регулювання застосування української мови як державної, мов меншин (національних меншин та корінних народів України) та реалізації їх мовних прав в освітній сфері України.

Характерною специфікою I етапу залишається структура побудови тогочасної правової системи, зокрема її взаємозв'язок між загальносоюзними нормативними положеннями та внутрішніми правовими нормами підпорядкованих республік. За

визначенням статті 76 Конституції СРСР від 07 жовтня 1977 року Союзна Республіка має свою Конституцію, яка відповідає Конституції СРСР і враховує особливості республіки [137]. Очевидно, що відображення основних правових положень щодо правового статусу державної мови, мов національних меншин чи національних мов громадян республік, їх мовних прав у сфері освіти та мови міжнаціонального (міжнародного) спілкування в межах Союзної Республіки носить ознаки дублювання та відповідної тотожності між нормативними актами двох рівнів: союзного та республіканського.

Прикметно, що згадана нами Конституція СРСР від 07 жовтня 1977 року, як і прийнята на її основі Конституція УРСР від 20 квітня 1978 року у редакції до 1989 року не врегульовувала питання конституційно-правового статусу державної мови, а також не визначала будь-яку мову як державну, обмежуючись виключно декларативними нормами про мовні права громадян на користування рідною мовою у визначених сферах суспільного життя. Однак, внесеними змінами на підставі Закону УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року № 8303-XI, українська мова отримала юридичну об'єктивіацію у вигляді конституційно-правового статусу державної мови, що відобразилося у конституційному положенні статті 73 Конституції УРСР.

Так, за її змістом визначалося, що державною мовою в Україні є українська мова. Україна забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. В той же час, на виконання конституційної норми статті 73 Конституції УРСР, Верховною Радою УРСР прийнято Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року № 8312-XI. Окрім, відображення конституційного положення про українську мову як державну (стаття 2), відзначимо прогресивний характер цього правового акта із змісту якого вбачається, що українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. При цьому, у преамбулі закону проголошено, що Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних та творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності [250].

Хронологічно прослідковується, що навздогін такому розвитку конституційно-правових змін та суспільних настроїв щодо визначення конституційно-правового статусу рідної національної мови українців як державної з її особливостями конституційно-правового регулювання, на союзному рівні ухвалюється Закон «Про мови народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 24 квітня 1990 року, де у статті 4 визначається правовий статус мов, зокрема встановлюється, що Союзна, автономна республіка має право визначати правовий статус мов республіки, в тому числі встановлювати їх в якості державних мов [83].

Разом з тим, системний аналіз тогочасних нормативних актів на предмет точки відліку у визначенні відповідного конституційно-правового статусу рідної національної мови українського етносу – української мови, демонструє початок існування правового явища державної української мови з моменту внесення змін до Конституції УРСР Законом від 27 жовтня 1989 року, а також ухвалення спеціального Закону «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року. Втім, на цьому історико-правовому етапі варто звернути увагу на конституційно-правове регулювання правового статусу мов національних меншин. При цьому, введена у Конституцію УРСР 1978 року (в редакції закону від 27 жовтня 1989 року) конституційно-правова модель, за якої Україна виявляє державну турботу про вільний розвиток і вживання усіх національних мов, якими користується населення республіки мала дві характерні особливості.

По-перше, вона могла здійснюватися шляхом використання поряд з державною мовою й інших національних мов в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (стаття 73 Конституції УРСР). По-друге, законодавчо деталізувалася можливість використовувати українську мову або мову, яка прийнятна для всього населення за умови, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-

територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій (стаття 3 Закону «Про мови в УРСР»).

Варто додати, що у комплексі із Законом «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року була розроблена та затверджена постановою Ради Міністрів Української РСР від 12 лютого 1991 року № 41 «Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року». Така програма ставила за мету створення умов для успішного регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку й уживання української та інших мов, якими користується населення республіки, в державному, економічному, політичному та громадському житті [243].

Крім того, своє нормативне закріплення отримали рідні мови національностей – громадян СРСР у Законі «Про мови народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 24 квітня 1990 року. Так, на союзному рівні було визнано обов'язок держави «піклуватися про відродження мов народів СРСР, їх збереження та розвиток»; «забезпечувати громадянам СРСР умови для використання в різних галузях державного та суспільного життя»; «створити матеріальну базу та інші умови для всебічного розвитку мов народів СРСР на своїй території, стимулювати їх вивчення» (*переклад – наш Є.Ф.*) [250]. Очевидно, що зазначені державні заходи неможливо провести без реалізації мовних прав їх суб'єктами та відповідного нормативного закріплення цих прав.

З цього приводу пропонуємо розділи з'ясування мовних прав представників різних національностей, в тому числі українців за принципом: *загальні мовні права та спеціальні мовні права у сфері освіти*. Так, до загальних мовних прав відносимо декларативну норму Конституції СРСР від 07 жовтня 1977 року, де було закріплено положення про те, що рівність прав громадян СРСР різних рас і національностей здійснюється шляхом забезпечення їх можливості користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР [137].

Аналогічна норма містилася у статті 5 Закону «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року, де громадянам Української РСР гарантувалося право

користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою [250]. Крім того, на союзному рівні у статті 4 Закону «Про мови народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 24 квітня 1990 року декларувалося, що при визначенні правового статусу мов не допускається обмеження права громадян СРСР використовувати у різних сферах державного та суспільного життя свою рідну мову та інші мови народів СРСР [83].

До спеціальних мовних прав, що реалізувалися у сфері освіти в першу чергу варто віднести декларативні положення конституційних актів союзного та республіканського рівня. Як у статті 45 Конституції СРСР від 07 жовтня 1977 року, так і у статті 43 Конституції УРСР від 20 квітня 1978 року забезпечення права громадян СРСР на освіту здійснювалося шляхом можливості навчання в школі рідною мовою. Крім того, статтею 20 Закону «Про затвердження основ законодавства СРСР та союзних Республік про народну освіту» від 19 липня 1973 року та статтею 26 Закону «Про народну освіту Української Радянської Соціалістичної Республіки» від 28 червня 1974 року визначалися права особи на «мову навчання», зокрема учням загальноосвітньої школи надавалася можливість навчатися рідною мовою чи мовою іншого народу СРСР [82].

Разом з тим, у цих нормативно-правових актах також визначалися основні принципи народної освіти, серед яких свобода вибору мови навчання: навчання рідною мовою або мовою іншого народу СРСР [82]. В той же час, статтею 25 закону Закон «Про мови в Українській УРСР» від 28 жовтня 1989 року декларувався вільний вибір мови навчання як невід'ємне право громадян Української РСР. Також проголошувалося, що Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою [250].

Додамо, що питання мовних прав було більш деталізовано на республіканському рівні у законі «Про мови в Українській УРСР» від 28 жовтня 1989 року, зокрема в частині мовних прав на різних етапах здобуття освіти. Так, закріплювалося, що в Українській РСР виховання в дитячих дошкільних установах ведеться українською мовою (стаття 26); у загальноосвітніх закладах – українською мовою, однак із обов'язковим вивченням української та російської мови (стаття

27); в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах – українською мовою, однак у визначених випадках поряд з українською – і національною мовою більшості населення [250].

Варто звернути увагу на той факт, що тогочасне нормативне регулювання мовних відносин виділяє також й правовий режим російської мови як офіційної мови, мови міжнаціонального (міжнародного) спілкування. Так, ще у Законі «Про затвердження основ законодавства СРСР та союзних Республік про народну освіту» від 19 липня 1973 року зазначалося, що російська мова є офіційною мовою добровільно прийнятою радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування [82]. Згодом, Законом «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року російській мові надано правовий статус офіційної мови – мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР (стаття 4) [250].

На союзному рівні нормами Закону «Про мови народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 24 квітня 1990 року, поряд із декларуванням права союзних республік встановлювати відповідні мови як державні, визначалося, що з урахуванням історично сформованих умов й забезпечення загальносоюзних завдань російська мова визнається на території СРСР офіційною мовою СРСР і використовується як мова міжнаціонального спілкування (стаття 4). Між тим зазначалося, що вивчення офіційної мови СРСР як обов'язкового навчального предмета у навчальних закладах, у яких навчання ведеться іншою мовою, гарантується в обсязі, достатньому для забезпечення на території СРСР потреб міжнаціонального спілкування [83].

Наведений історико-правовий аналіз I етапу формування конституційно-правових статусів мов (української мови та мов інших національностей) із декларуванням відповідних загальних та спеціальних мовних прав у сфері освіти дає підстави зробити певні висновки, серед яких: 1) поняття рідної мови є базовою компонентою в питанні визначення правового статусу мов; 2) точкою відліку визначення правового статусу української мови як державної є ухвалення Закону «Про мови в Українській УРСР» від 28 жовтня 1989 року; 3) конституційна парадигма мовних прав у сфері освіти зводилася до права на навчання (виховання)

рідною мовою у закладах освіти; 4) запроваджено систему двомовності – рідної мови титульних національностей республік як державних мов та російської мови як офіційної мови чи мови міжнаціонального спілкування; 5) сформульовано конструкцію конституційної норми про державну мову, мови національних меншин та порядок їх застосування, що являється основою такого конституційно-правового регулювання й сьогодні.

Особливістю пропонованого нами II етапу, тобто періоду перетворення правової системи незалежної України, підготовки проектів конституційних актів з відповідними мовними положеннями та зміни ціннісних суспільно-правових орієнтирів на їх демократизацію став відомий в історико-правовій науці процес – «параду суверенітетів», фактичного проголошення незалежності (або її відновлення) у державах колишнього соціалістичного табору. Очевидно, що такий процес в Україні супроводжувалися підняттям питання національної, мовної, культурної та етнічної ідентичності, де одним із ключових аргументом була мова – українська мова як державна мова громадян України всіх національностей.

Попри дію положень Закону «Про мови в УРСР» від 28 жовтня 1989 року, прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року мало свій вплив на формування конституційно-правового статусу української мови як державної. Із змісту Декларації вбачалося, що Українська РСР забезпечує функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя [56]. Як стверджує Ю. Шемшученко, Декларація стала важливою віхою в конституційному процесі України, а її основні положення з деякими модифікаціями стали елементом практично всіх офіційних і альтернативних проектів основного Закону і самої Конституції України [364, с. 4].

Водночас, до питання конституційно-правового статусу державної мови звернуто увагу й у Концепції нової Конституції України, що була затверджена постановою Верховної Ради Української РСР від 19 червня 1991 року № 1213-ХІІ [140]. Так, з метою закріплення найголовніших принципів організації суспільного і державного ладу України передбачалося включити до розділу про засади конституційного ладу нової Конституції положення про державну мову. Крім того,

цією Концепцією пропонувалося визначити обов'язок держави по забезпеченню функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, як засіб формування, розвитку і захисту громадянського суспільства та його взаємозв'язку з державою.

Ухвалення Декларації прав національностей України від 01 листопада 1991 року, окрім визначення мовних прав меншин, містила декларативні положення про їх мови – мови національних меншин. Серед іншого, виділявся обов'язок української держави створювати належні умови для розвитку всіх національних мов. Крім того, здійснено тлумачення статті 3 Закону «Про мови в Українській РСР» таким чином, що в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною мовою, а де проживає кілька національних груп – мова, прийнятна для всього населення даної місцевості [55].

У тогочасних конституційних та законодавчих актах проголошено загальні мовні права всіх національностей та їх спеціальні мовні права у сфері освіти. Так, Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року проголошувалося шанування державою національних прав всіх народів та гарантування всім національностям, що проживають на території Республіки, права їх вільного національно-культурного розвитку [56]. Разом з тим, положеннями Декларації прав національностей України від 01 листопада 1991 року гарантувалося українською державою всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту [55].

Тоді як, у положеннях Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року здійснено закріплення спеціальних мовних прав національних меншин у сфері освіти України. Окрім іншого встановлено, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства [274].

У цьому історико-правовому періоді своє місце зайняв й документ, що був покликаний для врегулювання політичної кризи – Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, який був підписаний 08 червня 1995 року [135]. Однак, у цьому документі не знайшлося місця для визначення конституційно-правового статусу української мови як державної чи мовних прав представників різних національностей. Разом з тим, цим актом визначалася сфера застосування російської мови як офіційної мови, а саме в питанні організації дублювання текстів актів законодавства.

За таких умов цей історико-правовий етап можемо охарактеризувати як період за якого: 1) на стадії розробки проекту Конституції України аргументовано пропозиції щодо визнання української мови як державної однією із основ державотворення та засадничою конституційною цінністю з подальшим включенням до відповідного розділу Конституції, який регулює питання конституційного ладу; 2) звернуто особливу увагу до мовних прав національностей із закріпленням на законодавчому рівні їх національно-культурної автономії, зокрема й у сфері освіти таких як: право користуватися і навчатися рідною мовою чи її вивчати; 3) наявним є залишення за російською мовою правового статусу офіційної мови чи мови міжнаціонального спілкування.

Знаковим для пропонованого нами III етапу, що охоплює період від ухвалення Конституції України 1996 року та спеціального мовного законодавства до запровадження нових моделей застосування державної мови в освітньому процесі після прийняття Законів України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року та «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року, було конституційно-правове оформлення незалежності України, що у доктринальних джерелах називають процесом конституційної нормотворчості «четвертої хвилі». Безумовно, нового поштовху у питанні конституційно-правового регулювання застосування державної мови у сфері освіти надала

Конституція України, яка була прийнята 28 червня 1996 року, де з огляду на стенограму «конституційної ночі» мовне питання було чи не єдиним дискусійним.

Закріплення за українською мовою конституційно-правового статусу державної мови є базовим положенням як чинної до 1996 року Конституції УРСР 1978 року, так й Конституції України 1996 року, яка чинна на сьогодні, тобто відбулось фактичне перенесення конституційної норми з одного акта в інший, в тому числі й положення про те, що держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, однак з уточненням цієї норми про те, що такий розвиток і функціонування забезпечується «на всій території України» (стаття 10) [138]. Крім того, у цей час відбулася перша спроба деталізації конституційно-правового статусу української мови як державної мови із спробою надання як визначенню поняття державної мови, так й наповнення його новим змістом.

Конституційний Суд України у своєму рішенні в справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 надав інтерпретацію положенню статті 10 Конституції України, за яким підтвердив конституційну норму, що державною мовою є українська мова, яку потрібно розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом [291].

Також, на цьому етапі й мови меншин отримали закріплення свого конституційно-правового регулювання, де у статті 10 Конституції України визначається, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України [138]. Між тим, Конституційний Суд України трактує цю норму як таку, що у державних і

комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема частини п'ятої статті 53, та законів України, в навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин. В той же час, Конституційний Суд України визначив, що поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України [291].

Водночас, ратифіковані положення Рамкової конвенції про захист прав національних меншин від 01 лютого 1995 року мали свій вплив, в тому числі, на питання застосування мов національних меншин. З її змісту вбачається, що у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, на прохання таких осіб і якщо таке прохання відповідає реальним потребам, Сторони намагаються забезпечити, по можливості, умови, які дозволяють використовувати мову відповідної меншини у спілкуванні цих осіб між собою та з адміністративними властями [287]. На розвиток цих положень у внутрішньому законодавстві України у Конституції Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 року закріплено норму про те, що в Автономній Республіці Крим поряд з державною мовою забезпечується функціонування і розвиток, використання і захист російської, кримськотатарської, а також мов інших національностей.

Особливу увагу на цьому етапі приділено правовому статусу меншин та їх мовним правам, зокрема й у сфері освіти. Ратифікувавши згадану Рамкову конвенцію про захист прав національних меншин від 01 лютого 1995 року, Україна взяла на себе зобов'язання створити необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали можливість зберігати та розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, зокрема мову; визнавати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі (стаття 5, 10) [287].

Разом з тим, за цим міжнародним зобов'язанням Україна у сфері освіти повинна 1) у разі необхідності, вживати заходів з метою сприяння вивченню мови своїх національних меншин та більшості населення; 2) визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини; 3) у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, у разі достатньої необхідності намагаються забезпечити, по можливості та в рамках своїх освітніх систем, особам, які належать до цих меншин, належні умови для викладання мови відповідної меншини або для навчання цією мовою; 4) визначені заходи проводити без шкоди для вивчення офіційної мови або викладання нею (стаття 12, 14) [287].

У розвиток цих міжнародних зобов'язань, а також з метою зміцнення громадянської злагоди на землі України шляхом розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, у Конституції України закріплено положення про те, що громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства» (стаття 53) [138]. Водночас, Конституцією АР Крим громадянам гарантується право виховання рідною мовою у дитячих дошкільних закладах, вивчення рідної мови, навчання рідною мовою в учбових закладах державної, республіканської і комунальної форм власності або через національні культурні товариства або в порядку, який визначається законодавством України і нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим у межах її компетенції (стаття 10).

Також, у визначеному нами періоді прослідковується активна робота держави у розробленні концепцій, положень чи програм розвитку української мови як державної та спроб їх впровадження. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 08 вересня 1997 року № 998 затверджено Комплексні заходи всебічного розвитку і функціонування української мови, де у зв'язку із тим, що український народ протягом століть не мав змоги належним чином розвивати національну мову і користуватися нею у всіх сферах діяльності, а метою комплексних заходів є

розвиток, підтримка і захист державної мови в Україні; утвердження української мови як основного засобу спілкування в Україні; розширення функцій і сфери застосування української мови [247]. Пізніше урядом прийнято й деталізовану Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки із визначенням конкретних завдань та очікуваних результатів внаслідок їх виконання, що сприятимуть зміцненню української мови у її конституційно-правовому статусі державної мови [246].

Очевидно, що й мовна політика держави отримала своє нормативне регулювання. Так, Указом Президента України «Про Раду з питань мовної політики» від 24 лютого 1997 року № 164/97, з метою сприяння проведенню ефективної роботи, пов'язаної з розробленням пропозицій щодо формування мовної політики та забезпечення конституційних прав громадян у цій сфері утворено орган та затверджено відповідне положення про нього [256]. Окрім іншого, метою мовної політики України визначали: розвиток української мови та утвердження її державності, задоволення мовних потреб національних меншин шляхом розвитку їх мов, однак не перешкоджаючи розвитку української мови як державної [255; 249]. В свою чергу, у сфері освіти така мовна політика повинна забезпечувати обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, можливість опановувати рідну (національну) і практично володіти хоча б однією іноземною мовою [252].

Однак, попри період активної розробки нормативних актів дія яких б сприяла розвитку української мови як державної, після зміни політичної кон'юнктури та державного курсу, Верховною Радою України прийнято Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 року № 5029-VI у якому введено нове поняття «*регіональні мови або мови меншин*», за якими визначався правовий статус офіційної мови із широкою сферою застосування. Одразу відзначимо, що поява такого формулювання у законі, була зумовлена не точним перекладом ратифікованої раніше Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, про що було звернуто неодноразову увагу правничої наукової спільноти.

Попри перенесення конституційного положення про українську мову як державну, варто виокремити норму закону, яка дисонує із попередніми законодавчими положенням на етапах розвитку і становлення конституційно-правового статусу державної мови. Так, статтею 6 встановлювалося, що обов'язковість застосування державної мови чи сприяння її використанню у тій чи іншій сфері суспільного життя не повинні тлумачитися як заперечення або применшення права на користування регіональними мовами або мовами меншин у відповідній сфері та на територіях поширення. Таким чином, основна проблема цього акта полягала у цілеспрямованому впровадженні правового статусу офіційної мови (регіональної мови) всупереч українській мові як державній.

З точки зору правового статусу регіональної мови, то така розумілася як мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та/або відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави. При цьому, сферою застосування такої мови була робота місцевих органів державної влади, органів АР Крим та органів місцевого самоврядування, її вивчення в державних і комунальних навчальних закладах, а також в інших сферах суспільного життя в межах і порядку визначених Законом України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 року [245].

Особлива увага нормативних положень цього закону була звернута до мовних прав представників різних національностей у сфері освіти України. Так, конституційне право на навчання рідною мовою було деталізовано у норму, за якої вбачався: 1) вільний вибір мови навчання, що є невід'ємним правом громадян України, яке реалізується, за умови обов'язкового вивчення державної мови в обсязі, достатньому для інтеграції в українське суспільство; 2) гарантуванні права на отримання освіти державною мовою і регіональними мовами або мовами меншин громадянами України; 3) створенні окремих класів, груп в яких навчання ведеться іншою мовою, ніж у закладі освіти в цілому, за наявності достатньої кількості відповідних заяв про мову навчання (стаття 20) [245].

Конституційне положення про право осіб з числа національних меншин вивчати рідну мову знайшло також свою деталізацію як: 1) забезпечення вивчення державної мови і однієї з регіональних мов або мов меншин у всіх загальних середніх начальних закладах із визначенням обсягу їх вивчення за рішенням місцевих рад відповідно до законодавства про освіту з урахуванням поширеності цих мов на відповідній території; 2) вивчення предметів регіональними мовами у закладах освіти з навчанням регіональною мовою (стаття 20) [245].

Зрозуміло, що такі положення тогочасного Закону України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 року № 5029-VI не відповідали Конституції України, тим більше його норми про правовий статус державної мови, застосування регіональних мов, зміст та обсяг мовних прав меншин у сфері освіти України, тощо. Очікуваним стало рішення Конституційного Суду України від 28.02.2018 № 2-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики», яким цей закон визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним). Однак, варто відзначити, що таке рішення Конституційного Суду України ухвалено з підстав дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами, а не за критерієм відповідності Конституції України змісту закону [294].

Безумовно, наведений аналіз досліджуваного III етапу має свої особливості, зокрема: 1) фактичне закріплення аналогічних положень попереднього періоду в чинній на сьогодні Конституції України від 28 червня 1996 року, що стосуються конституційно-правового статусу української мови як державної, однак із уточненням забезпечення її розвитку й функціонування «*на всій території України*»; 2) ратифікація міжнародних договорів та взяття на себе зобов'язань щодо забезпечення використання мов меншин, збереження їх мовної самобутності; 3) закріплення у чинній на сьогодні Конституції України від 28 червня 1996 року моделі мовних прав меншин у сфері освіти: право навчатися рідною мовою чи її вивчати у державних і комунальних навчальних закладах або через національні

культурні товариства; 4) наявність неузгодженості та невідповідності положень Конституції України та Конституції АР Крим щодо правового статусу російської мови та моделі реалізації мовних прав меншин у сфері освіти України; 5) активна діяльність держави у питанні мовної політики, що виявляється у значній кількості спеціальних концепцій, програм та положень.

Характерною особливістю пропонованого нами сучасного IV етапу генезису становлення та розвитку застосування державної мови у сфері освіти України, який бере свій початок із 2017 року, є ухвалення Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII, яким визначено не тільки впровадження нових моделей законодавчого регулювання застосування української мови як державної та мов меншин, а також окреслено фактичні способи реалізації мовних прав меншин у сфері освіти України – права на навчання рідною мовою чи її вивчення.

Втім, фактом залишається й утвердження української мови в освітньому процесі, де на законодавчому рівні закріплено положення про те, що мовою освітнього процесу є державна мова. Відзначимо й положення цього закону, які на нашу думку надають нового змісту державній мові. Так, серед іншого: 1) держава бере на себе обов'язок гарантувати кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях державною мовою; 2) заклади освіти забезпечують обов'язкове вивчення державної мови, в обсязі, що дає змогу провадити професійну діяльність з використанням державної мови; 3) особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, іноземцям та особам без громадянства створюються належні умови для вивчення державної мови; 4) держава сприяє створенню та функціонуванню за кордоном закладів освіти, у яких навчання здійснюється українською мовою або вивчається українська мова [254].

Відзначимо нову нормативну аргументованість статусу української мови як державної, що знайшло своє закріплення серед норм Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. З однієї сторони, законодавець встановив тісний взаємозв'язок між українською нацією та її мовою, де статус української мови як єдиної

державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації [244].

Інтерпретував це положення й Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-р/2021, де визначив, що джерелом юридичного статусу української мови як державної є державотвірна роль української нації та незалежна державність України, відновлена внаслідок здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення; як мова автохтонного, найчисельнішого й титульного етносу українська мова має статус єдиної державної мови в Україні, що відповідає світовій практиці [293].

З іншої сторони, у розвиток конституційного положення про місце державної мови в структурі Конституції України, законодавець уточнив, що державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави [244]. Варто додати, що Конституційний Суд України у згаданому рішенні від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 завдяки тлумаченню закарбованого приписами частини першої, другої статті 10 Конституції України юридичного статусу української мови як державної сформував позицію, за якої цей статус є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності [293].

Крім того, на цьому етапі правовий режим іноземних мов як офіційних мов освітнього процесу вперше отримав своє нормативне регулювання. Так, Законом України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII встановлено, що держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед англійської мови, в державних і комунальних закладах освіти; у закладах освіти відповідно до освітньої програми можуть викладатися одна або декілька дисциплін двома чи більше мовами – державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу. З цього приводу вважаємо, що конституційне

положення про «мову міжнародного спілкування» слід розуміти як іноземну мову, яка є засобом комунікації громадян України та іноземців у публічних сферах, застосування якої дозволяється державою у виключних випадках не на шкоду державній мові, а з метою ділового чи професійного спілкування цих суб'єктів.

Особливої уваги заслуговує нова модель реалізації мовних прав меншин у сфері освіти України закріплена у положеннях Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. Гарантоване конституційне право громадян, які належать до національних меншин **на навчання рідною мовою** реалізується шляхом навчання відповідною мовою «для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою». В той же час, особам, які належать до корінних народів України гарантується право на навчання рідною мовою «для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою» [254]. При цьому, як вбачається із норм закону, цим категоріям гарантується право на вивчення мови відповідного корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства, а також створення можливості вивчення цих мов як окремої дисципліни за бажанням здобувачів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти» [254].

З цього приводу, Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16 липня 2019 року № 10-р/2019 відзначив, що конституційний припис, закріплений у частині п'ятій статті 53, визначає сутність змісту та обсяг права (як складової конституційного права на освіту) на навчання рідною мовою чи на її вивчення, яке гарантується на рівні закону. При цьому, законодавець у законі може з урахуванням історичних особливостей, рівня розвитку суспільства, економічних можливостей держави уточнювати зміст та обсяг цього конституційного права, передбачати й інші форми його реалізації. Конституція України не містить застережень щодо повноважень законодавця деталізувати на рівні закону конституційне право

громадян, які належать до національних меншин, на навчання рідною мовою чи на її вивчення [292].

У цей період увагу було звернуто й до загального питання мовної політики. Так, Указом Президента України від 31 травня 2018 року № 156/2018 «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України» Кабінету Міністрів України доручено вжити заходів щодо української мови [253]. Як наслідок, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року № 596-р схвалено Стратегію популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава». Серед основних завдань Стратегії виокремлюють заходи, щодо забезпечення неухильного дотримання закладами освіти законодавства України в частині провадження освітнього процесу українською мовою на всіх рівнях здобуття освіти [299].

У такий спосіб аналіз пропонованого нами IV етапу демонструє: 1) визначення на законодавчому рівні української мови з її конституційно-правовим статусом державної як мови освітнього процесу в закладах освіти; 2) сприяння вивченню іноземних мов – мов міжнародного спілкування та офіційних мов Європейського Союзу; 3) запровадження нової моделі мовних прав меншин у сфері освіти: а) реалізація права на навчання рідною мовою особам з числа національних меншин шляхом здобуття дошкільної та початкової освіти, а особам з числа корінних народів України – шляхом здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою; б) гарантування права на вивчення мови відповідного корінного народу чи національної меншини України.

Підсумовуючи відзначимо, що в історико-правовій перспективі здійснений нами аналіз характеризується наявністю специфічних тенденції становлення та розвитку конституційно-правового регулювання застосування державної мови й мов меншин (національних меншин та корінних народів України) та реалізації їх мовних прав у сфері освіти України, а також визначення правового статусу офіційної мови й впровадження мовної політики у цій сфері. По-перше, вагомої трансформації зазнало саме конституційно-правове регулювання застосування

української мови у публічних сферах суспільного життя: після 1989 року наявними стали положення про конституційно-правовий статус української мови як державної, здійснено інтерпретацію її змісту органом конституційної юрисдикції визначаючи останню як державо- та націєтворчим, інтеграційним, консолідуючим, безпековим та ціннісним засобом, а також визначення за нею сьогодні статусу мови освітнього процесу на законодавчому рівні.

По-друге, прослідковується й зміна парадигми мовних прав національних меншин та корінних народів України у сфері освіти. Первинна реалізація права на навчання рідною мовою у закладах освіти (на I етапі) доповнено положеннями про право на вивчення їх рідних мов. По-третє, сучасне розуміння поняття офіційної мови бере свій початок із викривленої його інтерпретації на I та II історико-правових етапах, де визначався конституційно-правовий статус офіційної мови за російською мовою, а згодом на III етапі – за регіональними мовами та мовами меншин, що було зумовлено запровадженням офіційної двомовності із наділенням державної мови лише символічними чи атрибутивними функціями. По-четверте, наявність значної кількості урядових програм розвитку української мови як державної, демонструє спробу ведення активної мовної політики, однак практична реалізація таких повинна бути більш модернізованою з огляду на виклики часу.

1.3. Аксіологічне значення державної мови при застосуванні у сфері освіти в Україні.

Суб'єктивне розуміння національної потреби, вироблення суспільного ідеалу, формування загальнонаціонального блага – забезпечує суспільство основою внутрішнього ціннісного орієнтування та виставлення власних меж сприйняття цілісної картини сучасного світу. Водночас, прагнення людиною чи суспільством до вироблення та подальшої реалізації власних інтересів, які є цінностями в розумінні їх сприйняття, стає засобом досягнення певної мети, що стоїть перед ними, та як наслідок, такі ціннісні основи відображаються у правових положеннях. Вважаємо, що саме можливість реалізації людиною своїх природних мовних

потреб, а також вихід на новий соціально-правовий рівень української мови – призводить до її аксіологічного (ціннісного) розуміння й сприйняття.

За таких умов, цінність як феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямований на утвердження її в бутті, реалізацію її творчих можливостей. Тобто, цінність – це такий результат або продукт різноманітної діяльності людей, який задовольняє їх матеріальні або духовні потреби [288, с. 714 – 716]. Крім того, з точки зору взаємодії людини й держави цінність може розглядатися як сполучний елемент їх відносин, адже це не просто об'єкт інтересу, а результат діяльності людини та держави загалом, що складається з умов виникнення інтересу, об'єкта його спрямованості та бажаного результату [176, с. 1415]. При цьому, підґрунтям цієї взаємодії є також формування внутрішнього імперативу суб'єкта, де провідну роль відіграють саме цінності [161, с. 65].

Окремої уваги заслуговує категорія національних цінностей, які можуть бути стійким фундаментом для гармонізації інтересів людини, сприяння стабільності суспільства та сталого розвитку держави [311, с. 157]. Так, їх вироблення українською національною спільнотою має серед іншого й прикладне значення, а саме: забезпечення єдності та консолідації українського народу – громадян України всіх національностей. Позаяк, процес формування національних цінностей своїм результатом має усвідомлення нацією своїх потреб у відповідності до результатів ціннісного ставлення, де зокрема, до національних цінностей належать: українська національна ідея, українська мова, національна свідомість, національна гідність, історична пам'ять, державні та національні символи України [177, с. 80 – 85].

Розглядаючи українську мову як національну цінність, варто відзначити її тривалий процес становлення, утворення відповідного ціннісного підходу до розуміння її соціального призначення, а також наявного рівня суспільної значущості, який сформувався у процесі історичного розвитку, узагальнився гуманітарною наукою й актуалізувався на етапі становлення нації [303, с. 555 – 565]. За таких умов українську мову, як державну, слід відносити до цінностей вищого порядку, разом із самою державністю, позаяк остання стала основою

соборності та незалежності, що призвело до відновлення української державності у 1990-х роках та її збереження зараз, зокрема в умовах повномасштабної війни.

Національне значення української мови також варто розглядати як взаємозв'язок між нацією та державою, де на думку О. Ткаченка з одного боку, міцну і впливову державу може побудувати тільки нація, натхненна потужною національною ідеєю, горда своєю історією і своєю мовою, а, з другого боку, свого найвищого авторитету і в народі – носія мови, і серед народів світу може здобути тільки мова народу, який створив міцну, багату і впливову державу, символом якої стає її державна мова [335, с. 7].

У контексті формування нації українська мова є висхідною точкою, що гарантує і створює умови переходу з етнічного на національний рівень, що у найбезпосередніший спосіб пов'язується, окрім усього іншого, з підвищенням статусу національної мови [77, с. 7]. Безсумнівно підтверджуємо факт того, що мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості [211, с. 197]. Вважаємо, що мова є також й складовою національної ідеї, адже суттєвий зміст української національної ідеї відображається у повазі до національних джерел та спадщини, розвитку державної мови з урахуванням інтересів національних меншин та демократичних соціальних цінностей [32, с. 113].

Такі підходи і трактування значення української мови як державної підтверджують, окрім іншого і тезу про те, що українська мова як фактор формування нації є невід'ємним державницьким атрибутом і відіграє роль загальнонаціональної цінності державотворення. Державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства, формування сучасної української нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України [220, с. 328].

Саме консолідуюча функція державної мови творить єдину монолітну націю спроможну реалізувати свої прагнення. Як зазначає О. Потєбня, єдина прикмета, за якою ми впізнаємо народ, людину, і разом з тим єдиною, незмінною нічим

умовою існування народу, є єдність мови [241, с. 257-258]. У свою чергу М. Боришевський наголошує, що ознаками національної самосвідомості є усвідомлення себе як частини нації, з її історією, мовою, культурою, територією та особливостями. Кожна з цих характеристик є невід'ємною, але найбільше значення має саме мова. Вона є головною ознакою ідентичності української нації [22, с. 543].

На сьогодні пріоритетним питанням залишається єдність українського народу, позаяк між збереженням держави, її захистом і перспективами існування та мовою, якою користуються її громадяни, наявний безпосередній зв'язок. Як відомо, країни, які вибрали для себе шлях незалежного розвитку піклуються про захист рідної національної (державної) мови титульного етносу, застосовують для її зміцнення і піднесення всі наявні ресурси та можливості. В українських реаліях серед іншого, першочерговим завданням є об'єднати культурно та мовно-політично розірвані регіони України на ґрунті таких цінностей, як ідентичність та консолідація, що може забезпечити спільна для всіх мешканців держави українська мова як єдина державна, національна культура та духовність [353, с. 756].

У той же час, однією із всеохоплюючих та найчутливіших сфер діяльності держави, що закладає базові ціннісні основи в людину є освітня галузь, оскільки саме на неї покладені завдання з формування та розвитку людського потенціалу країни, примноження інтелектуального ресурсу нації та створення умов для духовного самоствердження особистості. Крім того, за допомогою освіти відбувається процес становлення особистості як суспільної істоти, здійснюється її соціалізація, тобто проходить процес і результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, традицій) на основі її діяльності, спілкування і відносин [16, с. 834].

Так, у найбільш широкому сенсі під терміном «освіта» розуміють спеціальну сферу соціального життя, унікальну систему, своєрідний соціокультурний феномен, який сприяє нагромадженню знань, умінь і навичок, інтелектуальному розвитку людини. Освіта є процесом і результатом засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також

моральної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості»; «соціокультурним інститутом, який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню й удосконаленню суспільства за допомогою спеціально організованої цілеспрямованої соціалізації та інкультурації окремих індивідів» [45, с. 614 – 615].

Поряд з цим погоджуємося із твердженням О. Панфілова про те, що освіта розглядається як цілісне поняття, що, з одного боку, позначає процес і результат засвоєння особистістю конкретних змістовних аспектів культури і оволодіння соціально значущим досвідом людства, а з другого – виділяє сукупність впливів на формування особистості, що сприяє засвоєнню нею навичок і звичок поведінки в даному суспільстві та прийнятих у ньому соціальних норм і правил, тобто під освітою розуміють процес додавання людині інтелектуального і духовного вигляду [222, с. 21].

Відзначимо, що законодавче положення, яке викладено у преамбулі Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII чітко виражає співвідношення між освітою та її цінністю для людини, адже освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави [254]. Всеохоплююче значення освіти для людини є базовим поняттям в існуванні останньої, адже здобута освіта за своїм значенням та характером прикладного застосування є основою подальшого розвитку індивіда, в тому числі реалізацією ним своїх конституційних прав та здобуття суспільних благ.

Вища цінність та призначення освіти також змістовно виражені в частині 2 статті 26 Загальної декларації прав людини, прийнятої та проголошеної в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї 10 грудня 1948 року, в якій зазначено, що освіта повинна бути направлена до повного розвитку людської особистості і до збільшення поваги до прав людини і основних свобод, вона повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй у підтриманні

миру. Фактично в наших умовах, освіта є соціальним та правовим інструментом для досягнення загальносвітового порядку: безпеки, сталого розвитку, усунення усіх форм дискримінації, забезпечення правового порядку, додержання загальнолюдських цінностей, забезпечення миру та добробуту людей, тощо.

Загалом соціальне значення освіти є надзвичайно ємним поняттям, зокрема і той факт, що підтверджується позицією В. Огнев'юка у монографічному дослідженні, який вважає освіту «складником системи цінностей сталого людського розвитку» [212, с. 257]. При цьому вартою уваги є думка С. Клепка, який влучно зауважує, що освіта є системою, яка споживає, виконує і продукує цінності [128, с. 269]. Очевидно, що мова наділена аксіологічним значенням при її застосуванні у сфері освіти, як з точки зору формування ціннісної парадигми націй, так і в розумінні української мови як аксіологічного інструменту, який в силу своєї значимості дає можливість на здобуття освіти, а також сприяє реалізації конституційного права на освіту.

При цьому, сутність конституційного права на освіту може розглядатися як складова потребового підходу. Концепція, яка розроблена П. Рабіновичем дає розуміння, що соціальна сутність явищ – це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства [281, с. 46]. При цьому, потребовий підхід актуалізується та одержує своє логічне застосування у питанні соціальних цінностей особи, зокрема реалізації права на освіту, адже як влучно наголошує вчений будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб [280, с. 20].

Разом з тим, освітні інтереси особи є за своєю природою соціальними благами, що кореспондують відповідним цінностям. За твердженням О. Гришук, система соціальних цінностей являє собою частину цінностей, котра пов'язана з публічною (соціальною) комунікацією. Соціальні цінності розглядаються як об'єкти інтересів людини, явища, які здатні задовольняти потреби людини (тобто існують у зв'язку з людиною), які є щоденним орієнтиром у соціальних комунікаціях [48, с. 30]. Так, реалізація особою права на освіту рідною національною мовою, так як і сама сфера освіти, наділені соціальними ознаками, та отримують відповідне правове

відображення, тобто трансформується у категорію правових цінностей, зокрема: для титульного українського етносу у положеннях про застосування української мови як державної у всіх сферах суспільного життя й на всій території України, а для інших національностей (меншин) – гарантування вільного розвитку, використання й захисту їх рідних мов.

Додамо, що одним із ключових моментів переходу цінностей із соціальної в правову категорію залишається їх змістове наповнення, юридичне закріплення та відповідне значення для суб'єктів. Невипадково, правові цінності обґрунтовуються за допомогою ціннісних критеріїв, які в процесі розвитку цивілізації зазнають змін у діапазоні від пріоритету суспільного блага до усвідомлення значущості й цінності особистості [Бабенко, 2002, с. 12-13]. Тобто, наявним є факт трансформації цінностей від загального до індивідуального, або іншими словами правовою цінністю є те явище, яке поєднує в собі загальнонаціональне (колективне) та персоніфіковане (індивідуальне) сприйняття, що відображене у правовому акті.

Втім, після закріплення цінностей в конституційному тексті вони набувають загальнообов'язкового значення, перетворюються в основоположні орієнтири всього державно-правового розвитку [28, с. 259]. Позаяк, під конституційними цінностями розуміють втілені в Основному Законі загальнонаціональні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності народу, визначальні потреби суспільства і держави [239]. За такого підходу можемо стверджувати, що значення української мови як державної, зокрема при її застосуванні у сфері освіти є ціннісною категорією – засадничою конституційною цінністю.

У науковому світі визначення поняття конституційних цінностей відкривають змістове наповнення, яке в повній мірі відображає значення мови для її носія. А. Крусян зазначає, що конституційні цінності – це гуманістичні, демократично-правові, універсальні орієнтири (цілі та настановлення), що мають формалізоване відображення в конституції держави, виявляються в конституційно-оціночній, інтерпретаційній і контрольній діяльності органів конституційної юстиції та визначально впливають на конституційне законодавство, конституційну

правосвідомість, конституційний правопорядок та публічно-владну практику [162, с. 4].

Відзначимо, що в результаті фіксації цінностей в конституційному акті, останні шляхом набуття відповідних конституційно-правових властивостей стають базовими, основоположними конституційними цінностями, що мають знайти своє застосування і розвиток у відповідних галузях. У цьому контексті погоджуємося із думкою М. Маркуш, що саме конституційні цінності, які мають пряму дію, здатні юридично обмежити державну владу і захистити людину, а пошук балансу, оптимального співвідношення між цінностями публічного характеру й особистісними, приватними цінностями – це проблема співвідношення суверенної державної влади і свободи, яка буквально пронизує систему конституційного регулювання у всіх сферах суспільного життя, зокрема у праві [191, с. 77]. Доречно додати, що залежно від змісту відповідних конституційних положень, з однієї сторони мова як конституційна цінність є гарантією загальнодержавних позицій, а з іншої – цінністю, яка забезпечує реалізацію мовних прав національними меншинами та корінним народам України, тобто навколо питання застосування української мови здійснюється пошук відповідного балансу.

Відзначимо, що у доктринальних джерелах немає однозначної позиції щодо структури та ієрархії конституційних цінностей, з огляду на різні фактори. Зокрема, проблема орієнтації в аксіологічному просторі полягає в пошуку балансу між ієрархією та коректною ситуацією, а тому цінності права складно однозначно ієрархізувати [47, с. 75]. При цьому вважаємо, що у питанні місця державної мови в системі конституційних цінностей потрібно виходити із фактичного розміщення конституційних положень про державну мову у структурі конституційного акта. Як вбачається із змісту Конституції України, положення про державну мову викладено у розділі I «Загальні засади».

У мотивувальній частині рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 (справа про застосування української мови) зазначається, що положення про українську мову як державну міститься у розділі I «Загальні засади» Конституції України, який закріплює основи конституційного

ладу в Україні. Поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття «конституційний лад». Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Також, у рішенні КСУ від 14 липня 2021 року Суд ствердив, що закарбований приписами частин першої, другої статті 10 Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності [293].

Загалом у доктрині конституційного права базові цінності конституційного ладу визначаються як такі, що є концентрованим втіленням найбільш значущих для українського суспільства ідей та прагнень; є своєрідним суспільним ідеалом, а тому реально здатні стати консолідуючою основою всього українського народу; політико-правові та моральні ідеї і принципи, які відображають існуючі в українському суспільстві ідеали, покладені в основу всього конституційно-правового регулювання [29, с. 281-283]. За таких підходів до розуміння базових конституційних цінностей стає зрозумілою ціннісна парадигма у мовному питанні при реалізації особою конституційного права на освіту.

У той же час, на думку О. Скрипнюка, основи конституційного ладу представлені системою конституційних цінностей, ідей та ідеалів, які лежать в основі розвитку сучасного суспільства та держави і породжують та змінюють відповідні правовідносини [314, с.153]. Ф. Веніславський під базовими цінностями конституційного ладу розуміє, ті політико-правові та моральні ідеали, яких народ як єдине джерело влади прагне досягти в процесі державотворення та конституційного будівництва в Україні та які знайшли своє відображення в Преамбулі Конституції України та нормах-принципах, що складають засади конституційного ладу [29, с. 101].

Невипадково фактичне місце державної мови в системі цінностей конституційного ладу є висхідним для побудови самого конституційного акта. Як повідомляє Є. Реньов, під цінностями конституційного ладу пропонується розуміти основоположні, гранично узагальнені принципи (засади, цілі, установки), що

закріплені безпосередньо в конституційно-правових нормах Основного Закону [289, с. 11]. У розвиток цієї наукової позиції, вважаємо за необхідне зазначити, що основоположний характер цінностей конституційного ладу дає підстави стверджувати про віднесення останніх до категорії правових принципів, які є засадничими для конституційних положень. У той же час вчений зауважує, що цінності конституційного ладу, втілені в формі принципів, мають ознаку пріоритетності, оскільки інші конституційні цінності базуються на цих принципах, розвивають їх [289, с. 11].

Крім того, М. Савчин вважає, що конституційні цінності визначають зміст конституційних принципів і норм [304, с. 111]. Як стверджує В. Кампо фундаментальні конституційні цінності, як і конституційні принципи, є чітко визначеними поняттями і їх можна чітко ідентифікувати [125, с. 23]. З такими підходами вчених варто погодитися із декількох причин, а також інтерпретувати наукову думку щодо питання застосування державної мови у сфері освіти України. По-перше, визнаючи українську мову як засадничу цінність, що набуває конституційно-правового статусу державної мови – законодавець створює умови її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України. По-друге, реалізація конституційного права особи на освіту рідною мовою, є регламентованою правовою категорією, що створює обов'язок для держави гарантувати право на навчання рідною мовою чи її вивчення особам з числа національних меншин у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Особливістю конституційних цінностей є факт їх наповнення змістом та інтерпретації Конституційним Судом України. На думку, М. Савчин, конституційні цінності визначають зміст конституційних принципів і норм, тлумачення яких покладено на Конституційний Суд України [304, с. 111]. Крім того, ціннісний характер відповідних конституційних положень, отримує підтвердження в практиці КСУ, який активно залучає аксіологічний потенціал конституційних норм для формування правових позицій щодо конкретних питань у конституційно-правових спорах [308, с. 108].

Власне, інтерпретація положення статті 10 Конституції України про державну мову є логічним виходом за межі тексту Основного Закону та наповненням її аргументованим змістом з огляду на соціальне значення та виклики часу. Позаяк, конституційні цінності в Україні можуть бути як текстуальними, так і позатекстуальними, зокрема останні витлумачуються з конституційного тексту [289, с. 6]. Відзначимо думку М. Салей про те, що під час тлумачення Основного Закону держави часто використовуються прийоми правової герменевтики, буквальної, історичної, систематичної та телеологічної інтерпретації, здійснюючи, таким чином, конвертацію, переклад конституційних норм у конституційні цінності, що дає змогу визначити дійсне соціальне призначення тієї чи іншої норми [307, с. 20].

Безумовно, внаслідок розвитку суспільних відносин правові явища отримують своє правове регулювання та набувають відповідних юридичних ознак. Варто підкреслити, що державна українська мова усталено віднесена до сфери конституційно-правового регулювання завдяки якому етнос виробляє свої особливі культурні, історичні, соціальні регулятори, тобто наповнює своє існування власними надбаннями у різних сферах. Українська мова є конституційною цінністю завдяки різним аспектам, а її застосування у сфері освіти супроводжується особливими акцентами, тобто наявними є також характерні особливості та ознаки.

В першу чергу слід відзначити, що українська мова у її конституційно-правовому статусі державної мови є **складовою суспільного ідеалу**, тобто частиною образу, що структурує суспільну свідомість, визначає спосіб мислення й діяльності людини, ідеальним образом бездоганного устрою, такого внутрішньо несуперечливого суспільного ладу, в якому зняті реальні дефекти, а реальні потреби задоволені [54, с. 156]. Завдяки ціннісному підходу видно значення української мови як фактору боротьби українського народу, що тривав впродовж багатьох століть. У своєму рішенні від 14 липня 2021 року Конституційний Суд України підтвердив окрім іншого тезу про те, що у бездержавний період саме українська мова заступала собою відсутність Української держави як основної форми інтегрування й буття етнонації [293].

Стосується це і реалізації особою конституційного права на освіту рідною мовою. Це зумовлено, зокрема тим, що одним із найвищих ідеалів у сфері освіти є досягнення образу освіченої людини, тобто здатності мислити конкретно, наділяти світ якомога більш повним набором смислів, розрізняючи багатоманіття суспільних цінностей за їх місцем у ієрархії людської культури [199, с. 220]. В цьому випадку мова виступає інструментом реалізації такого права особою. Крім іншого, широкоаспектне явище суспільного ідеалу, отримує своє наповнення та зміст у прагненні до своєї досконалості в тому числі шляхом застосування державної мови у сфері освіти України.

Також ознакою, яка демонструє приналежність української мови до конституційних цінностей є її розуміння **як національного надбання**, тобто персоніфікованої національної цінності того народу, який її створив та розвиває. Втім, каталог цінностей, які є конституційними для кожної нації різняться. Суспільні ідеали є різними для кожної національної спільноти і це моделює різні набори їх цінностей. З цього приводу влучно наголошує О. Гришук, що сьогодні доволі очевидним є природно-правовий підхід до розуміння «конституційного», та єдності у тому, який перелік цінностей можна назвати «конституційним» немає. Це пояснюється тим, що кожна конституція може підкреслювати ці чи ті аспекти серед існуючих цінностей, які можна визнати «конституційними» і які можуть відрізнятися у різних націй [48, с. 134].

Таким чином можемо стверджувати, що відображення цінностей будь-якого народу в конституційному акті не може бути універсальним явищем для національних спільнот, а носить виключно персоніфікований (національний) характер, зокрема і у соціально чутливій галузі – сфері освіти. Причин цього виділяємо декілька, зокрема різні соціально-політичні настрої суспільства, різну традицію державотворення, етнічний склад населення, вплив зовнішніх факторів, досягнення рівня розвитку та його відповідний етап на сьогодні.

Попри це, **рівень сприйняття цінності народом та визнання української мови** є однією із фундаментальних основ розвитку держави та ознакою, яка відносить соціокультурне явище мови у сферу конституційних цінностей. До

засобів такого визнання варто віднести впровадження законодавчих моделей застосування державної мови у сфері освіти України, належний захист та наявність нормативної програми її розвитку із застосуванням у всіх публічних сферах, а що особливо у сфері освіти. При цьому, прослідковується також соціально-правовий взаємозв'язок між українською мовою, як конституційною цінністю та конституційною культурою її носія.

Оскільки ця взаємозалежність ґрунтується на сприйнятті народом своєї мови, що створює стабільну, цілісну, збагачену досвідом ціннісну систему переконань, уявлень, сприйняття правовідносин, правосвідомості, що склалася історично, яка лежить в основі громадянського суспільства і сприяє встановленню та реалізації основоположних правил поведінки на основі суспільної згоди [62, с. 34]. Особливо відчутно такий взаємозв'язок у сьогоdnішніх умовах війни: пошук своєї ідентичності, визначення ціннісних об'єктів захисту, єднання нації навколо спільних ціннісних основ – конвертується у нову конституційно-правову культуру українського народу – громадян України всіх національностей.

Впродовж тривалого періоду часу завдяки негативному впливу сусідніх держав в Україні створювалися умови розділення нації за різними ознаками: етнічними, мовними, культурними, расовими, тощо. Завданням зовнішнього впливу було роз'єднати український народ та застосувати різні моделі поведінки, в тому числі і дискримінаційні. Однак, український народ наполегливо шукав точки дотику до консолідованого суспільного розвитку, де **українська мова була одним із основних чинників такої консолідації та єдності української нації**, що трансформувалося у конституційні положення та стало засадничою конституційною цінністю сьогодні.

Мовна спадщина, яку має Україна є складною за своєю суттю, адже у питанні поширення застосування мови важко персоніфікувати її носіїв за етнічним походженням населення. Поширеною є практика використання етнічними українцями іншої мови, яка штучно та насильно була насаджена впродовж історичних етапів розвитку України. При цьому, залишається відкритим питання етнічного складу українського народу, що призводить до необхідності вжиття

заходів з соціалізації та інтеграції мовних меншин, з метою забезпечення реалізації останніми конституційних прав та обов'язків, а також загальної консолідації українського народу – громадян України всіх національностей.

Загальновідомо, що метою конституційних положень є злагодження співжиття громадян держави, єдність навколо конституційних цінностей, традиції та вироблених впродовж історичного розвитку звичаїв, а інструментом впливу на такі завдання залишається мова. У науці прийнято розуміти таку функцію мови титульної нації, як консолідуючу, тобто природну функцію, яку мова виконує в ході етнічної консолідації, коли кілька етнолінгвістичних спільнот зливаються в більшу, і коли мова тієї з них, яка відіграє роль центру, вузла етнічної консолідації, засвоюється іншими [Швейцер, 1989, с. 38]. Крім того, сама етимологія слова «консолідувати» означає зміцнювати, укріплювати, об'єднувати, згуртовувати когось; концентрувати, збирати до купи [209, с. 880].

У своєму рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1/р-2021 Конституційний Суд України підкреслив, що європейський досвід однозначно вказує на те, що державній мові відведено надзвичайно важливу роль – бути лінгвальним інтегратором суспільства, засобом міжнаціонального (міжетнічного) порозуміння в соціумі, особливо якщо спільнота не мононаціональна, як це є в Україні. При цьому Суд зазначає, що як інститут української державності, який поєднує юридичний і ціннісний складники, українська мова покликана виконувати інтегративну (соборницьку) функцію та забезпечувати єднання й монолітність українського суспільства різнорівнево [293].

Виходячи із основних завдань сфери освіти, а саме: всебічного розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству [254] – інтеграція мовних меншин є одним із пріоритетних завдань держави у сфері освіти. З цього приводу Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 липня 2019

у справі № 10-р/2019 вказав, що мова є унікальним феноменом, який є засобом соціалізації, формою реалізації творчого потенціалу кожної людини, а знання державної мови сприяє соціалізації особи та є засобом запобігання дискримінації [292].

В умовах, які склалися сьогодні, **державна мова є фактором та елементом національної безпеки**, що вкотре підкреслює її значимість як конституційної цінності. Тобто, мова відіграє важливе значення у питанні захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [262].

З цього приводу Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1/р-2021 інтерпретував основоположну догму про те, що будь-які зазіхання на юридичний статус української мови як державної на території України неприпустимі, оскільки порушують конституційний лад держави, загрожують національній безпеці та самому існуванню державності України. Більше того, як зазначає Суд загроза українській мові рівносильна загрозі національній безпеці України, існуванню української нації та її держави, оскільки мова – це своєрідний код нації, а не лише засіб спілкування [293].

Високий ціннісний статус зумовлений і тим, що **українська мова є одним із символів та атрибутів держави**, тобто виконує символічну та атрибутивну функцію, яка ототожнюється із назвою держави та її титульною нацією. Для держав офіційна мова є однією із засадничих конституційних цінностей – так само, як і територія держави, структурна будова держави та державний прапор (рішення у справі «Mentzen v. Latvia» від 7 грудня 2004 року) [385]. На нашу думку, ці аспекти є базовими у питанні становлення Української держави та є взаємопов'язаними із титульним українським етносом.

З цього приводу є вагомою позиція Конституційного Суду України, де зазначено, що «українська мова завдяки закладеному в ній самій націєтвірному началу є базовим системотвірним складником української державності та її основою. Як мова автохтонного, найчисельнішого й титульного етносу українська мова має статус єдиної державної мови в Україні, що відповідає світовій практиці

[293]. На думку Конституційного Суду України, такий підхід повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі [291].

Очевидно, що доволі активна практика Конституційного Суду України щодо надання висновків про відповідність Конституції України положень, які регулюють мовні відносини загалом, та у сфері освіти зокрема, й їх тлумачення Судом характеризується оновленістю змісту відповідних конституційних положень, що притаманне ознакам конституційних цінностей. Тобто, соціокультурне явище мови відображається **як цінність у практиці органу конституційної юрисдикції**.

Таким чином, відзначимо значний аксіологічний потенціал української мови у її конституційно-правовому статусі державної, зокрема при застосуванні у сфері освіти України. Наявність таких ознак як: частина суспільного ідеалу, національне надбання, високий рівень її сприйняття та визнання як цінності всім народом, консолідуюча та об'єднавча роль, чинник національної безпеки, символ й атрибут держави, об'єкт уваги органу конституційною юрисдикції з частим оновленням його змісту – дає підстави розуміти українську мову як цінність. При цьому, пройшовши трансформацію від соціальної до засадничої конституційної цінності, українська мова стала загальнонаціональним благом та його державотвірною основою, отримавши своє місце серед цінностей конституційного ладу держави.

РОЗДІЛ 2.

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ У СФЕРІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

2.1. Вплив застосування державної мови у сфері освіти в Україні на формування української національної ідентичності.

Глобалізаційні процеси, які характерні сьогодні суспільним та правовим відносинам призводять до активної дискусії щодо означення унікальності їх суб'єктів. Така справжність чи своєрідність трактується як явище ідентичності, що за своєю суттю є багатоаспектним поняттям, яке включає в себе безліч характерних ознак, які притаманні як державам та їх правовим системам, так і окремим індивідам чи суспільним групам. Інтеграція правового, національного, мовного та освітнього аспектів в ідентичність залежить від консолідуючого елементу – мови їх застосування та її правового статусу в державі.

З однієї сторони, завдяки мовному інструменту здійснюється процес ідентифікації, тобто становлення ідентичності, позаяк існує двосторонній зв'язок між мовою та ідентифікацією, де з одного боку, вживання мови як культурного смислу і маркеру є наслідком ідентифікації, з іншого – мова є необхідною умовою самоідентифікації [234, с. 184]. З іншої сторони, на процес ідентифікації впливає також освіта, де одна із основних її функцій полягає у формуванні цінностей і в передачі особі необхідних знань та вмінь, аби вона стала відкритою для універсуму, не відмовлялась від коріння, що визначають її ідентичність [21, с. 5 – 6].

На даний час глибока суспільна трансформація, яка спровокована війною зумовлює значну увагу до самоідентифікації, визначення своєї належності до конкретної спільноти та іншості у відношенні до ворога. Можемо стверджувати, що на сьогодні знаходження ідентичності повинно здійснюватися крізь призму індивідуальності, єдності [395], ототожнення, встановлення співпадіння [118, с.7]. За таких обставин мова не просто оформляє ідентичність, але виступає водночас і засобом, і середовищем її формування [408, с. 14], а також є тією специфічною

рису, що виділяє певну групу людей з кола інших груп і служить окремій особі підставою для віднесення себе до цієї групи [189, с. 166].

Поряд з цим, на думку Н. Пелагеші держава повинна забезпечувати політику ідентичності як систему цілей і заходів, здійснюваних суб'єктом реалізації політики задля створення таких умов, за яких особа ідентифікувала б себе з національною державою та/або з відповідним наддержавним утворенням. Оскільки ідентичність є ситуативною та контекстуальною (такою, що залежать від контексту), то логічно зробити висновок, що у випадку зміни умов, у яких вона конструюється та репродукується, ідентичність також змінюватиметься, переформатовуватиметься та змагатиметься. У такому контексті є сенс говорити про менеджмент ідентичності, під яким розуміють управління впливами та процесами, спрямованими на формування або руйнування підстав ідентифікації громадянами себе з національною державою та/або наднаціональним утворенням [224].

Поряд з цим, поняття ідентичності є складним для приведення його під один знаменник, а також видається малоімовірною спроба виведення єдиної формули визначення цієї дефініції. Причиною слугує надто широкий діапазон розуміння явища ідентичності, багатоаспектність його елементного наповнення та галузей практичного застосування. У докринальних джерелах поняття ідентичності активно розглядають як міждисциплінарне явище, що охоплене сферами соціогуманітарного напрямку: філософії, соціології, психології, а останнім часом і у сфері правознавства. Разом з тим, у конституційно-правовій науці ідентичність прийнято розглядати у двох вимірах: індивідуальному та колективному.

Особливістю індивідуальної ідентичності є індивідуальне усвідомлення суб'єктом певних (специфічних) особистих якостей [24, с. 58]. Перспективність значення ідентичності зосереджується як характерна ознака індивіда та його самоототожнення з певною спільнотою (національною, політичною, тощо), тобто ідентичність формує зміст людської особистості, а також є сукупністю унікальних рис, що дають можливість віднести таку особу до відповідної спільноти. Варто виділити приклад індивідуальної правової ідентичності, як персоналізованої якості

особи, яка відображає стан психологічного засвоєння власного правового статусу та свідчить про усвідомлення особою своєї ролі у правовій системі [223, с. 189].

Водночас, у своїй роботі І. Ващинська стверджує, що колективну ідентичність іноді розглядають як різновид індивідуальної, а група чи колектив при цьому виступають чимось на зразок колективної особистості [24, с. 60]. При цьому, посилаючись на доктринальні розробки представника так званого «процесуального інтеракціонізму» Р. Дженкінса вчена зауважує, що ідентичність – це завжди питання внутрішнього (особистісного) та зовнішнього (соціального) визначення, а індивідуальна та колективна ідентичності – сторони єдиного процесу [122, с. 24].

Вважаємо, що елементом взаємозв'язку між індивідуальною та колективною ідентичністю є сфера освіти у широкому її розумінні із застосуванням у ній української мови як державної. Так, через мову ми переходимо від окремої людської індивідуальності до суспільної групи, в особливостях якої може проявитися певне ставлення до світу [72, с. 219]. Разом з тим, освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [126, с. 8].

До останнього часу гостро відчувалися ознаки кризи ідентичності, які відображалися у диференціації українського суспільства, зокрема і за мовною ознакою при реалізації конституційного права на освіту, порушенні світоглядного сприйняття розвитку держави, спірності у питаннях, що пов'язані із ціннісними основами політико-правового устрою сьогодення. Серед основних причин цього можна виділити такі як: тривалий історичний період бездержавності або її обмеження та претензійний вплив країн імперського типу, який мав на меті нівелювання ідентичності титульної української нації, її правової, освітньої системи, засадничих принципів, цінностей та ідеалів.

Однак, завдяки в тому числі сфері освіти як простору становлення ідентичностей, що є потужною соціальною інституцією, яка може і повинна формувати духовно-інтелектуальний потенціал нації як запоруку її всебічного

розвитку такі плани не були реалізованими. Невипадково, сьогодні саме з освітою пов'язуються сучасні завдання трансформації суспільства, збереження єдиного соціокультурного простору України, формування ціннісної системи, яка забезпечить становлення громадянськості й патріотизму, національно-політичної ідентичності [324, с. 281]. А також, нинішній етап розвитку, як і сто років тому, знову поставив перед Україною ту ж триєдину комбінацію завдань: ідеться про спільну історичну пам'ять, щільність та інтенсивність мовних і культурних зв'язків і, нарешті, про загальну рівність людей, організованих у громадянське суспільство [233, с. 224].

Очевидно, що за таких умов процес становлення ідентичності і підхід до національної ідентичності, є достатньо динамічним, який зазнає постійних змін, адаптації та конструювання [31, с. 77]. Позаяк, національна ідентичність є широким комплексом індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутньою спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею [205, с. 315 – 316]. Крім того, ідентичність нації слід розглядати як її цивілізаційний бренд, соціокультурну нішу країни, визначальну засаду зовнішньої та внутрішньої політики держави [323, с. 52].

Процес становлення національної ідентичності включає в себе різні аспекти, що пов'язані із розвитком суспільних порядків у державі, однак в науковому світі одним із ключових чинників побудови такого виду ідентичності є саме мова як базова ознака цього поняття. Як зазначає М. Чеховська, сьогодні саме мова є основною ознакою національної ідентичності, об'єднує людей у націю, тобто є основним націєтворчим чинником [356, с. 40]. Наукою визначено існування тісного взаємозв'язку між розвитком мови та нації. З одного боку, культура нації актуалізується у мові, а з іншого – сама мова формує націю, є умовою її існування [235, с. 257].

У цьому контексті погоджуємося із позицією В. Іванишина, який зазначає, що мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його

виявах – політичному, економічному, культурному. Мова – головна ознака нації. У загальносвітовому процесі розвитку людських спільнот, який окреслюється формулою «від народу – до нації», – мові належить першорядне місце. Так, на думку вченого, нація, як і будь-яка інша спільнота людей, не може ні сформуватись, ні існувати без спілкування її членів, без збереження ними історичної пам'яті, надбань духовності, самоусвідомлення, без ідентифікації – відчуття приналежності до цієї спільноти. Універсальним засобом здійснення всього цього є мова, яка забезпечує єдність функціонування і розвиток національного організму [119, с. 17, 115]. З цього приводу додамо, що переважна більшість американців вважає англійську мову ключовим елементом національної ідентичності, і ця думка, разом із «розбірливістю» законодавців у мовних питаннях, є вагомим аргументом на користь прихильників англійської, як державної мови та супротивників двомовної освіти [378, с. 68].

На нашу думку, одним із основних елементів української національної ідентичності є українська мова у її статусі державної мови. На думку С. Рудницького, мова є ідентифікаційним чинником нації, ознакою етнонаціональної ідентичності. При цьому, без утвердження панівного становища української мови неможливе виживання українців як нації. Без панування мови в державотворчому етносі на теренах української держави національний характер останньої є фіктивним, а це перешкоджає вільному всебічному розвитку цього етносу [302, 143]. Так, українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотвірним складником української громадянської нації [244].

Як зазначав В. Гаврилишин, державна мова є найважливішою ознакою національної самоідентифікації не тільки людини та її духовної культури, а й держави в цілому, і саме тому в системі державних пріоритетів мовна політика повинна займати провідне місце [36, с. 134]. На думку І. Огієнка, мова – це наша національна ознака, у мові – наша культура, ступінь нашої свідомості [347, с. 76].

У більш філософському контексті цікавими є думки німецьких учених, які зазначають, що між душею народу і мовою повна ідентичність, бо їх одну без одної не можна мислити [121, с. 68]. У цьому контексті варто згадати зарубіжний досвід, а саме французький Закон Тубона від 4 серпня 1994 року, де в першій статті чітко визначено, що: «французька мова – основоположний елемент ідентичності та національної спадщини Франції».

Актуальне значення сфери освіти у питанні становлення сучасних національних утворень підкреслює вагомість залучення представників різних національностей у процес ідентифікації до утворення ідентичності, зокрема і у конституційно-правовій сфері. Вартою уваги є думка Е. Гелнера про те, що утвердження національної колективної ідентичності й, зрештою, об'єднання розрізнених етнічних і класових груп у єдине ціле є головною функцією школи, бо саме через школу, систему загальної стандартизованої освіти досягається ефект соціокультурно та політично гомогенного суспільства, котрим є сучасна нація-держава західного типу [39, с. 84-86].

Пошук унікальних ознак чи властивостей системи освіти в умовах глобалізаційного прогресу є однією із необхідних умов існування держави. Позаяк чітко виражена національна система освіти є надійним фундаментом побудови ідентичностей – національної, політичної, і як наслідок конституційної. Однак, наявними залишаються проблеми, зокрема питанню національної освіти як способу виховання чи конструювання національної ідентичності часто приділяють менше уваги, ніж дослідженню функціонування вже сформованих національних ідентичностей [328, с. 166].

Серед іншого виділяють такі аспекти мови як складової національної ідентичності: 1) групі людей, що займає певну територію, властива одна манера спілкування, яка вирізняє їх з-поміж інших груп; 2) ідеологія національної єдності постає крізь глибоку культурну єдність, яка у свій час є продуктом колективної мови; 3) мова є провідним засобом, за допомогою якого сконструйовані тексти національної ідентичності; 4) мова може виникати як очевидний тест для визначення, чи належать конкретні особи до нації, чи ні [397, с. 490 – 491].

Згаданий нами процес ідентифікації, який націлений на формування ідентичності має своє переконливе значення і у питанні національної ідентичності, адже за визначенням останньої науковці приходять до висновку, що її можна розглядати як процес ідентифікації особи з нацією чи національною спільнотою. Як стверджує О. Шевченко, змістом цього процесу є суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти на основі стійкого емоціонального зв'язку, що виникає в особистості як результат формування відносно стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих диференціюючих та інтегруючих ознак життєдіяльності нації, а також прийняття групових норм та цінностей [366].

Один із провідних вчених, який займається питанням національно ідентичності – Е. Сміт, визначає це явище як усвідомлення власної згоди та причетності до низки цінностей стосовно рідної мови, релігії, етичних норм, культурної та освітньої спадщини, які закріплені в єдиній системі політичних та громадських організацій держави. При цьому виділяючи найголовніші риси національної ідентичності: 1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; національна освіта; 4) материнська мова; 5) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 6) спільна економіка [319, с. 9; 24, 149 – 150].

Безумовно, в основі цього також є питання етнічної ідентичності, що полягає у представленні етносом усталеної сукупності людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості культури (включаючи мову), а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість) [Бромлей, 2003, с. 12]. Таким чином, етнічна самосвідомість українців завжди була їх ознакою, пов'язаною з усвідомленням своєї причетності до держави, до нації [75, с. 36 – 37].

Об'єднуючими елементами у збереженні етнічної ідентичності виступають спільна територія та культурні особливості – мова, релігія, традиції, звичаї, та інші об'єктивні чинники [189]. Однак, в процесі становлення одні й ті ж суспільства можуть використовувати різну логіку щодо мовної ідентичності залежно від історичного періоду розвитку своєї нації [391]. В цьому аспекті, вартою уваги є

думка Ф. Бацевича, про те, що формування етнокультурної ідентичності безпосередньо пов'язане з процесом формування етнокультурної свідомості, що являє собою усвідомлення певним етносом і його членами неповторності своєї культури, її відмінності від інших культур [9, с. 151].

У свою чергу мова (мова титульного етносу) виступає індикатором та ознакою цих суб'єктів, позаяк на думку Ю. Римаренка, мова найбільш етнізована базова ознака нації – тісно пов'язана з таким гостро соціальним явищем, як національна культура, спільність території, крім етнічних, має політичні, психологічні, екологічні параметри [189, с. 47]. Більше того, мова це феномен етносу, народу, нації, одна з основних її ознак, оскільки значною мірою забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його проявах – політичному, державному, економічному, культурному. Іншими словами, мова народу – запорука самобутності та самозбереження [186].

Крім того, в сучасних умовах важко уявити явище національної ідентичності без впливу на нього іншого виду ідентичності – мовної. Перед державою повинно стояти чітке завдання – виробити загальнонаціональну мовну ідентичність задля збереження української національної самобутності та забезпечення її похідних властивостей: міцності та консолідації українського народу – громадян всіх національностей, вираження основних національних ознак (культурних, мовних, історичних, тощо) та на цій основі збудувати суспільство нового зразка.

Звичайно, мовну ідентичність не зовсім доречно розглядати як окрему самостійну одиницю, адже за своїм змістом вона тісно пов'язана із іншими видами ідентичностей та скоріш відноситься до лінгвістичних характеристик, як поняття чи категорія цих наук. Однак, актуальними для нас залишається змістове наповнення та зовнішні ознаки цього явища, що мають вплив на формування національної ідентичності. Вчені зазначають, що мовна ідентичність етнічної спільноти близька до такого виду колективної ідентичності, як етнічна, що базується на відчутті належності до певної етнічної чи мовної спільноти, однаковості з іншими її членами, наявністю відповідних емоційних зв'язків тощо [322, с. 117].

Явище мовної ідентичності має значний вплив і на сферу освіти, оскільки злагода та взаєморозуміння учасників освітнього процесу є запорукою та одним із кінцевих завдань освітньої діяльності. А також враховуючи той факт, що освітня сфера є багатомірним соціальним явищем, яке пов'язане в єдине ціле різними комунікативними механізмами та має ситуативний вплив на розвиток ціннісних орієнтацій особистості, відносин і способів поведінки, що актуалізуються в процесах освоєння, споживання й поширення соціокультурних цінностей [Менг Т., 2000, с. 36], є всі підстави вважати, що мовна ідентичність як явище консолідуючого типу є потрібним та актуальним, зокрема і в час активної трансформації українського суспільного порядку – утворення української нації нового типу, в тому числі на основі національної, етнічної, мовної, ідентичності.

Складні періоди української історії ставлять логічні запитання щодо того як бездержавній нації ставати державницькою, як відновити втрачену за сотні років української бездержавності тотожність, ідентичність усіх етнічних українців, як сформувати спільність інтересу різних етнічних спільнот жити в одній нації-державі [76, с. 57]. Серед відповідей на ці запитання, значення державної мови має свій пріоритет, адже у мові сконцентровано спільний світогляд народу, набутий досвідом багатьох поколінь [180, с. 227 – 228].

Таким чином, варто акцентувати увагу на дослідженні питання унікальності української національної ідентичності крізь призму застосування державної мови у сфері освіти в Україні. Так, очевидним є те, що сучасна українська національна ідентичність є результатом різних факторів, зокрема історичних, культурних, політичних. Впродовж багатьох років її формувало прагнення українського народу до самовизначення та самоідентифікації, єднання цінностей, звичаїв та традицій народу. Однак, з моменту проголошення Української держави незалежною не було однозначної відповіді, що таке українська національна ідентичність та які фактори впливають на її становлення, зокрема на сьогодні триває й дискусія щодо застосування державної мови у публічних сферах, зокрема й в освіті.

З цього приводу відмітимо позицію О. Бориславської, яка влучно зазначає, що мовні відносини – досить складна сфера правового регулювання, оскільки має

безпосередній стосунок до національної ідентичності, а в українських умовах, де протягом століть велася політика знищення української мови, це питання є особливо важливим та делікатним водночас [20, с. 11]. Таким чином, можемо стверджувати про значення державної мови, та що особливо її застосування у сфері освіти України, як чинника впливу на формування національної ідентичності, позаяк мовна політика держави є чи не основним інструментом для пошуку єдності й консолідованості української нації.

Крім того, своє місце у питанні української національної ідентичності займає й етнічний склад населення України. Так, на думку Н. Гайворонюк значну роль у конструюванні української ідентичності, яка сьогодні набула статусу загальнонаціональної проблеми, виконує державна етнополітика, пріоритети якої мають бути спрямовані на консолідацію громадянської спільноти і усунення конфліктного характеру ідентифікаційних відмінностей, що виникають у практиці міжетнічних відносин сучасної України [37, с. 38 – 48]. З цього приводу В. Смолій зазначає, що формування національної ідентичності в сьогоденній Україні надзвичайно ускладнене строкатістю етнонаціональних і регіональних ідентифікацій. Великі групи людей, які юридично є громадянами України, живуть поки що в різних щодо національної визначеності ціннісно-сміслових полях, перебувають під впливом різних міфологем.

Також погоджуємося із тезою про те, що українська національна ідентичність перебуває на стадії становлення та досі є «незавершеним проєктом» [224, с. 209]. Відзначимо, що особливої уваги заслуговує сучасний євроінтеграційний процес, позаяк питання інтеграції до європейського співтовариства та збереження власної національної ідентичності є сучасним викликом для держав, зокрема й України. З цього приводу Є. Бистрицький зауважує, що держава постала перед дилемою вибору між орієнтацією на універсальні абсолютні цінності (зокрема європейські) та обстоюванням своєї унікальності, любові до рідної мови й землі [15, с. 14].

Тут варто розуміти, що стійкість нашої української національної ідентичності завжди залежала від суспільного розвитку та його трансформації в глобалізаційних умовах, а також внутрішньої діяльності української держави. Особливого значення

набув пошук та виокремлення ознак української національної ідентичності після 24 лютого 2022 року, коли держава-агресор одним із основних завдань мала знищення ідентичності українського народу, його культури та мови. Тоді характерним став факт пошуку української національної ідеї як доступної основи відмінності від загарбника, що має своїм наслідком провал у спробах зведення ідентичностей двох зовсім різних народів (українського та російського) до єдиного цілого.

Відзначимо, що процес пошуку національної ідеї – це пошук того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо [165, с. 238]. Позаяк, національна ідея – це перш за все ціннісна категорія, феномен духовної культури, який не варто обмежувати лише політичним її компонентом. Тому доречно стверджувати, що українська національна ідея має органічно поєднати в собі надбання національної духовної культури й елементи загальнолюдської політичної традиції. Національна ідея як матриця державотворення відображає реальну історію українського народу, розвивається одночасно з його формуванням, однак на більш високому рівні свого існування перетворюється в українську державницьку ідею, що віддзеркалює інтереси й почуття всіх народів, які складають сьогодні українську політичну націю [178, с. 71].

З цього приводу слушною є думка О. Куця, який визначив функції національної ідеї як основного елементу державотворення, до яких, на його думку, належать такі: етнонаціотворча (визрівання у людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос); інтегруюча (згуртовує в єдину спільноту різні етноси); ідентифікаційна (сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та їх представників); культурологічна (з народної культури формує загальнонаціональну культуру); аксіологічна (орієнтація на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти); державотворча (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування) [171].

Таким чином, у XXI столітті проблема національної ідентичності набула особливого значення, в тому числі у контексті питань національної безпеки.

Залежно від того чи ідентифікує населення себе з державою, чи в повному обсязі реалізуються культурні, мовні, етнічні, релігійні та політичні інтереси залежить територіальна цілісність країни, стан взаємовідносин між різними групами населення (етнічними, політичними, соціальними, релігійними), ступінь консолідованості та визначеності суспільства щодо власного майбутнього в межах певного державного утворення, повага й довіра до державних органів, символів тощо [Сладкий, 2008, с. 114].

З юридичної точки зору логічним продовженням суспільного пошуку української національної ідентичності та необхідності участі у цьому держави, стало прийняття Верховною Радою України спеціального акту – Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який набрав чинності 01 січня 2023 року (далі – Закон № 2834-IX). Так, законодавець у статті 1 Закону № 2834-IX визначив поняття української національної ідентичності, зокрема віднісши українську мову до факторів, що означають українську націю як самобутню спільноту, є інструментом стійкого усвідомлення особою своєї належності до неї та входить у комплекс відповідних духовно-культурних цінностей [258].

Варто відзначити, що завдяки системному правовому аналізу положень Закону № 2834-IX можемо виділити значення та роль державної мови й сфери освіти як основних засад політики держави щодо утвердження української національної ідентичності. Так, Законом визначено мету державної політики у сфері утвердження української національної ідентичності, яка полягає у досягненні єдності в українському суспільстві шляхом подолання мовних суперечностей, зокрема завдяки виконанню завдань щодо формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді поваги до державної мови та усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в освітній сфері України [258].

Ціннісні орієнтири утвердження української національної ідентичності формуються на основі самобутності, тобто неповторності та оригінальності, що виявляються окремою особою чи групою осіб у ментально обумовленій взаємодії. Так, Законом № 2834-IX встановлено, що самобутність українського народу

визначається його історією, культурою, традиціями та українською мовою. Крім того, державна мова займає особливе місце в системі національно-патріотичного виховання, що в свою чергу є складовою української національної ідентичності. Так, перед державою нормативно визначено завдання: здійснювати формування сприйняття державної мови як національної цінності та важливого атрибута національної ідентичності. Як наслідок, згідно із частиною другою статті 12 Закону № 2834-ІХ ключовими індикаторами ефективності реалізації державної політики у сфері утвердження української національної ідентичності є показники збільшення кількості громадян, які володіють українською мовою.

В результаті нашого дослідження встановлено відсоткове співвідношення закладів освіти та кількість учнів, які навчаються українською мовою до загальної кількості закладів освіти та учнів в системі загальної середньої освіти за період з 2015 по 2023 навчальні роки. Відзначимо, що у 2015 році такий показник складав 84.86% (загальна кількість учнів 3705397, ті хто навчався українською мовою – 3144179), у 2016 році – 84.49% (загальна кількість учнів 3769962, ті хто навчався українською мовою – 3201889), у 2017 році – 85.39% (загальна кількість учнів 3848322, ті хто навчався українською мовою – 3286389), у 2018 році – 85.81% (загальна кількість учнів 3972471, ті хто навчався українською мовою – 3408789), у 2019 році – 86.43% (загальна кількість учнів 4072704, ті хто навчався українською мовою – 3520376), у 2020 році – 89.88% (загальна кількість учнів 4149233, ті хто навчався українською мовою – 3729351), у 2021 році – 92.81% (загальна кількість учнів 4188403, ті хто навчався українською мовою – 3887393), у 2022/2023 роках – 98.79% (загальна кількість учнів 4003173, ті хто навчався українською мовою – 3954644). Таким чином, простежується активна динаміка росту кількості учнів, які навчаються у закладах освіти українською мовою: від 84.86% у 2015 році до 98.79% у 2022/2023 навчальних роках.

Слід також наголосити й на динаміці змін використання української мови, що відображено у даних соціологічних досліджень. В контексті ідентичності абсолютна більшість опитаних ідентифікує себе громадянином України (94%). Крім того, на сьогодні фактом є зростання кількості тих, хто частіше розмовляє

українською вдома. Так, у 2021 році цей показник становив 64%, а вже у 2022 році він зріс до 71%. Водночас рівень вживання російської мови знизився на майже 10%. Втім, російська мова залишається поширеною у повсякденному спілкуванні у Південному та Східному макрорегіонах (соціологічне дослідження Центру Разумкова).

Очевидно, що для такого підходу потрібно розуміння значення сфери освіти як середовища формування української національної ідентичності та відповідного застосування державної мови у ньому. Не випадково Концепція розвитку громадянської освіти в Україні ставить перед сферою освіти логічне завдання: формування національної свідомості та ідентичності в умовах реформ та модернізації суспільства, а однією із пріоритетних задач визначає – сприяння формуванню національної ідентичності [259]. Крім того, освіта вирізняється як один із ключових аспектів, які впливають на становлення національної ідентичності тому, що завдяки їй держава має можливість змалечку прищеплювати громадянам цінності та традиції нації та концептуалізувати їх [398, с. 45], а також формувати у свідомості людей повагу до власних національних символів та державної мови [399, с. 7].

Варто наголосити, що однією із проблем, які виникають у сучасних умовах є питання глобалізації, де основний акцент звернуто власне до імплементації індивідуальностей (української національної ідентичності) до нового світового порядку. Річ у тім, що саме освіта здатна вирішити питання, які постають перед націями через глобалізацію. Необхідно з одного боку формувати таку загальногромадянську свідомість, за якою людина буде відкритою для світу та результатів його еволюції, а з іншого буде мати можливість пам'ятати про свою унікальність, проявляти повагу та позитивно ставилось до своєї етнічності, історії, культури, мови [415, с. 9].

Таким чином, глобалізація розглядається як процес всесвітньої, економічної, політичної і культурної інтеграції. Для культурної глобалізації характерно зближення ділової та споживчої культури між різними країнами, широке використання іноземних мов (особливо англійської) для міжнародного

спілкування, зростання використання інтернету, який перетворився не тільки в універсальний засіб спілкування, а й стає все більш визнаним освітнім (науковим) інструментом. Зрозуміло, що освіта не може стояти осторонь від процесу загальної інтеграції, стандартизації і зближення між різними країнами світу [315, с. 65].

У цьому контексті влучно зазначає Л. Рижак, що на початку ХХІ сторіччя глобалізація вийшла за межі економічно-фінансової системи й охопила майже всі сфери суспільної діяльності: політику, ідеологію, культуру, освіту та спосіб життя. Розвиток інформаційно-мережевих технологій зумовлює безперервну багатопланову трансформацію становища людства [300, с. 42]. До прикладу, глобалізація є найфундаментальнішим викликом, з яким зіткнулася вища школа за всю понад тисячолітню історію існування [313, с. 3].

За таких умов можемо стверджувати, що взаємозалежність існування української національної ідентичності та функціонування сфери освіти відображається у таких аспектах: 1) сфера освіти наділена націєтворчою функцією, а її унікальний національний компонент у процесі виховання учасників освітнього процесу є фактором збереження та розвитку національної самобутності; 2) під впливом глобалізації сфера освіти повинна забезпечити ефективний захист національної іншості та унікальності національної освітньої системи, при цьому бути динамічною у своєму розвитку в унісон із прогресивними світовими освітніми системами; 3) виступає засобом інтеграції до європейського співтовариства та прийняття європейської ідентичності та цінностей як основи співжиття в однакових світоглядних орієнтирах.

Слід відмітити й той аспект, що з початком повномасштабного вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року відбувся виїзд великої кількості громадян України за кордон. Такі події призвели до необхідності збереження останніми своєї національної ідентичності, і що важливо – збереження української національної ідентичності та самобутності у їх дітей. Відтак є низка факторів, які запобігають втраті національної самобутності українців за кордоном, серед них – патріотичне виховання та діяльність осередків освіти, адже саме заклади освіти сприяють

вивченню та промоції мови, історії, культури, що є основними складовими формування національної ідентичності [332, с. 24, 30].

Очевидно, що наявність багатомільйонної аудиторії українців, які тимчасово перебувають у різних країнах збільшило кількість закладів освіти, що у нашому розумінні є її осередками підтримки та формування української національної ідентичності. Так, у багатьох країнах Європейського Союзу (Польщі, Чехії, Словаччині, Австрії, Німеччині, Швейцарії, Болгарії, Угорщині, Іспанії, Греції) та Великій Британії з ініціативи Міністерства освіти і науки України сьогодні успішно функціонують українські освітні хаби, де з-поміж іншого (вивчення ІТ, англійської мови, опанування робочих професій, набуття навичок, необхідних для професійного зростання, отримання психологічної підтримки) можна удосконалювати свої знання з української мови [інтерактивна мапа, хаби МОН]. Як наслідок у сучасних умовах гострої необхідності збереження національної ідентичності українська мова як державна у сфері освіти в середовищі збереження та розвитку української національної ідентичності займає своє провідне місце.

2.2. Мова освітнього процесу в Україні як фактор впливу на стан національної безпеки, збереження територіальної цілісності та суверенітету.

В умовах розвитку безпекового питання сучасних держав чітко прослідковується динаміка змін у засобах її реалізації, а також активного запровадження нових підходів до її змісту. Так, останнім часом глобалізаційні процеси у питанні безпеки отримали новий вираз, що характеризується виходом за межі виключно військового вирішення міждержавних конфліктів. Як зазначає О. Бориславська, до традиційних війн у XXI столітті «долучилися» інформаційні, гібридні, кібервійни. А тероризм набув таких масштабів, що створює загрозу самому демократичному порядку як способу правління [19, с. 9]. Не є винятком і ситуація в Україні: держава-агресор протягом тривалого часу перед повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року прощтовхувала свої

ідеологічні наративи, вживала заходів щодо порушення єдності українського народу на мовному ґрунті шляхом застосування інструментів «гібридної війни».

Такі сучасні умови швидко трансформують суть поняття національної безпеки, тобто надаючи йому нових аспектів. Як відомо, національну безпеку усталено розуміють, як здатність нації задовольняти потреби, необхідні для її самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення з мінімальним ризиком збитку для базових цінностей її нинішнього стану [142, с. 1]. Національна безпека розглядається як динамічний політико-правовий режим, метою якого є стан убезпеченості національних інтересів від різного роду загроз [357, с. 5]. При цьому, для національної безпеки важливими є такий стан справ в державі, що характеризується незалежністю і захистом суверенітету, територіальної цілісності держави, національного визначення та самобутності, розвитку національної самосвідомості та культури, наявності та функціонуванням національної згоди та єдності [42, с. 43].

Специфіка національної безпеки в умовах гібридних загроз і конфліктних ситуацій сповнена необхідності її забезпечення, в тому числі інструментами та засобами невійськового характеру. Вважаємо, що основою національної безпеки країни є державна мова, що формує національну ідентичність титульного етносу, зберігає історичну пам'ять та сприяє існуванню нації в цих умовах. Держава повинна захищатися не тільки за допомогою кордонів, армії, спецслужб тощо, а й за допомогою своїх символів та атрибутів. Як показують опитування, головним атрибутом незалежності держави та одним із трьох її найважливіших символів громадяни України вважають українську мову [348].

Як стверджує Л. Масенко, ці питання сьогодні не менш важливі, ніж економічне зростання, бо їх ігнорування ставить під загрозу саме існування держави, що особливо відчутно в умовах війни [196, с. 87]. Крім цього, мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах – політичному, економічному, культурному. Мова – головна ознака нації. У загальносвітовому процесі розвитку людських спільнот, який окреслюється формулою «від народу – до нації», мові належить першорядне місце [119, с. 115].

Однак, з огляду на сучасний стан справ в Україні та деяких зарубіжних країнах, виникнення проблем загальнодержавного характеру (анексій територій, сепаратистських рухів, вторгнення держави агресора, тощо) є наслідком гібридної війни пов'язаної в тому числі із знищенням державної мови, нав'язуванням штучної двомовності, запуск сепаратистських рухів, а також системної гуманітарної та інформаційної пропаганди. З цього приводу слушно зауважує Ю. Макарець, про те, що фактично через зміцнення позицій державної мови можна буде сподіватися, що Україна нарешті перестане бути zagrożеною з боку колишнього колонізатора й сьогоденного агресора [188, с. 37].

Тобто пріоритетним залишається питання усунення такого дисбалансу, адже очевидним є той факт, що домінування мов колонізаторів над мовами титульних націй таїть небезпеки: перша – під назвою «незавершена незалежність», без повного процесу деколонізації, внаслідок чого у ближчій чи дальшій перспективі можливе повернення України до попереднього колоніального стану [375]. Так, поняття мовного суверенітету є як ніколи актуальним, адже його зміст розкривається як сукупність прав народу і особи на збереження і всебічний розвиток рідної мови, свободу вибору і використання мови [Тлумачний словник з конституційного права, 2008, с. 215]. На думку Т. Демченка та І. Філіпчука за таких умов мовним суверенітетом є сукупність прав народів і особистості на збереження і всебічний розвиток рідної мови, свободу вибору та використання мови спілкування [60, с. 48].

Не викликає жодних сумнів факт безумовного зв'язку між статусом державної мови, рівнем її захисту та вживання у публічних сферах суспільного життя та станом національної безпеки держави. Не випадково одним із ключових чинників національної безпеки та етнополітичної стабільності є вирішення проблеми статусу державної мови та мов меншин [210, с. 403]. Як показує сучасний досвід, збереження територіальної цілісності також залежить від захисту української мови, а відсутність цього аспекту – стає чинником для дезінтеграції суспільства та загрози суверенітету, свідченням чого стала російська агресія [210, с. 403]. Так, мова

титульної нації давно стала об'єктом впливу, а зниження її статусу у всіх сенсах є підготовкою до порушення територіальної цілісності та суверенітету.

Демонстрацією цього та наявними фактами є події, які охопили Україну з 2014 року, тобто фактичний наслідок системної та послідовної роботи країни-агресора щодо підриву засад національної безпеки шляхом впливу на державну мову. Як не дивно, саме мова стала об'єднавчим фактором народу, що протидіє такій агресії. Погоджуємося, що державна українська мова – не лише офіційний засіб спілкування, атрибут незалежності й компонент української ідентичності, але також частина конституційного ладу, національний інтерес, важливий елемент системи безпеки та інструмент захисту від гібридних загроз [41, с. 147-148]. Попри такий високий статус державної мови на сьогодні невідповідно, що українська мова як атрибут державності залишається найбільш уразливою [356, с. 39].

Очевидним є факт, що війна прийшла в наш дім у тому числі через зросійщення та занедбаність української мовної політики [190]. На думку, Т. Креміня питання державної мови – це питання національної безпеки, українська мова – це основа конституційного ладу. Тому кожна спроба підірвати мовне законодавство – це спроба удару по національній безпеці і по національній обороні [164]. Крім того варто відзначити, що українська сучасна держава творилася в річищі європейської традиції як держава національного типу, а тривале ігнорування владою цього чинника, насамперед мовного, розколвало український соціум і робило країну вразливою до зовнішніх викликів, а війна Росії проти України найповніше виявляла цю небезпеку [81].

З цього приводу, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1-р/2021 зауважив, що загроза українській мові рівносильна загрозі національній безпеці України, існуванню української нації та її держави, оскільки мова – це своєрідний код нації, а не лише засіб спілкування. Без повноцінного функціонування української мови в усіх ділянках публічного життя суспільства на всій території України українській нації загрожує втрата статусу й ролі титульної й державотвірної нації, що є рівнозначним загрозі зникнення Української держави з політичної карти світу. Будь-які зазіхання на юридичний

статус української мови як державної на території України неприпустимі, оскільки порушують конституційний лад держави, загрожують національній безпеці та самому існуванню державності України [293].

Очевидно, що пріоритетом безпекової політики держави повинно бути гарантування безпеки особи та суспільства поряд із захистом національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз. Урешті, забезпечення безпеки людини (гарантування, охорона і захист прав і свобод людини) – головна функція, мета і обов'язок держави Україна, всіх гілок влади, всіх ланок державного механізму. Держава є основним суб'єктом забезпечення безпеки людини [329, с. 58]. При цьому, у питанні національної безпеки специфікою являється пошук балансу між національними інтересами держави та непорушністю прав і свобод особи, що часто має тонку конституційно-правову грань.

Вважаємо, що злагоджена та консолідована позиція народу щодо основних безпекових факторів є одним із найважливіших аргументів для уникнення зовнішніх загроз та забезпечення сталого розвитку держави. Буквально, стан національної безпеки держави тісно пов'язаний із ставленням народу до своєї державної мови, зокрема і використання цього соціокультурного та конституційно-правового явища в цілях консолідації та інтеграції в суспільство представників всіх етнічних груп, з метою захисту територіальної цілісності та державного суверенітету. Оскільки поширеною є думка про те, що захист національної безпеки є загальнодержавним інтересом. Стан національної безпеки безпосередньо впливає на можливість реалізації громадянами своїх конституційних прав і свобод [361, с. 186].

Говорячи про основні засади національної безпеки України, слід зазначити, що «стрижнем» національної безпеки є людина, її права, свободи та законні інтереси [132, с. 115]. Тимчасом як за державою залишається обов'язок захисту таких інтересів людини та громадянина. Через те, як влучно зауважує В. Антонов, слід вести мову про формування виваженої політики національної безпеки, що є гарантом сталого розвитку суспільства, своєчасного виявлення, запобігання і

нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам української держави [6, с. 107].

Втім, така політика держави у своїй основі повинна враховувати в першу чергу конституційно-правові інтереси суспільства. Завдяки цьому конституційні норми, що регулюють юридичний статус української мови як державної мови повинні відображати основні національні інтереси у питанні її застосування, зокрема і у сфері освіти. Як повідомляє С. Різник, завданням сучасних науковців і політиків є звести основні конституційно-правові положення та національні інтереси до спільного знаменника. Саме необхідність забезпечення національних інтересів, потреба гарантування національної безпеки мають бути причиною внесення змін до конституції, її вдосконалення, а не навпаки [290, с. 84].

Позаяк, національний інтерес – це, по суті, інтегральне вираження інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему та поєднує інтереси кожної людини, інтереси національних, соціальних, політичних груп з інтересами держави. Національний інтерес – визначальне джерело формування стратегічної мети, стратегічних завдань, об'єкта спрямувань і напрямів розвитку нації, механізму, методів і форм їх реалізації [362, с. 46].

Відзначимо, що мовна політика держави, зокрема і у гуманітарній сфері є базовим компонентом у забезпеченні єдності та злагоди всередині держави, а також захисту національних інтересів від зовнішніх загроз. Як стверджує Л. Чупрій, результатами політики національної безпеки у гуманітарній галузі має бути реалізація національних інтересів та захист національних цінностей у ній. Це насамперед: зміцнення суверенітету і незалежності України, побудова консолідованої української політичної нації, ефективно та соціально орієнтоване державне управління гуманітарними процесами [358, с. 38].

Тобто, від стану мовної політики держави прямо залежить розвиток внутрішніх та зовнішніх безпекових питань. Як зазначає автор кандидатської дисертації про державну мовну політику Л. Клименко, питання мовної політики є неминучим у сфері освіти, так як саме вона є одним із головних державно-громадських інститутів, відповідальних за функціонування і розвиток цілісного

суспільства, забезпечення можливості повноцінної самореалізації кожного індивіда незалежно від його національної (мовної і культурної) приналежності [129, с. 84].

Більше того, розкриття державної мови як фактора національної безпеки залишається надійним чинником гарантування такої безпеки, адже з однієї сторони забезпечує стан захищеності суспільства, а з іншої – дає можливість до стабільного розвитку держави і суспільства, фактично створюючи відповідні конституційно-правові умови. Як наслідок, надійно забезпечена безпека однієї нації слугує катализатором стабільності в інших, сусідніх націях. Через це дана країна сприймається світовим співтовариством як потенційний і вигідний партнер при формуванні системи безпеки різних рівнів [183, с. 9].

З урахуванням стану розвитку безпекового питання у світі, трансформації можливості держави виявляти, запобігати і нейтралізувати реальні та потенційні загрози національним інтересам, погоджуємося із тезою про те, що мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед, питанням політичним, соціальним і культурним [365, с. 6]. Разом з тим, військова сила вже не є достатньою умовою для гарантування безпеки держави. Національна безпека тісно пов'язана з людським капіталом, а сила чи слабкість людського капіталу країни визначається станом системи освіти [396].

Певна річ, в Україні обставини загрози національній безпеці склалися таким чином, що агресивні дії пов'язані, зокрема і з сферою освіти, маніпулюючи мовою освітнього процесу, як підставою для розхитування консолідації українського народу. Бузсумнівно, підтримуємо позицію Л. Масенко, яка полягає у тому, що для подолання загроз, спричинених мовно-культурним і цивілізаційним розколом населення, необхідно активізувати, передусім у системі освіти всіх рівнів, процеси дерусифікації. Це передбачає впровадження державної політики підтримки української мови, утвердження її реального, а не декларативного, як дотепер, статусу державної мови, що їй належить державотворча функція формування цілісної політичної нації [195, с. 13].

Взаємопов'язаність застосування державної мови у сфері освіти, як і сама освітня галузь із національною безпекою держави, захистом суверенітету та територіальної цілісності є очевидною. Позаяк, освітня галузь є складовою практично всіх матеріально-виробничих та духовно-практичних процесів і сфер життєдіяльності, що мають місце у сучасному громадянському суспільстві України. Освіта є одним із найбільш потужних ресурсів соціально-економічного розвитку, [...] потужним чинником розвитку культури, одним із пріоритетних компонентів модернізації країни на шляху до євроінтеграції [359, с. 29].

Погоджуємося із тезою про те, що освіта сприяє нарощуванню інтелектуального, економічного та духовного потенціалу суспільства, країни, виступає ресурсом покращення добробуту населення, зростання авторитету країни на міжнародному рівні, її конкурентоспроможності, а загалом національної безпеки в усіх її проявах [78, с. 206]. Більше того, визнання сфери освіти загальнонаціональним пріоритетом слугує основою для руху держави до європейського суспільно-політичного простору, формуючи як високоякісний людський капітал, так і усталені засади безпекового характеру.

Як показують сучасні умови існування України та інших держав у контексті гібридних загроз, одним із першочергових завдань є необхідність формування у населення ціннісних орієнтирів та соціально-патріотичних настанов, які б сприяли зміцненню національної безпеки та ефективному подоланню гібридних загроз [78, с. 206]. Фактично, міцність і консолідація нації прямо залежить від стану розвитку такої нації, в основі якої закладено використання конституційно-правових принципів і засад, що утверджують державну мову.

При цьому, сучасні виклики, які стоять перед демократичним світом носять різний характер. Однак, за тривалий проміжок часу держави зуміли визначитися із напрямом державно-політичного руху використовуючи сталість розвитку та існування в умовах глобалізації. Як зазначає Т. Лобань, реалії сьогодення свідчать, що глобальні інтеграційні процеси сучасного світу – це об'єктивна тенденція розвитку всіх сфер суспільного життя [184, с. 69]. Тобто, мова йде про дотримання

принципів сталого розвитку, що є своєрідним сучасним світовим порядком поведінки та співжиття.

Очевидно, що такі підходи утворилися внаслідок певних обставин. За повідомленням О. Висоцької, у зв'язку із ресурсною та економічною кризою, яку зараз переживають у більшості країн світу, у тому числі, і в Україні, виникла нагальна потреба розглядати сталість головним пріоритетним напрямком розвитку суспільства, а також всіх його сфер, серед яких освіті належить роль випереджального чинника побудови ціннісних та світоглядних засад суспільства сталого розвитку [219, с. 43]. Варто врахувати й те, що центральне місце в моделі сталого розвитку посідає, безперечно, людина як генератор нових ідей та суб'єкт їх реалізації. Останнє неможливо забезпечити без ефективного функціонування освітньої сфери, яку варто розглядати як важливий чинник сталого розвитку та соціальної стабільності [38, с. 2]. Вважаємо, що ціннісним підходом в контексті сталого розвитку держави є в тому числі засіб реалізації особою конституційного права на освіту, зокрема і на здобуття освіти державною мовою представниками різних етнічних груп у багатонаціональній країні, оскільки як відомо, фундаментом сталого розвитку є освіта [207, с. 20].

Доступ до освіти державною мовою та якість надання таких освітніх послуг, підвищення рівня кваліфікації людського капіталу, інтеграція етнічних груп чи окремих осіб, утворення консолідованої політичної нації є міцним ґрунтом для гарантування національної безпеки держави в умовах сьогодення. З цього приводу можемо стверджувати, що належне застосування державної мови у сфері освіти в Україні сприятиме формуванню та дотриманню безпеки суспільства завдяки комплексу конституційно-правових механізмів, які забезпечують захист національних інтересів в умовах гібридних загроз та зовнішнього впливу, з метою сталого розвитку держави, інтеграції мовних меншин, розвитку людського капіталу, забезпечення захисту державної мови та практики її застосування.

Попри це, варто відзначити проблемні аспекти мовного питання у сфері освіти, що мають своїм наслідком вплив на загальний стан справ у державі. В першу чергу, одним із головних чинників є намагання нав'язати стан двомовності

в освітній галузі. Прикметно, що двомовність або білінгвізм є предметом дослідження філологічних наук, зокрема лінгвістики, однак у конституційно-правовому аспекті двомовність в сучасних умовах гібридних загроз національній безпеці залишається негативним фактором, що є засобом зовнішніх загроз та інструментом порушення внутрішнього консенсусу у суспільстві та державі.

Як зазначає Б. Ажнюк, явище двомовності в Україні має незбалансований характер, що віддзеркалює постколоніальний стан українського суспільства. В Україні двомовність склалася не внаслідок спонтанних еволюційних процесів розвитку української нації, а стала результатом політичних репресій і геноциду, включно з голодомором [204, с. 90]. При цьому, за повідомленням Л. Масенко, двомовність створює колоніальну залежність одного народу від іншого. Тому ціла мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову і використовувати її для спілкування у визначених обставинах [193, с. 99].

Такий стан справ сформований у відповідності до чинних конституційних положень щодо мовних відносин. Внаслідок перепису населення у 2001 році, що є мало репрезентативним на сьогодні, але все ж встановлено факт, що українську мову вважали рідною 67,5 % населення України, а російську мову визначили як рідну 29,6 % населення. У 2014-2015 роках близькість із українською мовою і культурою у відчувало лише 70,8% українців, найнижчим цей відсоток є на Слобожанщині – 45%, Донбасі – 48,6%. У той час, коли вже відбувалося вторгнення держави-агресора на Донбас та Крим, із російською мовою і культурою відчували близькість 60,4% Донбасу, Поділля – 39,5%, Нижнього Подніпров'я – 39,4% [dif.org.ua]. У більш нових дослідженнях за оприлюдненими результатами опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у 2012 році приблизно 40% українців використовували російську в побуті, наприкінці 2021 – 26%, а на початку війни – 18% громадян України (дослідження Групи Рейтинг 2022).

Тому очевидним є факт, що до таких результатів призвела планована і системна русифікація України протягом багатьох століть, зокрема шляхом застосування російської мови у школах як мови освітнього процесу. Втім, й після здобуття незалежності російська мова зайняла своє місце й у статті 10 Конституції

України, де на думку прибічників двомовності, російській мові надається вищий або особливий статус ніж іншим мовам національних меншин. На нашу думку, з огляду на зміст конституційної норми – російська мова є мовою національної меншини у рівних умовах з іншими мовами таких національних меншин.

У цьому контексті не погоджуємося з думкою В. Сіренка, який стверджує, що Конституція України визнала російську мову офіційною мовою в усіх сферах суспільного життя і на всій території країни та фактично другою офіційною державною мовою [312, с. 267], позаяк, такі тези висловлюються звідусіль прибічниками двомовності та є небезпечними для України. Варто наголосити, що Конституцією України визначено українську мову державною, а згідно із статтею 92 Конституції України – порядку застосування російської мови у статусу офіційної не визначено. Більше того, поняття «офіційної» мови поряд із державною, українське конституційне законодавство не містить.

Як наслідок, політика держави щодо двомовності, а фактично і масове застосування російської мови в освітньому процесі тривала довго, аж до 2017 року, коли був ухвалений Закон України «Про освіту», що запровадив нові принципи та моделі мови освітнього процесу. Однак, тривалий період часу застосування російської мови, як інструмента гібридної війни вплинув на сьогоднішні обставини. Так, подальші події довели, що російська мова стала дезінтегруючим фактором, а виокремлення її серед мов інших національних меншин, лише провокувало напругу у суспільстві. Формування російського світогляду, шляхом тотальної русифікації південно-східних регіонів зумовлювало поширення антиукраїнських настроїв та відчуження від усього національного [210, с. 405].

Загальновідомо, що саме мовний фактор Російська Федерація використала як головний привід для агресії проти України аргументувавши її потребою захисту російськомовних громадян в Україні. Так, саме ті регіони, де українською мовою говорили найменше, стали осередками сепаратизму, базою для формування антидержавних терористичних формувань, а згодом були окуповані російськими військами [356, с. 39]. Фактично, це був етап формування підґрунтя для інформаційної війни та поширення ідей «русского мира» [394, с. 404]. Також мовне

питання стало інструментом для агресора в інших країнах. На думку О. Заремби і С. Римаренка, Придністровський конфлікт і відокремлення Придністров'я були пов'язані з прийняттям Кишиневом Закону про мову в 1989 року, який відіграв роль каталізатора війни [Майборода, 2008, с. 262].

Вважаємо, що такі події не є випадковими, а мають чітко сформований план застосування з єдиною метою – анексувати чи захопити території незалежних держав. Як вбачається із наукових доробків спеціалістів з питань безпеки, то в дослідженні провідних аналітиків країн Вешegradської четвірки щодо захисту проти гібридних загроз Росії (2017), де аналізувалися різноманітні інструменти Кремля для поширення впливу в центральній і східній Європі, експерти дійшли висновку, що основним інструментом «м'якої сили» для поширення такого впливу в Україні є російська мова [8]. Такий підхід не є новим у світовій історії, зокрема на думку І. Ющука, завойовники будь-якою ціною прагнуть утриматися на чужих землях, і роблять це не тільки збройною силою, а й засилаючи туди колонізаторів і підкидаючи аборигенам свою мову [374, с. 2].

Варто наголосити, що основу ідеологічної парадигми так званого «русского мира» складає саме російська мова та російськомовна російська чи радянська культура, яка разом з історичною пам'яттю об'єднується і конструюють цю смертельну ідеологію для України. Так, на думку Г. Мацюк, за плечима російськомовної спільноти залишається власне мовна ситуація в країні, що заражена вірусом постколоніального впливу, який посилюється мовними агресіями Росії, де в програмах для підтримки політики просування російської мови не останню роль відіграє проєкт «русский мир» та мобілізація російської мови як «м'якої сили» для збереження й нарощування свого впливу на сусідні країни» [197, с. 227, 239].

Очевидно, що повномасштабному вторгненню 24 лютого 2022 року передувала гібридна війна між країною-агресором та Україною, що у своїй основі мала боротьбу за світогляд, ідентичність, уособлення окремого цивілізаційного напрямку розвитку, де мова є основним чинником та індикатором розмежування між ідеологією «русского мира» і цивілізаційним, демократичним становленням. Адже

відомо, що ідеологічна концепція «русского мира» передбачає формування надтериторіальної ідентичності, основною складовою частиною якої є саме російська мова [43]. Як зазначає Л. Панасюк, мова загалом та білінгвізм зокрема посідають чільне місце серед підвалин ідеології «русского мира», що підтверджується мовною ситуацією пострадянського простору [221, с. 113].

У рамках ідеологічної концепції «русского міра» серед української населення пропагувався наратив про «нерозривну єдність» з Москвою, спільну історію, російську мову, культуру та православну віру. Так наприклад у 2021 році лише 72,1% молоді пишались тим, що вони є українцями, також важливими є показники, що 33,8% населення на Сході, та 34 % населення на Півдні відносили себе до громадян колишнього СРСР. Відомо, що у східних та південних областях домінувала виключно російська мова, а кількість місць у школах з російською мовою навчання у рази перевищувала відсоток росіян в етнічному складі населення. Таким чином, школи з російською мовою навчання не були школами для національної меншини, а залишалися елементом продовження русифікації України [182].

Лише у той момент, коли питання існування української державності та всіх її атрибутів почало залежати від Збройних Сил України під час відсічі збройної агресії, законодавець ухвалив потрібний та очікуваний Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» від 21.03.2023 № 3005-IX (далі – Закон № 3005-IX). Так, у цьому нормативному акті зафіксовано фактори, що впливають на нашу національну безпеку. Сюди варто віднести мету збройної агресії, яка полягає у позбавлення Українського народу незалежності і суверенітету та повернення його до стану залежності, як було за часів Російської імперії та Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а також факт того, що століття російського панування на українських землях супроводжувалися системними заходами, спрямованими на асиміляцію Українського народу, заборону та викорінення української мови та культури, руйнування його традицій, духовної культури та етнічної самобутності,

а також систематичними масовими репресіями, наслідком яких стало знищення мільйонів людей [84].

Для підриву національної безпеки України агресором використовуються мовні та освітні інструменти. Так, триває російська імперська політика (російська колоніальна політика) як система заходів, що спрямовані на підкорення, експлуатацію та асиміляцію Українського народу. Крім того, складовою такого процесу є русифікація, як складова російської імперської політики, спрямована на нав'язування використання російської мови, пропагування російської культури як вищих порівняно з іншими національними мовами та культурами, витіснення з ужитку української мови, звуження українського культурного та інформаційного простору, а також відкрита українофобія – дискримінаційні дії, публічно висловлені заклики, що заперечують суб'єктність Української держави, української нації, боротьбу проти підкорення, експлуатації, асиміляції Українського народу, а також правомірність захисту політичних, економічних, культурних прав Українського народу, розвитку української національної державності, науки, культури, зневажають питомі етнокультурні ознаки українців, ігнорують українську мову та культуру [84].

Тобто, користуючись політичною, етнічною та соціальною ситуацією, країна-агресор використовує засоби гібридної війни щодо впровадження двомовності, таким чином підриваючи авторитет державної мови. Тому не випадково, що поширення двох мов в одній країні завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою [194, с. 56]. Це підтверджує те, що стан двомовності є негативним фактором, що впливає на стан національної безпеки та територіальної цілісності України.

Попри складну ситуацію із зовнішнім впливом, як ніколи актуальним є застосування заходів, в тому числі конституційно-правових, які здатні забезпечити стабільний розвиток держави та відповідний стан національної безпеки. Непоодинокими є твердження і про заходи впливу у сфері освіти. Зокрема, як зазначають аналітики, найбільш значущими у безпековому вимірі освітніми

напрямами, що мають визначати конкретні заходи освітньої політики, є: розширення сфери вживання української мови з метою зміцнення національної ідентичності та протидії маніпуляціям з боку влади країни-агресора, які використовують російську одночасно і як засіб впливу, і як потенційний маркер «іншості» [4].

Безумовно, що серед правових інструментів врегулювання питань захисту національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності залишається застосування конституційних положень та впровадження ефективного законодавчого регулювання. Варто відзначити, що на сьогодні мовне питання в Україні знаходиться у стані спроб реалізувати юридичні конструкції на практиці, тобто триває етап правозастосування законодавчих норм, які нещодавно набули чинності. У контексті гібридних загроз та провокацій на мовному ґрунті не випадково Російська Федерація намагалася винести питання розгляду Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на засідання Ради Безпеки ООН, щоправда безуспішно [413].

З огляду на сучасні обставини, законодавче регулювання національної безпеки у гуманітарній сфері, зокрема і питання застосування державної мови у сфері освіти потребує значного удосконалення. Як вбачається із положень чинного Закону України «Про національну безпеку України» мовне питання не віднесено до складових елементів національної безпеки держави. Варто звернути увагу на те, що до ухвалення цього закону у 2018 році, статтею 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-IV серед пріоритетів національних інтересів держави було забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України [251].

Деталізація заходів щодо забезпечення національної безпеки та стратегічних завдань на певний період часу формується відповідно до статті 26 Закону України «Про національну безпеку України» у Стратегії національної безпеки, що є основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні

напрями державної політики у сфері національної безпеки [Закон, 2018, Електронний ресурс]. Однак, на сьогодні Стратегія національної безпеки України, яка затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 [263], не містить положень про роль державної мови, як фактора національної безпеки. На нашу думку, не віднесення мовного питання до сфери національної безпеки є не далекоглядним та таким, що потребує законодавчого врегулювання.

Складність процесу застосування державної мови та мов національних меншин у сфері освіти в першу чергу зумовлена національним складом населення держави. Так, погоджуємося із думкою О. Курінного, що освітній процес в однопонаціональних державах, а також у багатоетнічних щодо найбільш чисельної або ж політично панівної спільноти відбувається гармонійно: освітня система збагачує людей знаннями і соціалізує їх за участі рідної такому населенню мови. Складнішою є ситуація з нетитульними та нечисленними етномовними меншинами в державах: тут у процесі реалізації основних педагогічних функцій пріоритет повсякчас віддавався не навчанню, але передусім соціалізації з огляду на необхідність інтеграції цих меншин до панівної нації як основної передумови до збереження стабільності держави [174, с. 54].

Очевидним є те, що завдяки сфері освіти здійснюється оволодіння відповідними знаннями особами із різних етнічних груп. На сьогодні Концепція «Нової української школи» серед набуття десяти ключових компетентностей у здобувачів освіти передбачає спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами [160]. Засобами реалізації такого підходу є застосування української мови на уроках, лекціях, практичних та семінарських заняттях та навчально-виховних заходах в рамках освітнього процесу. Державна мова повинна використовуватися як мова навчальних матеріалів, ведення занять, різноманітних заходів, спілкування педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників зі здобувачами освіти в рамках освітнього процесу [370].

Варто відзначити, що спекулятивним характером наділено питання балансу між правами мовних меншин та застосуванням державної мови. Однак, за системним та телеологічним тлумаченням права на освіту рідною мовою, воно не

означає автоматичного надання повного обсягу усіх наявних у державі засобів для збереження національних мов на рівні з державною мовою, а лише передбачає потенційну можливість збереження та розвитку культурної самобутності, прав і можливостей, що їх реально потребує та чітко вимагає спільнота або від яких вона не збирається відмовлятися [174, с. 62].

Цей підхід показує, що з одного боку спільна мова є одним із головних чинників, що забезпечують національне єднання й дозволяють перейти до стабільності в державі [76, с. 59], а з іншого боку проблема збереження державної єдності в сучасних умовах є однією з центральних у межах вирішення питання про забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності [175, с. 17]. Таким чином, на сьогодні одним із основних завдань перед державою стоїть застосування нових комплексних підходів до інтеграції представників національних меншин до єдиного українського суспільства – утворення єдиної політичної нації на ґрунті концепту єдиної державної мови. Утім процес формування цієї спільноти не є простим з огляду на обставини зовнішнього та внутрішнього впливу. Однак, пріоритетом залишається забезпечення мовної безпеки у гуманітарній сфері, а саме впровадження конституційно-правових механізмів захисту державної мови.

2.3. Конституційно-правове гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин та корінних народів України.

Дослідження конституційно-правового регулювання застосування державної мови у сфері освіти в Україні є об'єктивним лише поряд із з'ясуванням основних засад конституційно-правового гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин та корінних народів України та їх мовних прав у сфері освіти в Україні. На сьогодні до питання вільного розвитку, використання і захисту мов меншин та їх мовних прав звернута особлива увага як країн їх

походження, так і міжнародної спільноти. Таким чином є необхідність аналізу основоположних конституційних положень, які регулюють питання застосування мов меншин та реалізації їх мовних прав у сфері освіти в Україні.

В першу чергу слід відзначити, що побудова стійких суспільних відносин та їх гармонізація в сучасних умовах етнічного відродження, активних інтеграційних процесів та підняття питання самобутності етнічних груп провадиться на основі дихотомічної засади, що акцентує свою увагу на категоріях «більшість – меншість». За таких умов поняття меншості є широко обговорюваним як у загальних колах, так і у спеціальних наукових середовищах, що підтверджує його міждисциплінарний характер. Крім того, з'ясування конституційно-правових положень про гарантування вільного розвитку, використання та захисту мов національних меншин та корінних народів, а також змісту та обсягу їх мовних прав у сфері освіти в Україні є важливим фактором розвитку сучасної української державності, де мова залишається одним із основних індикаторів, що власне й відрізняє ці соціальні категорії між собою.

Як відомо, першочерговою ознакою меншини була мовна властивість її носія. Згодом сфера ідентифікації меншин розширилася до інших ключових та характерних ознак: релігії, культури, традиції, звичаїв, тощо. Звідси прослідковувався закономірний факт надання юридичної характеристики категорії «мовної меншини». Так, прийнято розуміти мовну меншину як групу осіб, які використовують у приватному і громадському житті письмово та/або усно мову, що відрізняється від уживаної на даній території і не є державною мовою, мета цієї групи полягає в розвитку цієї мови та турботі про неї [389]. Втім, в сучасних умовах положення Конституції України не виокремлюють цього суб'єкта мовних відносин, а у значенні меншини закріплюють конституційно-правовий статус національних меншин та корінних народів України.

Разом з тим, у доктринальних джерелах знаходимо аргументовані спроби надання визначення загальному поняттю меншини як групи, яка за чисельністю поступається решті населення держави і не є домінуючою, члени якої – громадяни цієї держави – мають етнічні, релігійні чи мовні характеристики, відмінні від решти

населення, та виявляють, принаймні опосередковано, почуття солідарності, спрямованого на збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови [381]; групи осіб, що проживають на території держави, яка в принципі є чисельно меншою від решти населення цієї держави, тобто такою, що становить менше половини населення, яка має національні або етнічні, релігійні та мовні, а також інші пов'язані з ними характеристики, відмінні від відповідних характеристик решти населення, та виявляє прагнення до збереження свого існування і самобутності [355, с. 232].

У контексті розуміння національної меншини як суб'єкта мовних відносин усталено сформувалася думка, що така є групою населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією [381, с. 307]; частина народу, яка мешкає відірвано від його основного масиву в інонаціональному середовищі, але представники якої відчують з ним зв'язок через культуру, мову та деякі інші риси національної специфіки [74]. В енциклопедичних джерелах знаходимо розуміння, що національною меншиною вважається фізичний масив (група) людей некорінного етнічного статусу, які живуть у сучасному для себе етносередовищі [Енциклопедія, 2010, с. 311].

Серед особливих та специфічних ознак національних меншин варто виокремити наявність факту громадянства та історичної тривалості проживання на території відповідної держави, адже представники національних меншин є специфічною соціальною групою осіб, які є громадянами держави, постійно й тривалий час проживають на її території та є менш чисельними за титульний етнос [181, с. 10]. За таких умов, як влучно зазначає О. Биков, вони є елементом суспільного ладу, а отже, усіх основних систем: політичної, економічної, соціальної, культурної та інших [14, с. 4]. Крім того, саме громадянство виступає одним із основних критеріїв, що відповідає за цілісний правовий зв'язок з державою та полягає у взаємних правах та обов'язках відповідно національної меншини та держави [231, с. 106].

Одразу відзначимо, що для нашого подальшого дослідження конституційно-правового механізму балансування між національними інтересами та інтересами меншин на основі дії конституційного принципу верховенства права, зокрема щодо дотримання конституційних принципів рівності та заборони дискримінації при реалізації меншинами своїх мовних прав у сфері освіти в Україні є критично важливим звернути увагу на ознаки відмінності між національними меншинами та корінними народами України. До цього спонукають такі обставини, як: 1) відсутність чіткого розмежування їх конституційно-правового статусу, 2) дискусії щодо аргументації застосування державою позитивних дій до окремих суб'єктів мовних відносин у сфері освіти в Україні; 3) ототожнення національних меншин та корінних суб'єктів у їх правовому статусі – «національні меншини».

Попри схожість змістового наповнення між меншинами за їх походженням чи іншим ознаками, все ж таки наявними залишаються певні відмінності, зокрема притаманні корінним народам. Як відомо, між національними меншинами і корінними народами існує різниця. Важливим є те, що, на відміну від національних меншин, корінні народи не мають етнічно спорідненої держави за межами країн проживання [12, с. 11 – 12]. Вважаємо, що корінні народи перебувають у менш вигідному становищі з точки зору збереження та розвитку своєї мовної ідентичності, у протистоянні тотальній асиміляції, реалізації та захисту власних прав та свобод. В сучасних умовах наявність держав, які є історичною батьківщиною для національних меншин очевидно сприяє становленню їх самобутності та охороні прав й свобод визначених міжнародно-правовими актами.

Варто розуміти, що у визначенні корінних народів особливе значення мають певні історичні обставини, адже корінними народами є ті, які, маючи історичну спадкоємність щодо спільнот, що існували до завоювання або колонізації та розвивалися на своїх територіях [384, с. 29]. На думку Є. Самойленко, у найбільш загальному вигляді корінним є народ, історично пов'язаний із територією конкретної держави, який зберігає традиційний уклад життя, від чого залежить його існування як окремої етнонаціональної групи, відмінної від більшості населення даної країни [309, с. 211]. Так, частиною другої статті 1 Закону України

«Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX визначено, що корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми та кримчаки [266].

Фактор рідної мови меншини стає вирішальним у дихотомічному розмежуванні на «більшість – меншість» та й на сьогодні залишається її яскравою ознакою, за умови збереження й розвитку як мови, так і її мовної самобутності. Відзначимо, що мова є суттєвою складовою індивідуальної та колективної ідентичності. Для багатьох осіб, які належать до національних меншин, мова є одним із головних факторів їхньої меншинної ідентичності та ідентифікації [327]. У випадку, коли держава будує свою етнополітику на демократичних засадах, то піклується про розвиток мови національних меншин, створює умови для їх розвитку [286, с. 37].

На сьогодні усталеним є підхід за якого держава бере на себе обов'язок дбати про мови меншин, зокрема й у сфері освіти. Як вбачається із змісту статті 10 Конституції України, поряд із забезпеченням всебічного розвитку і функціонування української мови як державної у всіх сферах суспільного життя на всій території України (частина 2 статті 10), українська держава гарантує «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» (частина 3 статті 10). В першу чергу, з метою детального аналізу цього конституційного положення варто звернути увагу на його правове регулювання, що закріплене в тексті міжнародних-правових актів, позаяк чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (стаття 9 Конституції України).

Свій висновок з цього приводу зробив й Конституційний Суд України, де у рішенні від 14 грудня 1999 року у справі № 10-рп/99 зауважив, що гарантування національним меншинам України права на вільний розвиток, використання і захист їх мов відповідає змістові міжнародних договорів України. З цього приводу є потреба здійснення аналізу цих документів, де безумовно основним міжнародним актом у сфері захисту мов меншин залишається Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 05 листопада 1992 року (далі – Хартія), ратифікована

Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 року № 802-IV (далі – Закон № 802-IV).

Одразу необхідно зауважити, що Хартія призначена для захисту мов меншин, а не їх мовних прав. Як вбачається із змісту пункту 11 Пояснювальної доповіді, Хартія має на меті захищати регіональні мови або мови меншин та сприяти їх розвитку, але це не стосується мовних меншин. Хартія не встановлює індивідуальні або колективні права для носіїв регіональних мов або мов меншин [264]. З цього приводу варто наголосити на проблемі, яка полягає у підміні понять шляхом трактування мовних прав національних меншин та корінних народів у сфері освіти в Україні крізь призму Хартії та її положень, що призводить до необґрунтованих висновків.

Таким чином, наш основний фокус уваги зосереджено на питанні застосування положень Хартії виключно до мов меншин. Варто відзначити, що приводом до підписання Хартії державами-членами Ради Європи серед іншого стали потреби охорони історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, що сприятиме збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи та важливість міжкультурного діалогу і багатомовності, вважаючи, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх.

Фактично, як вказано в преамбулі, найважливішою метою Хартії є культурна. Хартія призначена захищати регіональні мови або мови меншин і сприяти їм як частині європейської культурної спадщини, що знаходиться під загрозою. З огляду на це вона містить не лише недискримінаційне положення стосовно використання цих мов, але й передбачає заходи, націлені на їхню активну підтримку, зокрема метою є забезпечити, наскільки це є реально можливим, використання регіональних мов або мов меншин в освіті [264].

Стосовно визначеного кола суб'єктів згідно із Законом № 802-IV Україна бере на себе зобов'язання у сфері освіти, де в першу чергу є дотримання цілей та принципів Хартії стосовно регіональних мов або мов меншин, в межах територій, на яких такі мови використовуються, та відповідно до стану розвитку кожної мови,

Україна буде свої політику, законодавство та практику на таких цілях та принципах: f) забезпечення належних форм і засобів викладання і вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх відповідних рівнях (стаття 7). Крім того, Україна зобов'язується відповідними заходами поглиблювати взаєморозуміння між всіма мовними групами населення країни, і зокрема сприяти вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин як одній з цілей освіти і професійної підготовки, яка надається в країні (стаття 6) [268].

Деталізація зобов'язань України за Хартією щодо розвитку, використання та захисту мов меншин у сфері освіти відображена у Законі № 802-IV шляхом застосування у внутрішньому законодавстві України окремих положень статті 8 Хартії на всіх рівнях здобуття освіти особою з числа меншин, мови яких відповідно до статті 2 Закону № 802-IV визнані мовами національних меншин України до яких застосовуються положення Хартії, а саме: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської [268].

Так, у сфері освіти Україна зобов'язується в межах території на якій такі мови використовуються, відповідно до стану розвитку кожної з таких мов і без шкоди для викладання державної мови, а також за належної кількості учнів передбачити на рівні дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної, вищої освіти надання освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин або передбачити надання «суттєвої частини» такої освіти цими мовами, або вивчення цих мов. Крім того, на рівні професійно-технічної освіти Україна зобов'язується передбачити викладання відповідних регіональних мов або мов меншин як складову частину учбової програми, а у сфері вищої освіти забезпечити можливість вивчення цих мов як окремих дисциплін.

На думку розробників Хартії, ключовим фактором підтримки та збереження регіональних мов або мов меншин є місце, яке ці мови займають в системі освіти. Хартія вимагає, щоб регіональні мови або мови меншин були представлені «на всіх відповідних рівнях» системи освіти. Очевидно, що заходи щодо викладання регіональної мови або мови меншини будуть різними, залежно від конкретного

рівня освіти. Зокрема, в деяких випадках треба окремо передбачити «навчання» регіональною мовою або мовою меншини та, в інших випадках, тільки «вивчення» цієї мови. За межами уваги можна залишити лише випадки, коли вивчення регіональної мови або мови меншини на певних рівнях не є доцільним з причини конкретних особливостей такої мови [264].

Вважаємо, що найбільш ефективний результат від застосування положень Хартії у питанні розвитку, використання та захисту мов меншин у сфері освіти України може бути лише при комплексному розумінні її положень таких як: 1) надання захисту мовам меншин, що реально перебувають під загрозою відмирання; 2) мови меншин повинні отримувати «компенсацію» за несприятливі умови їхнього існування в минулому шляхом підтримчих дій з боку держави; 3) заходи охорони і розвитку мов меншин не повинні зашкоджувати державній мові; 4) неприпустимість розгляду стосунків між державною мовою та мовами меншин на основі суперництва чи антагонізму; 5) розуміння високого статусу державної мови та необхідністю володінням нею на високому рівні всіма суб'єктами мовних відносин; 6) у випадку взяття на себе зобов'язань щодо мови меншини, іншою державою не може бути це використано як привід для вчинення будь-якої дії, що є згубною для суверенітету та територіальної цілісності держави.

Слід додати, що захист та просування регіональних мов та мов меншин не повинні здійснюватися за рахунок державної або офіційної мови (мов), а будь-яке послаблення державної або офіційної мови (мов) не відповідає духові Хартії (рекомендація Верховного комісара ОБСЄ). Крім того, положення Хартії не означають повної рівноправності мов, а в дусі Хартії є ситуацією, коли між мовами може проводитися певна різниця з метою забезпечення політичних настанов щодо регіональних мов та мов меншин. Зокрема, заходи, яких вживає кожна держава на підтримку національної або офіційної мови, не слід вважати такими, що призводять до дискримінації регіональних мов, тільки з тієї причини, що ці заходи не направлені на підтримку останніх. Проте, такі заходи не повинні створювати перешкоди збереженню та розвитку регіональних мов або мов меншин [264].

Таким чином, ефективність застосування конституційного положення частини третьої статті 10 Основного Закону України про те, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України потребує детального аналізу його складових понять.

В першу чергу пропонуємо звернути увагу на поняття «вільного розвитку мови». Словникова стаття називає «розвиток» процесом в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. За змістом Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 року передбачено, що держави вживають заходів для створення сприятливих умов, які дозволять особам, що належать до меншин, виражати свої особливості та розвивати свою мову, за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність здійснюється з порушенням національного законодавства та суперечить міжнародним нормам. Між тим, при необхідності вживають заходів у галузі освіти з метою стимулювання вивчення мови меншин, що проживають на їхній території [55].

З цього приводу вважаємо, що конституційне положення про «вільний розвиток мови», а що особливо завдяки сфері освіти слід розуміти як такий, що відбувається без необґрунтованих заборон та втручань з боку держави, завдяки чому мова як соціокультурний феномен удосконалюється, зберігає свою ідентичність та самобутність шляхом використання гарантованих Конституцією України правових можливостей, зокрема спроможності її вивчення у закладах освіти особами з числа національних меншин та корінних народів України.

Іншою складовою конституційної норми частини третьої статті 10 Конституції України є «використання мови». З точки зору її використання у сфері освіти, вважаємо, що способом досягнення цієї можливості є навчання рідною мовою у закладах освіти особами з числа меншин. За змістом Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року використання рідної мови меншинами повинно здійснюватися за певних умов, зокрема, коли реалізація цього права не перешкоджає особам, які належать до меншин, розуміти культуру і мову усієї спільноти і брати участь у її діяльності та не підриває національний

суверенітет; стандарт освіти у таких школах не є нижчим, ніж загальний стандарт, затверджений компетентними органами і відвідування таких шкіл є факультативним (Конвенція ЮНЕСКО 1960 року).

При цьому вважаємо, що критично помилковим є поширене формулювання, за яким принцип вільного використання мови трактується надто широко, без його обмежень із сторони держави, однак такі обмеження правомірно застосовуються в державних інтересах, зокрема й щодо забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. За таких умов, використання мови не є всеохоплюючим поняттям із повним спектром його застосування у сфері освіти, тобто тотального навчання мовою меншини на всіх рівнях освіти без будь-яких обмежень, позаяк такий підхід не відповідає нормам міжнародних чи внутрішніх правових актів та шкодить фактичній потребі інтеграції меншин із збереженням своєї ідентичності.

Примітно, що використання рідних мов меншинами виступає засобом реалізації їх мовних прав у сфері освіти України. В умовах глобалізаційного розвитку суспільних порядків відчутне активне прагнення меншин зберегти свою мовну самобутність, шляхом належної реалізації своїх прав. Очевидно, що такі права людини можуть реалізовуватися як окремим індивідом, так і колективно – групою осіб. В той же час, варто наголосити на тому, що права людини є певними можливостями, які необхідні для задоволення потреб існування людини та її розвитку в конкретних історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [282, с. 12]. Іншими словами, права людини дають соціальну спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах визначених законом [167, с. 137].

Деякою специфікою означаються права національних меншин, що на думку О. Бикова слід розглядати, як особливі права – певну форму позитивних дій, спрямованих на те, щоб меншини змогли зберегти свої особливості та традиції [14, с. 76 – 79]. Втім, права меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав

людини, однак характеризуються останні деякими специфічними можливостями, що відрізняються від прав більшості громадян держави.

Як відомо, права меншин згідно теоретичного підходу К. Васака за їх поділом відносять до третього покоління прав людини, що власне і характеризується правами тих категорій осіб, які за соціальними, політичними, філологічними та іншими причинами не мають рівних з іншими громадянами можливостей здійснення загальних для всіх людей прав і свобод, і через це потребують підтримки і держави, і міжнародного співтовариства. Певна специфіка прав людини третього покоління може розглядатися як своєрідна проекцію індивідуальних прав людини на взаємовідносини соціальних спільнот, а забезпечення правового характеру цих взаємин полягає у висловлюванні претензій на свободу соціальної самоорганізації, колективного самовизначення [52, с. 6].

Водночас, правовій науці відомі спроби розуміння прав спільнот та особи крізь призму їх співставлення за конкуруючими ознаками, підпорядкованістю, відсутності взаємозалежності, однак важливо відзначити, що права особи та права нації не можна субординувати. Якщо перевагу віддавати правам особи, ми розчинимо в них права націй. Якщо ж ми вирішимо, що права народів вищі, то неодмінно прийдемо до дискримінації [404, с. 85], позаяк їх взаємодія між собою, а також тісний правовий зв'язок є очевидними. При цьому, контрастним є факт того, що окремо взятий індивід бере участь у реалізації цих прав з огляду на його приналежність до своєї етнічної (національної) спільноти.

У сучасній правовій доктрині достатньо наукових праць у яких вчені розподіляють права людини за різними ознаками та критеріями, зокрема за суб'єктивним складом здійснення прав визначають індивідуальні і колективні [265, с. 11-12]. У дещо спрощеному, але достатньо зрозумілому теоретичному трактуванні цього категорійного різновиду прав, погоджуємося із думкою про те, що ті права, якими особа може користуватися незалежно від інших осіб, називаються індивідуальними, а ті, реалізація яких можлива лише групою осіб відповідно є колективними [123, с. 83]. Своєрідність змістового наповнення за такої

класифікації прав людини полягає у тому, що індивідуальні права є природними, невідчужуваними і непорушними, які притаманні індивіду від народження та можуть бути реалізовані як індивідуально, так і колективно. Водночас колективні права не є природними за походженням, оскільки набуваються в міру усвідомлення спільнотою своїх специфічних інтересів та реалізуються виключно групою осіб [127, с. 211].

На думку більшості науковців, які досліджують це питання, аксіоматичним залишається твердження, що колективні права не є природними правами, оскільки формуються і кристалізуються в міру становлення інтересів тієї чи іншої спільноти, колективу. Вони – не сума індивідуальних прав осіб, що входять в ту чи іншу спільність чи колектив. Вони мають інші якості, що визначаються цілями та інтересами колективних утворень [301, с. 43]. Таким чином, створюється певна потреба у збереженні національної свідомості та особливостей свого національного обличчя з обов'язковим забезпеченням поваги до національної самобутності інших [172, с. 15].

Трапляються і протилежні позиції вчених, де висловлюється думка, що всі права являються індивідуальними, адже ними володіють індивіди, і всі вони є колективними у відношенні процесу їх признання, способів реалізації і засобів захисту [403, с. 199]. Однак, підтримуємо позицію С. Римаренка, яка полягає у тому, що слід шукати вихід не на шляхах розриву, протиставлення прав людини і нації (народу), не визначати пріоритети, а йти шляхом їх всебічного врахування, гнучкого сполучення, тобто шляхом демократизації суспільних інтересів [301, с. 40] для кінцевої мети діяльності держави у цьому сенсі – гарантування конституційних прав меншин у сфері освіти України.

Крім того, складність розуміння колективних прав та багатогранність їх значення допускає декілька можливих аспектів розуміння, серед яких виокремлюємо такі як: індивідуальні права, що реалізуються в колективі; загальні права стосовно членів певної групи; спеціальні права, якими володіють індивіди, що належать до певної категорії; права етнічної спільноти (групові права). На наш погляд основне значення колективних прав полягає у тому, що окремий індивід як

член спільноти (меншості) за певних обставин не може реалізувати свої індивідуальні права у повному обсязі. Більше того, як показує практика індивідуальні права особи не в змозі забезпечити окремих прав меншин, зокрема мовних прав у сфері освіти України.

Почасти піднімається питання конституційно-правового балансування між гарантуванням мовних прав меншин, зокрема при реалізації конституційного права на освіту, та інтересами держави в особі більшості – титульного автохтонного етносу. Як показує європейська практика у цьому аспекті, основний принцип реалізації прав людини полягає у тому, що індивідуальна свобода не може бути обмежена колективним інтересом. У справі «Rees v The United Kingdom» Європейський суд з прав людини визначає, що слід враховувати справедливий баланс, який повинен бути досягнутий між загальним інтересом громади та інтересами особистості [383].

Віднесення мовних прав меншин до індивідуальних чи колективних прав на сьогодні є спірним та невирішеним питанням. Так, деякі вчені визначають індивідуальні й колективні мовні права за таким підходом: на індивідуальному рівні кожен може без сумніву ідентифікуватися зі своєю рідною мовою, і це повинні поважати інші, а також має право вивчати рідну мову і право її використовувати. На колективному рівні передбачається право міноритарних груп на об'єднання і розвиток своєї мови, право створювати й підтримувати школи [414, с. 26]. Слід додати, що право на мову – абсолютне природне право людини, невід'ємна частина особистості [215].

Залишення поза увагою колективних прав призводить до неповного з'ясування його значення у реалізації права на власну (рідну) мову, яке за своєю суттю може бути реалізоване тільки у спільноті, де на думку О. Гьофе мову засвоюють та використовують в межах мовної спільноти, спираючись на її багатство, створене спільною практикою [51, с. 352]. Як свідчить практика аналізу положень міжнародних актів, що регулюють питання мовних прав людини, наявний зміщений акцент на індивідуальності означених прав, однак в сучасних умовах особливу увагу прикуто і до їх колективного змісту.

Нааявною залишається проблема диференціації між індивідуальними та колективними мовними правами меншин, оскільки їх ознаки є взаємопов'язаними та буквально переплітаються, створюючи дискусію навколо підходу: що носить більш пріоритетне значення для держави – задоволення мовних інтересів індивіда чи забезпечення мовних прав спільнот. У наукових джерелах знаходимо різні позиції щодо мовних прав: наділення перевагою колективних прав; віддання переваги індивідуальним правам; заперечення пріоритетності між індивідуальними й колективними правами, які складно чітко розмежувати, що зумовлюється їх дуальним характером. Проблема розмежування категорій мовних прав меншин, віднесення їх до індивідуальних чи колективних прав та фактична відсутність необхідності у цьому, зумовлює нашу позицію, яка означається дещо іншим підходом – віднесенням мовних прав меншин до змішаних (дуальних) прав людини.

У доктринальних джерелах зазначається, що змішані права здійснюються як індивідуально, так і колективними діями [Рабінович, 2012, с. 25]. І. Попеску стверджує, що окремі індивідуальні і колективні права здебільшого збігаються, тобто є дуальними. До дуальних прав відносять, зокрема, право на особисту етнічну самоідентифікацію (право на вільний вибір етнічності), право на користування здобутками власної культури й мови та на їх розвиток, право на отримання інформації рідною мовою, право на освіту рідною мовою [236, с. 51]. Таким чином, запропоноване розуміння значення мовних прав меншин як змішаних (дуальних) прав людини третього покоління пов'язане безпосередньо із теоретичною та практичною складовою його змісту.

На нашу думку, поєднання індивідуальних та колективних ознак відображається у сфері застосування мови: приватній та публічній. З цієї точки зору, мовні права меншин характеризуються індивідуальним значенням – рідна мова є природним явищем, яке дано індивіду з народження та не обмежується у застосуванні ні державою, ні правовим регулюванням у приватній сфері. В той же час, у публічних сферах, зокрема і у сфері освіти при реалізації особою з числа меншин права на освіту, мовні права набувають ознак колективних прав людини,

позаяк реалізуються лише за умови наявності відношення особи до відповідної спільноти – національної меншини чи корінного народу України.

Цьому слугує й сутність соціокультурного феномену мови як центрального поняття в дослідженні мовних прав меншин. У цьому аспекті відзначимо, що з однієї сторони право на мову як засіб (спосіб, механізм) життєво значущої суспільної комунікації мовного носія дійсно набуває статусу індивідуального природного права, а з іншої у випадку створення етносом (нацією) державного утворення мова стає офіційним знаряддям – державною мовою. У такому статусі мова вже є спільним природним правом людей, які належать до відповідного етносу [217]. Вважаємо, що такий аналогічний підхід до аргументації дуальності мовних прав меншин є цілком відповідним.

У цьому контексті варто також згадати положення статті 3 Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 року, де затверджено положення про те, що особи, які належать до меншин, можуть здійснювати свої права, в тому числі права, викладені у цій Декларації, як індивідуально, так і спільно з іншими членами своєї групи. Крім того, відповідно до статті 3 Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 року особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, що випливають з принципів, проголошених в цій Рамковій конвенції, одноосібно та разом з іншими [287], а за змістом Декларації ООН про права корінних народів 2007 року, корінні народи володіють колективними правами, які абсолютно необхідні для їхнього існування, добробуту і всебічного розвитку як народів.

Зазначене чітко демонструє унікальність поєднання змісту мовних прав меншин як в індивідуальному, так і в колективному аспекті, що вкотре підкреслює їх змішаний (дуальний) характер, який відображений як у теоретичних підходах, так і у їх практичному застосуванні.

Змішаний характер мовних прав меншин відображено й законодавцем у нормах частини четвертої статті 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 року № 2827-IX, де встановлено, що особа,

яка належить до національної меншини (спільноти), може здійснювати права та користуватися свободами, гарантованими цим Законом, окремо або спільно з іншими особами, які належать до національних меншин (спільнот), на території України. Також, згідно частини першої статті 3 Закону України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX корінні народи України та їх представники мають право колективно та індивідуально на повне володіння всіма правами людини і основоположними свободами [267, 266].

Деталізація мовних прав меншин, зокрема у сфері освіти України зумовлює необхідність правового аналізу їх змісту та обсягу ще й з тієї точки зору, що мова меншини виступає етнічною, національною чи культурною цінністю для її носія та є необхідність її збереження як засобу спілкування та основи ідентичності. За таких умов, пропонуємо акцентувати увагу на їх детальному аналізі за принципом поділу на загальні мовні права меншин та спеціальні мовні права меншин у сфері освіти України, що на наш погляд є необхідним теоретичним підходом для більш глибокого вивчення змісту та практики їх застосування.

Аналіз положень міжнародно-правових актів чітко демонструє усталену конструкцію за якої меншинам гарантується право користуватися рідною мовою, що на нашу думку варто віднести до пропонованої категорії загальних мовних прав меншин. З цього приводу, Конвенція з подолання дискримінації в освіті 1960 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 року, Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 року гарантують особам, що належать до меншин право на вільне і безперешкодне користуватися своєю рідною мовою у приватному житті та публічно, вільно та без втручання чи дискримінації у будь-якій формі, а також заборону відмови у цьому праві.

Загальні мовні права меншин відображено у статті 11 Конституції України, де проголошено визнання державою права на розвиток мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, а також у Декларації про державний суверенітет України, де визначено право меншин на «вільний національно-культурний розвиток». У свою чергу, в Декларації прав

національностей окреслено право меншин на вільне користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя.

Крім того, на внутрішньому законодавчому рівні є наявними декларування загальних мовних прав меншин. Статтею 10 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 року № 2827-IX закріплено право на вільне і безперешкодне використання мови національної меншини, що не суперечить законові, а також право зберігати і розвивати свою мовну самобутність (стаття 12) [267]. Водночас, статтями 3, 5 Закону України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX за ними закріплюється право відроджувати, використовувати, розвивати і передавати майбутнім поколінням свою мову, а також державою гарантується дослідження, збереження та розвиток мов корінних народів України, що перебувають під загрозою зникнення [266]. Додамо, що дана норма є аналогічною за своїм змістом із статтею 13 Декларації ООН про права корінних народів.

Варто відзначити, що серед достатньо великої кількості правових положень про загальні мовні права меншин як у міжнародних документах так і у внутрішньому законодавстві України їх контекст зводиться до двох основних аспектів, а саме: права вільно користуватися рідною мовою у приватному житті та публічно (у всіх сферах суспільного життя) та права на розвиток мовної самобутності меншин шляхом гарантування вільного розвитку відповідних мов.

Разом з тим, проведений аналіз норм міжнародних актів та внутрішнього законодавства України дає підстави стверджувати про наявність спеціальних мовних прав меншин конкретно у сфері освіти, що є уніфікованими в правових актах і визначаються як право навчатися рідною мовою чи вивчати рідну мову. Відзначимо, що таке право передбачено у нормах Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 року, Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 року, а також в інших документах, зокрема Документі Копенгагенської наради Конференції з питань людського виміру НБСЄ та зводиться до того, що держави вживають відповідних заходів на те, щоб там, де це здійснимо, де традиційно проживають особи, які

належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, у разі достатньої необхідності особи, що належать до меншин, мали належні можливості для вивчення своєї рідної мови або навчання своїй рідній мові [287, 69].

В свою чергу, частиною п'ятою статті 53 Конституції України проголошено гарантування громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону, права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови, яке має реалізовуватися у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. З цього приводу, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 липня 2019 року у справі № 10-р/2019 зазначив, що законодавець у законі може з урахуванням історичних особливостей, рівня розвитку суспільства, економічних можливостей держави уточнювати зміст та обсяг цього конституційного права, передбачати й інші форми його реалізації. При цьому Суд підкреслив, конституційний припис, закріплений у частині п'ятій статті 53 Конституції України, визначає сутність змісту та обсяг права (як складової конституційного права на освіту) [292].

Втім, проголошене право меншин на навчання рідною мовою чи її вивчення потребує детального аналізу його складових понять – «навчання» та «вивчення», що на сьогодні не здійснено ні у доктринальних правових джерелах, ні у практиці Конституційного Суду України, який розглядав це питання щонайменше двічі (справа № 10-р/2019 та справа № 1-р/2021). На необхідності такого аналізу звертали увагу й міжнародні експерти, зокрема Емир Льюїс у своєму висновку відповідності положень «мовної статті» Закону України «Про повну загальну середню освіту» зобов'язанням України за Європейською Хартією регіональних мов і меншин, а також суддя Конституційного Суду України Н. Шаптала у своїй окремій думці у справі № 10-р/2019, де зауважено, що у Рішенні Конституційний Суд України мав з'ясувати зміст понять «навчання рідною мовою» і «вивчення рідної мови» та яким чином вони співвідносяться між собою.

Реалізація конституційного права на «навчання рідною мовою» безпосередньо пов'язана із отриманням особою знань, умінь та навичок в процесі навчання, де

рідна мова розкриває свою головну функцію інформаційного засобу, тобто інструменту належного споживання освітнього матеріалу в процесі навчання. За змістом пунктів 16, 19 частини першої статті 1 Закону України «Про освіту» завдяки рідній мові забезпечується належна участь особи в освітньому процесі, тобто в системі науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей, а також створюються умови оволодіння освітньою програмою як єдиного комплексу освітніх компонентів (предметів вивчення, дисциплін, індивідуальних завдань, контрольних заходів, тощо), спланованих і організованих для досягнення визначених результатів навчання та загалом отримання якісної освіти [254].

Завдяки навчанню, як двосторонній діяльності, спрямованій на максимальне засвоєння й усвідомлення навчального матеріалу, що за своєю суттю є цілеспрямованим процесом передачі та засвоєння знань, умінь і способів пізнавальної діяльності людини [46], забезпечується інформаційна функція рідної мови. Варто відзначити контекст, де суть сфери освіти зводиться до формування цивілізаційної ідентичності, розуміння належності індивіда до біологічного виду, який займає особливе місце в природі і від якого потрібно ведення діяльності, що не суперечить глобальним інтересам існування в середовищі. При цьому, освіта повинна забезпечити соціалізацію нових поколінь в умовах певного соціуму і формування людського потенціалу конкретної економіки [53, с. 58].

Завдяки реалізації конституційного права на навчання рідною мовою відбувається першочергова потреба для особи, яка належить до меншини в отриманні освітньої інформації (матеріалу) та його розуміння, що має своїм наслідком правильне застосування знань у повсякденному житті, відтак право на навчання рідною мовою виступає природною потребою для людини. При цьому, відбувається досягнення освітньої мети, зокрема викладеної у тексті статті 26 Загальної декларації прав людини 1948 року, де освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами [79].

Крім того, як вбачається із змісту статті 29 Конвенції про права дитини 1989 року та статті 29 Конвенції МОП № 169 про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах 1989 року держави погоджуються, щодо того, що освіта дитини має бути спрямована на виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної, а також того факту, що однією з цілей освіти є передача дітям загальних знань та навичок, які допоможуть їм повною мірою взяти рівноправну участь у житті громади та національної спільноти. Крім того, про фактор освіти наголосив і Конституційний Суд України у своєму рішенні від 04 березня 2004 року у справі № 5-рп/2004, де зазначив, що освіта визнається однією із пріоритетних сфер соціально-економічного, духовного та культурного розвитку суспільства.

Варто виокремити право на навчання рідною мовою для представників корінних народів, позаяк останні перебувають в дещо іншому соціальному становищі, а ніж представники національних меншин. З цього приводу, у статті 23 Конвенції МОП № 107 про захист та інтеграцію корінного та іншого населення, який веде племінний спосіб життя в незалежних державах 1957 року та у статті 28 Конвенції МОП № 169 про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах 1989 року, за корінними народами проголошено право навчатися грамоті своєю рідною мовою, у разі неможливості, мовою, найбільш поширеною в тій етнічній групі, до якої вони належать. При цьому, повинні вживатися необхідні заходи щоб зазначені народи мали можливість вільно володіти загальнонаціональною мовою або однією з офіційних мов країни [144; 145]. Крім того, за корінними народами залишається право створювати та контролювати свої системи освіти та учбові заклади, які забезпечують освіту на їхніх рідних мовах, таким чином, щоб це відповідало притаманним їх культурі методам викладання та навчання [58].

У контексті розуміння понять «навчання» та «освіта» Європейський суд з прав людини у своєму рішенні від 25 лютого 1982 року у справі *Campbell and Cosans v. the United Kingdom* зазначив, що освіта дітей включає весь процес, при якому в будь-

якому суспільстві дорослі прагнуть передати свої переконання, культуру та інші цінності молодшому поколінню, тоді як навчання або викладання відноситься, зокрема, до передачі знань та інтелектуального розвитку [298]. Таким чином, аргументовано можна вважати, що глибинна суть права навчатися рідною мовою виступає головним засобом отримання освітньої інформації особою. Окрім цього, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1-р/2021 вважає, що навчання державною мовою – найдієвіший спосіб, що забезпечує інтеграцію суспільства [293].

Завдяки наведеній аргументації приходимо до висновку, що конституційне положення частини п'ятої статті 53 Основного Закону України про «навчання рідною мовою» за своїм змістом означає можливість для особи, що належить до національної меншини або корінного народу України отримувати та засвоювати освітню інформацію (матеріал), опановувати базові компетентності та здібності, які визначені освітнім стандартом, інтегруватися до пануючого суспільного порядку, досягнути завдяки навчанню знаннями, уміннями та навичками, що дають можливість користуватися суспільними благами на рівні із представниками більшості – титульної нації шляхом використання при цьому своєї рідної мови як материнської або першої мови, яка дається людині з народження, засобу соціалізації та інтеграції в суспільство, засобу належності до нації свого походження, інструменту збереження національної історії, традиції, культури.

За статистикою в закладах загальної середньої освіти у 2021 – 2022 навчальному році навчалися: болгарською мовою – 41 учень в 1 закладі освіти (2 окремих класи); кримськотатарською – 69 учнів в 1 закладі освіти (5 окремих класів); молдовською – 2293 учні у 15 закладах освіти (155 окремих класів); польською – 950 учнів у 5 закладах освіти (48 окремих класи); російською – 82700 учнів у 424 закладах освіти (3472 окремих класи); румунською – 15534 учні у 77 закладах освіти (988 окремих класи); словацькою – 128 учнів в 1 закладі освіти (4 окремих класи); угорською – 17733 учні у 98 закладах освіти (1038 класах).

Іншою складовою конституційного положення частини п'ятої статті 53 Конституції України є «право вивчати рідну мову». Одразу зауважимо, що таке

право, на нашу думку, тісно пов'язане із питанням реалізація концепту державного сприяння у розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, який передбачений статтею 11 Конституції України, та характеризується внутрішнім прагненням представників меншин до процесу власної самоідентифікації. Збереження самобутності та ідентичності меншин є одним із виразників процесу інтеграції, що в кінцевому результаті забезпечує їх мовну, культурну, звичаєву унікальність та багатоаспектність у співжитті із більшістю населення держави.

У Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту логічно сформульовано тезу про те, що право осіб, які належать до національних меншин, на збереження своєї самобутності може бути повністю реалізоване тільки тоді, коли вони добре оволодіють своєю рідною мовою у процесі навчання [35]. Невипадково, що для збереження національної, етнічної ідентичності освітня сфера є найбільш сприятливою. З цього приводу влучно висловився і перший Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин, де у своєму висновку підкреслив, що освіта є надзвичайно важливою у справі збереження та поглиблення самобутності осіб, які належать до національних меншин. Крім національних меншин, повноцінній реалізації права на вивчення рідної мови корінними народами, сприяють нормативні положення про включення відомостей про мову корінних народів України у навчальний процес та право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови.

За статистикою в закладах загальної середньої освіти України у 2021 – 2022 навчальному році рідні мови меншин вивчали як окремий предмет: болгарську – 7441 учень у 45 закладах освіти (466 окремих класах); гагаузьку – 1063 учні у 6 закладах освіти (69 окремих класах); єврейську (іврит) – 4966 учнів у 23 закладах освіти (370 окремих класах); кримськотатарську – 344 учні в 1 закладі освіти (26 окремих класах); молдовську – 2896 учнів у 18 закладах освіти (178 окремих класах); польську – 80327 учнів у 476 закладах освіти (4353 окремих класах); російську – 454792 учні у 3051 закладах освіти (21986 окремих класах); румунську

– 2528 учнів у 19 закладах освіти (153 окремих класах); угорську – 2524 учні у 21 закладі освіти (153 окремих класах).

Здійснене розмежування загальних та спеціальних мовних прав меншин, а також проведення деталізації останніх за сферою освіти, вирізняються їх специфічні ознаки інформаційного та самоідентифікаційного характеру, що створюють зміст поняття «навчання рідною мовою» та «вивчення рідної мови», де реалізація останнього, на нашу думку, є засобом збереження самобутності та ідентичності та сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України шляхом вивчення рідної мови як лінгвістичної категорії.

Крім того, належна реалізація мовних прав меншин потребує дієвого впливу держави як гаранта їх додержання. Зміст поняття «гарантування прав і свобод» у доктрині конституційного права прийнято розуміти як поруку держави за взяті на себе зобов'язання та задекларовані права у тексті конституційного акта. Як відомо, гарантії прав і свобод людини та громадянина є умовами та засобами, принципами та нормами, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина [283, с. 246]. В. Погорілко під гарантіями конституційних прав і свобод людини розуміє юридичні механізми забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини та громадянина [147, с. 235].

Фактичне закріплення у тексті конституційного акта мовних прав меншин передбачає обов'язок держави їх забезпечувати, що власне і утворює зміст конституційного гарантування прав і свобод. Науці відомі спроби поділу конституційних гарантій на умови та засоби забезпечення їх реалізації. На думку, Т. Шаповал, перша група («умови») має слугувати створенню сприятливого суспільного середовища для реалізації особою прав та виконання нею обов'язків. Друга група («засоби») – це різноманітний інструментарій реалізації і захисту прав,

яким наділяється особа і ті суспільні та державні інститути, що своєю діяльністю покликані забезпечувати права [360, с. 36].

Конституційно-правова конструкція частини п'ятої статті 53 Основного Закону України передбачає гарантування громадянам, які належать до національних меншин право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства відповідно до закону. Водночас, розкриття механізмів гарантування мовних прав меншин та переходу до конкретних способів та засобів їх реалізації – відображається у низці законодавчих актів, що регулюють питання як загальних мовних прав меншин, так і можливості реалізації ними конституційного права на освіту рідною мовою на відповідному освітньому рівні.

До таких способів і засобів реалізації мовних прав національних меншин у сфері освіти України варто віднести положення частини другої статті 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 року № 2827-IX про гарантоване право на освіту, зокрема мовами національних меншин (спільнот), а також гарантування вільного і безперешкодного використання своєї рідної мови національними меншинами. При цьому, детальне розкриття права навчатися рідною мовою чи її вивчати розкрито у частині першій статті 7 Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII, де особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини, а також гарантується право на вивчення мови відповідної національної меншини.

Нормами Закону України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX держава гарантує можливість вивчення мов корінних народів України та дослідження, збереження й розвиток мов корінних народів України, що перебувають під загрозою зникнення [266]. Крім того, на відміну від гарантування права на навчання рідною мовою особами, які належать до національних меншин, наявною є специфіка такого гарантування щодо осіб, які належать до корінних народів в частині етапів здобуття освіти – дошкільної і загальної середньої освіти,

поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу, тобто наявним є гарантування здобуття всієї загальної середньої освіти рідною мовою корінного народу України [254].

Закріпивши у нормативних актах гарантії реалізації задекларованих конституційних мовних прав меншин у сфері освіти (права навчання рідною мовою чи її вивчати) держава взяла на себе зобов'язання забезпечити умови і засоби їх реалізації для досягнення освітньої мети – всебічного розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [254].

РОЗДІЛ 3.

УДОСКОНАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ У СФЕРІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

3.1. Європейські стандарти правового регулювання мовних відносин у сфері освіти.

Європейська інтеграція є ключовим і першочерговим завданням зовнішньої політики України та перебудови її внутрішніх сфер суспільного життя відповідно до європейських стандартів, що включають як загальновизнані міжнародні правила поведінки, так і систему правового регулювання Європейського Союзу (*acquis communautaire*). Фактично, досягнуті консенсусом правила та настанови співжиття у цивілізованій Європі є необхідними об'єктами імплементації у внутрішні соціальні, політичні, культурні та економічні порядки України. Не є виключенням й сфера мовних відносин, зокрема застосування державної мови у сфері освіти.

Варто зауважити, що євроінтеграція не обмежується виключно фактом офіційного вступу України до міжнародної організації – Європейського Союзу. Особливе місце займає світоглядний характер, який базується на аксіологічній основі розуміння європейської ідентичності, як цінності соціального та правового характеру, яка є близькою для сприйняття та застосування українським суспільством, що підкреслює його європейський цивілізаційний розвиток. Завдяки такому підходу можна досягти як політичної, так і культурної єдності, а наднаціональний характер європейської ідентичності створить умови співіснування держав-членів Європейського Союзу із своїми унікальними національними особливостями та традиціями існування [387].

Зауважимо, що така концепція знайшла своє відображення у Декларації європейської ідентичності 1973 року, де окрім проголошених економічних та безпекових намірів, вперше розглянуто європейську ідентичність як ціннісну категорію до складу якої входять інститути представницької демократії, верховенства права, соціальної справедливості та поваги до прав людини, що разом

утворює фундаментальні елементи європейської ідентичності. Окремого значення набуває також й фактор необхідності збереження різноманітності національних культур у рамках спільної європейської цивілізації, що сприятиме підкресленню оригінальності європейської ідентичності та властивого їй динамізму. Крім того, її основою виступає прагнення до міжнародного співробітництва, яке потрібне для досягнення рівноваги міжнародної системи [386].

Із змісту більш пізнього документа – Хартії європейської ідентичності 1995 року [377] видно, що європейську ідентичність потрібно розглядати різнопланово: 1) як спільність і залежність народів Європи між собою; 2) як спільність цінностей, які засновані на толерантності, гуманізмі й братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, котрі впроваджені в загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності; 3) як спільність життєвого простору, де всі громадяни у державах-членах Європейського Союзу є рівними у своїх правах та обов'язках; 4) як наявність специфічної відповідальності, що побудована на політиці співробітництва, згуртованості та єдності [331, с. 56 – 57].

Очевидно, що орієнтири досягнення європейської ідентичності та подальша участь у її формуванні будується на відповідних стандартах, які імплементовані у всі сфери суспільного життя суб'єктів європейської інтеграції. З цього приводу, для об'єктивності дослідження європейських стандартів мовних відносин у сфері освіти важливо акцентувати увагу на двох аспектах: у широкому значенні на правовому регулюванні, що закріплене у міжнародних актах, в тому числі документах Ради Європи, а також у вузькому – їх вироблення та застосування в рамках діяльності Європейського Союзу як міжнародної організації.

У доктринальних джерелах поширеним є підхід за якого європейські стандарти правового регулювання мовних відносин розглядають виключно крізь призму Європейської хартії регіональних мов та мов меншин 1992 року, положеннями якої встановлюються зобов'язання щодо застосування мов меншин у сфері освіти в межах території, на якій такі мови використовуються, відповідно до стану розвитку кожної з таких мов і без шкоди для викладання офіційної мови (мов)

держави (стаття 8), а також Рамкової конвенції захисту національних меншин 1995 року, де держави зобов'язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини та у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони складають значну частину населення, у разі достатньої необхідності забезпечити по можливості та в рамках своїх освітніх систем, належні умови для викладання мови відповідної меншини або для навчання цією мовою (стаття 14).

При цьому, як зауважує О. Бориславська, в Україні питання європейських стандартів правового регулювання мовних відносин оповито певною міфічністю, а ставлення до них часом є кардинально протилежним. З одного боку, європейським документам та міжнародним зобов'язанням України, що із них випливають, часто приписують неіснуючі речі, гіперболізуючи обов'язки щодо гарантування і захисту інших мов (не державної), а з іншого, пропонують не зважати на існуючі в рамках Ради Європи стандарти регулювання мовних відносин [20, с. 11].

З цього приводу варто зауважити, що на формування європейських стандартів мовних відносин у сфері освіти у їх широкому розумінні, на нашу думку, впливають також й інші положення міжнародних актів, зокрема Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції МОП № 107 про захист та інтеграція корінного та іншого населення, який веде племінний і напів племінний спосіб життя в незалежних державах 1957 року, Конвенції з подолання дискримінації в освіті 1960 року, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Конвенції про права дитини 1989 року, Конвенції МОП № 169 про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах 1989 року, Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 року, Декларації ООН про права корінних народів 2007 року, тощо.

Особливої уваги заслуговує досвід, який сформувався у Європейському Союзі до складу якого Україна прагне інтегруватися. Європейська інтеграція пов'язана із гармонізацією внутрішнього законодавства України із європейськими стандартами освітнього та мовного правового регулювання та повинна відповідати

європейським цінностям. Так, відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз – будь-яка європейська держава, яка поважає європейські цінності та віддана їх поширенню, може подати заявку на набуття членства у Союзі. Водночас, такими цінностями згідно статті 2 Договору про Європейський Союз виступають повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та повага до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків. При цьому, держава повинна відповідати критеріям членства у Європейському Союзі (Копенгагенським критеріям), зокрема їх політичній складовій – стабільності інститутів, що є гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав меншин [149].

Нормативна фіксація доробку Європейського Союзу, зокрема відображення європейських стандартів правового регулювання мовних відносин у сфері освіти охоплюється терміном «*acquis communautaire*», що об'єднує всі договори та закони Європейського Союзу, декларації, резолюції, міжнародні угоди та рішення суду та стосується як прав та обов'язків, так і зобов'язань Європейського Союзу. Зауважимо, що документи Ради Європи також є обов'язковими для Європейського Союзу у його діяльності в сфері міжнаціональних відносин, мовної політики та освіти, зокрема згадані Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 1992 року та Рамкова конвенція захисту прав національних меншин 1995 року.

Передове значення у питанні застосування європейських стандартів правового регулювання мовних відносин у сфері освіти має гасло (девіз) Європейського Союзу – «єдність у різноманітті» навколо якого будується мовна політика організації у всіх сферах суспільного життя, зокрема й у сфері освіти. Без перебільшення, під цим гаслом Європейський Союз завжди розглядав свою багатомовність як цінний вклад, а не тягар. Разом із такими поняттями, як повага до особистості, толерантність, відкритість до інших культур, мовна різноманітність народів у межах Європейського Союзу становить одну з ключових його цінностей [326, с. 104]. Безумовно, що серед ключових завдань для досягнення консенсусу у

європейському просторі є поєднання різних культур, історичних обставин та національних мов на принципах мультикультуралізму та плюралізму, що фактично окреслює європейську ідентичність. На сьогодні запровадження мультилінгвізму є характерною ознакою мовної політики Європейського Союзу, яка реалізується, зокрема через системи освіти її держав-членів.

Європейська стратегія мультилінгвізму визначає лінгвістичне та культурне розмаїття як невід'ємний сегмент європейської ідентичності, позаяк це спільна спадщина, багатство, виклик і цінність для Європи. За стратегією мультилінгвізм є одним з основних елементів, що охоплюють соціальну, культурну, економічну і, відповідно, освітню сфери. Так, поняття мультилінгвізму розглядається як наявність на певній території, великій чи малій, більше ніж одного різновиду мови [393, с. 7]; як здатність особи спілкуватися декількома мовами, а також співіснування різних мовних спільнот на одній території [390, с. 6]; як використання рідної, державної та міжнародної мови у сфері освіти [388, с. 17]; як використання багатьох мов і володіння цими мовами однією особою, з метою проявити вільну ініціативу, толерантність, реалізувати продуктивний діалог культур [405]. За таких умов, політика мультилінгвізму Європейського Союзу залишається однією із вимог на шляху до євроінтеграції потенційних держав-членів організації.

Основою такого підходу виступають положення статті 3 Договору про ЄС, де Союз поважає своє багате культурне та мовне розмаїття й забезпечує захист та подальше збагачення культурної спадщини Європи [149]. Відзначимо, що державна мовна політика країни-члена є її внутрішнім пріоритетом, а мовна політика Європейського Союзу фактично спрямована на забезпечення співпраці та взаємопорозуміння між державами-членами організації. За таких умов, мовна політика ЄС у сфері освіти серед пріоритетних завдань має 1) вивчення двох іноземних мов та ранній старт у їх вивченні; 2) зниження віку початку вивчення другої іноземної мові; 3) захист етнічних та регіональних мов; 4) піднесення якості освіти вчителів; 5) ширше використання загальноєвропейських мовних

рекомендацій. Проте поза цими загальними вказівками кожна країна може вести власну мовну політику [179, с. 93].

Європейські стандарти мовних відносин не обмежуються лише одностороннім пріоритетним забезпеченням мов міжнаціонального спілкування чи виключного захисту мов меншин та їх мовних прав, а також визначають правовий статус державних мов країн-членів організації. З урахуванням того, що метою Європейського Союзу є збереження культурної (мовної) ідентичності кожної з країн-членів, простежується вжиття заходів щодо уникнення зрівнювання національних відмінностей у мовній сфері задля досягнення проголошеної мети діяльності – забезпечення єдності у різноманітті, а державна мова кожної країни-члена набуває правового статусу офіційної мови Європейського Союзу.

Інструментом захисту державних мов країн-членів європейського Союзу виступає норма за якої така мова стає однією із офіційних мов Союзу. Варто відзначити, що 21 березня 2022 року в контексті вироблення майбутньої стратегії захисту української мови Україна за одноголосної підтримки Генеральної асамблеї Європейської федерації національних мовних інституцій (EFNIL) набула членства у мовному просторі Європейського Союзу. В свою чергу, EFNIL контролює виконання мовного законодавства у країнах-членах Європейського Союзу, захищає державні мови та заохочує до вивчення офіційних європейських мов.

Додамо, що особливе місце серед заходів мовної політики Європейського Союзу займає фактор вивчення іноземної мови. Так, на Барселонському саміті Європейської ради у 2002 році голови держав та урядів країн-членів Європейського Союзу оголосили про впровадження в національні освітні системи принципу *«рідна мова плюс дві іноземні»*, що передбачає вивчення двох іноземних мов за раннього віку в усіх навчальних закладах Європи, а *«покращення вивчення іноземних мов»* стало одним як обов'язкових цілей Лісабонської стратегії розвитку європейського співтовариства. Таким чином, на сьогодні вживаються активні заходи щодо вивчення іноземної мови у державах-членах Європейського Союзу, а також така мовна політика стала пріоритетною у країнах-кандидатах на вступ.

В діяльності Європейського Союзу виробилися певні стандарти забезпечення та захисту прав меншин, зокрема їх мовних прав. Із змісту Договору про Європейський Союз видно, що Союз засновано, в тому числі на принципі поваги до прав людини та недискримінації, зокрема осіб, що належать до меншин. У розвиток цих положень прийнято Директиву № 2000/43/ЄС, що запроваджує принцип рівного поводження з людьми незалежно від їх расового або етнічного походження [61]. Крім того, ратифікуючи Конвенцію про охорону й заохочення різноманіття форм культурного самовираження 2005 року, Україна підтвердила найважливішу роль, яку відіграє освіта в охороні й заохоченні форм культурного самовираження меншин та фактор забезпечення їх мовних прав як передумову збереження культурного різноманіття.

Європейські стандарти правового регулювання забезпечення та захисту прав національних меншин знаходять своє відображення в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, яка ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. Так, відповідно до пункту «е» статті 4 Угоди цілями політичного діалогу між сторонами визнано зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та доброго врядування, прав людини та основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і поваги до різноманітності. У сфері освіти, сторони сприятимуть розвитку співробітництва та навчання з метою покращення взаєморозуміння й активізації міжкультурного діалогу з огляду на повагу до обов'язків сторін щодо змісту навчання та організації освітніх систем, а також їх культурного та мовного розмаїття (стаття 430) [338]. Наведене демонструє високе значення врегулювання питання забезпечення та захисту прав меншин у відносинах між Україною та Європейським Союзом.

Фактично, європейські стандарти мовних відносин у сфері освіти, як з точки зору положень міжнародних документів Ради Європи, так і *acquis communautaire* Європейського Союзу характеризуються тим, що вони акцентовані на

пріоритетності утвердження правового статусу національної мови – державної мови; звернуті до забезпечення й захисту мовних прав меншин, зокрема й у сфері освіти, що є важливим аргументом для інтеграції держав до європейського співтовариства; провідний акцент зосереджено на основі мультилінгвізму (багатомовності), що сприяє забезпечення єдності через збереження різноманітності; по особливому зосереджено їх призначення на вивченні кожним громадянином держави-члена Європейського Союзу однієї чи двох іноземних мов для створення умов загального взаємопорозуміння в багатоетнічному та багатомовному середовищі.

3.2. Досвід окремих зарубіжних держав щодо правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти.

Об'єктивність розуміння впровадження європейських стандартів правового регулювання мовних відносин у сфері освіти також полягає у з'ясуванні досвіду зарубіжних держав як на їх конституційному рівні, так і у галузевому законодавстві. Зарубіжні держави та їх правове регулювання мовних відносин у сфері освіти пропонуємо умовно згрупувати за такими характеристиками: 1) держави, особи за етнічним походженням яких є визнаними національними меншинами в Україні та щодо яких Україною взято зобов'язання за Європейською хартією регіональних мов або мов меншин 1992 року щодо захисту їх мов; 2) держави, які мають схожу з Україною історичну традицію існування та впливу на розвиток мовних відносин як російської мови, так й інших домінуючих мов або наявність в їх національному складі значної частини інших етнічних спільнот.

Водночас, першочергово важливо звернути увагу на нормативному закріпленні статусу державної мови та заходах її утвердження в досліджуваних державах. Так, відповідно до статті 27 Конституції Польської Республіки польська мова є офіційною мовою Польщі. Цим положенням не порушуються права національних меншин, що випливають з ратифікованих міжнародних договорів

[156]. Разом з тим, у Законі Польської Республіки «Про польську мову» від 07 жовтня 1999 року законодавець відзначив, що польська мова є основним елементом національного самовизначення та багатством національної культури, а також врахував історичний досвід, коли боротьба ворогів та окупантів з польською мовою була інструментом знищення народності, а також підкреслив, що збереження польської культури та її розвиток є можливим лише шляхом захисту польської мови. Крім того, відповідно до статті 3 цього Закону захист польської мови є обов'язком всіх органів публічної влади, а також інституцій та організацій, які беруть участь у публічному житті [109].

Відповідно до статті 13 Конституції Румунії румунська мова є офіційною мовою Румунії [158]. Як вбачається із преамбули та статті 4 Основного Закону (Конституції) Угорщини в цій державі офіційною мовою є угорська мова. Угорщина захищатиме угорську мову. У преамбулі проголошені зобов'язання популяризувати та охороняти унікальну (угорську) мову, мови та культури національностей, які проживають в Угорщині, а також усі рукотворні та природні надбання Карпатського басейну [159].

Відзначимо й особливий підхід Республіки Молдови до визначення статусу своєї державної мови. Так, згідно із статтею 13 Конституції Республіки Молдова від 29 липня 1994 року державною мовою Республіки Молдова є молдовська мова на базі латинського алфавіту [155]. Втім, іншу позицію висловив Конституційний Суд Республіки Молдови у своєму рішенні від 05 грудня 2013 року щодо тлумачення статті 13 Конституції Республіки Молдови у співвідношенні з Преамбулою Конституції та Декларацією незалежності Республіки Молдова.

З позиції суду конституційної юрисдикції вбачається, що закріплені положення Декларацією незалежності Республіки Молдова про «румунську мову як державну» є основоположними для визначення державної мови Республіки. В обґрунтування цього Суд зазначає, що Декларація незалежності є «свідомством про народження» нової незалежної держави, залишається найбільш стислою заявою про конституційні ідеали Республіки Молдова. В історичному контексті країни цей

правовий документ проголошує конституційні цінності нової незалежної держави, з якої випливає легітимність влади тих, хто керує Республікою Молдова (пункт 50).

«Схвалення» «законом» Декларації незалежності було зроблено спеціально для надання їй юридичної сили офіційного акту, прийнятого визнаним органом влади держави, факту, необхідного для отримання міжнародного визнання (пункт 84). Декларація про незалежність, яка освячує створення нової незалежної держави Республіки Молдова, встановлює основи, принципи та фундаментальні цінності державного устрою Республіки Молдова (пункт 85).

За таких умов, на думку Суду, румунська мова як державна є включеною до переліку «ідентифікаційних елементів» держави. Очевидно це призводить до того, що ці елементи вважалися важливими у визначенні конституційної ідентичності нової держави та її населення, будучи поруч, наприклад, з прапором, гербом та офіційною назвою держави, відіграючи ключову роль у системі цінностей створений проголошенням незалежності Республіки Молдова (пункт 119). Жоден правовий акт, незалежно від його сили, включно з Основним Законом, не може суперечити тексту Декларації незалежності. Поки Республіка Молдова перебуває в такому ж політичному порядку, створеному Декларацією незалежності від 27 серпня 1991 року, законодавець не може прийняти нормативні акти, які їй суперечать. Проте, якщо законодавець допустив у Основному законі певні протиріччя з текстом Декларації незалежності, автентичним залишається текст Декларації незалежності (пункт 123) [297]. На сьогодні (у 2023 році) така тенденція відображається й у законотворчій діяльності парламенту.

Конституційно-правове регулювання статусу державної мови у Фінляндії є винятковим завдяки офіційному закріпленні двох мов – фінської та шведської, як національних мов відповідно до розділу 17 Конституції Республіки Фінляндії [157]. Втім, у конституційних актах Королівства Швеції відсутні положення про статус державної мови, однак відповідно до статті 4 Закону про мови Королівства Швеція, на відміну від правового регулювання Фінляндії, шведська мова визнана державною мовою Королівства Швеція [103].

У Конституції Чеської Республіки не міститься положення про державну мову, однак у § 1 Глави 1 Закону про державну мову Чеської Республіки – чеську мову визнано офіційною мовою Чеської Республіки. Захист і розвиток чеської мови, як цінної частини чеської культурної спадщини нації і держави є обов'язком усіх державних органів і установ, а також правових і фізичні особи, які беруть участь у громадському житті [96]. Відповідно до статті 6 Конституції Словацької Республіки від 01 вересня 1992 року, на території Словацької Республіки словацька мова є державною мовою [139]. Водночас, згідно § 1 Закону про державну мову Словацької Республіки від 15 листопада 1995 року державна мова має перевагу в порівнянні з іншими мовами, що вживаються в Словацькій Республіці [95]. Також, статтею 3 Конституції Республіки Болгарія від 13 липня 1991 року болгарська мова визнана офіційною мовою Республіки Болгарії, а в частині першій статті 36 цієї Конституції містяться положення про те, що вивчення і використання болгарської мови є водночас правом і обов'язком кожного громадянина Болгарії [154].

У країнах Балтії особлива увага звернута до статусу державної мови. Так, відповідно до преамбули та § 6 Конституції Естонської Республіки від 28 червня 1992 року збереження естонської мови протягом століть зумовлено непохитною вірою та непохитною волею до безпеки та розвитку країни. Державною мовою Естонії є естонська [150]. Згідно статті 14 Конституції Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 року державною мовою є литовська [152]. Таке ж положення знаходимо у статті 2 Закону про державну мову Литовської Республіки від 31 січня 1995 року № I-779 [94].

Як вбачається із статті 4 Конституції Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 року (із поправками від 06 липня 1993 року) з давніх часів ідентичність Латвії в європейському культурному просторі формувалася, зокрема латиською мовою. Єдине латвійське суспільство сформоване на основі латиської мови як єдиної державної мови та у статті 4 закріплено, що державною мовою Латвійської Республіки є латиська мова [151]. Разом з тим, нормативні положення Закону про державну мову Латвійської Республіки створені з метою збереження, захист і розвиток латиської мови; збереження культурної та історичної спадщини

латвійського народу; право на вільне використання латиської мови в будь-якій сфері життя на всій території Латвії; інтеграція представників меншин у латвійське суспільство, поважаючи їхнє право користуватися рідною мовою чи іншими мовами; посилення впливу латиської мови в культурному середовищі Латвії, сприяння швидшій інтеграції суспільства [93].

Зарубіжний досвід держав демонструє факт закріплення статусу національних мов (державних мов) у різних сферах суспільного життя, однак найбільш поширеною залишається практика застосування цих мов у сфері освіти. До прикладу, відповідно до статті 9 Закону Польської Республіки «Про польську мову» від 07 жовтня 1999 року, польська мова є мовою навчання та мовою екзаменів та дипломних робіт в публічних (державних) та приватних школах всіх видів та закладах освіти та інших освітніх інституціях, якщо спеціальними нормами не встановлено іншого [109].

Згідно статті 32 Конституції Румунії навчання на всіх рівнях ведеться румунською мовою. За умовами закону навчання може відбуватися також міжнародною мовою [158]. Крім того, відповідно до статті 11 Закону про національну освіту Румунії від 05 січня 2011 року вивчення румунської мови в школі, як офіційної державної мови, є обов'язковим для всіх громадян Румунії. Навчальні плани повинні включати необхідну та достатню кількість годин для вивчення румунської мови. Уряд підтримує навчання румунською мовою в країнах, де проживають громадяни румунської етнічної приналежності, румунські громадяни, які проживають у цих державах, або меншини, які розмовляють румунською мовою, як би вони не називалися, відповідно до законодавства відповідної держави. Уряд також може підтримати створення шкільних підрозділів з навчанням румунською мовою відповідно до законодавства відповідної держави [100]. В Угорщині у порядку визначеному у статті 5 Закону про національну загальну освіту Угорщини від 2011 року № СХС мовою навчання-виховання є угорська мова [99].

У країнах Балтії статус державної мови у сфері освіти також сформульований як у конституційних, так і у законодавчих актах. Відповідно до § 37 Конституції

Естонії кожен має право на навчання естонською мовою [150]. У принципах організації системи освіти, що зафіксовані в § 4 Закону про освіту Естонської Республіки від 23 березня 1992 року відзначено, що на території Естонії держава та місцеве самоврядування забезпечують можливість здобуття освіти естонською мовою на всіх рівнях освіти в державних навчальних закладах та університетах [105].

У Литовській Республіці згідно статті 11 Закону про державну мову, держава гарантує своїм громадянам право на здобуття загальної, професійної та вищої освіти державною мовою, а відповідно до статті 12 цього закону, у всіх загальноосвітніх навчальних закладах є обов'язковим навчання державною мовою в установленому державою порядку [94]. Окрім цього, відповідно до статті 30 Закону про освіту Литовської Республіки від 25 червня 1991 року (в редакції від 01 липня 2011 року) кожному громадянину Литовської Республіки та іноземцю, який має право постійно або тимчасово проживати в Литовській Республіці, гарантується освіта державною мовою та вивчення державної мови [108].

У закріплених положення Закону про освіту Латвійської Республіки від 01 червня 1999 року передбачено, що у навчальних закладах держави, муніципалітетів і державних університетів освіта здобувається державною мовою. У приватних навчальних закладах загальноосвітня та професійна освіта початкової та середньої освіти здобуваються державною мовою. Для здобуття початкової або середньої освіти кожен учень вивчає державну мову та проходить тестування знань з державної мови. Навчальні програми в університетах і коледжах здійснюються державною мовою [107]. Крім того, відповідно до статті 56 Закону про вищу освіту Латвійської Республіки від 17 листопада 1995 року, навчальні програми у вищих навчальних закладах здійснюються державною мовою [91].

Відповідно до розділу 4 Закону про державну мову Чеської Республіки чеська мова є мовою навчання в дошкільному вихованні, в освіті початкова, середня, вища професійна та вища освіта в усіх форми навчання, за винятком навчання іноземних мов, коли вона може використовуватися одночасно з чеською мовою та відповідна іноземна мова [96], а також у § 13 Закону про дошкільну, початкову, середню, вищу

професійну та іншу освіту (Закон Про освіту) Чеської Республіки передбачено, що мовою навчання є чеська мова [97].

У свою чергу, в сфері освіти відповідно до § 4 Закону про державну мову Словацької Республіки від 15 листопада 1995 року встановлено, що вивчення державної мови є обов'язковим в усіх початкових і середніх школах [95], а згідно § 12 Закону про освіту і навчання Словацької Республіки, під мовою виховання-навчання розуміється мова викладання та виховання. Мова викладання шкіл та мова виховання навчальних закладів є державна мова, якщо інше не передбачено цим Законом [90].

Як вбачається із змісту статті 8 Закону народної освіти Болгарії від 05 липня 1999 року із змінами, у дитячих садках, школах і обслуговуючих установах офіційною мовою є болгарська. Шкільна освіта забезпечує умови для вивчення літературної болгарської мови. Відповідно до статті 13 Закону про дошкільну та шкільну освіту від 01 серпня 2016 року офіційною мовою в системі дошкільної та шкільної освіти є болгарська. Дошкільна та шкільна освіта здійснюється болгарською мовою, за винятком випадків, передбачених цим законом. Вивчення і використання болгарської мови в системі дошкільної та шкільної освіти є правом і обов'язком кожного болгарського громадянина. Згідно статті 14 цього закону, дітям та учням у системі дошкільної та шкільної освіти створюються умови для вивчення болгарської літературної мови. Вивчення болгарської літературної мови є обов'язковим для всіх дітей та учнів, які навчаються в системі дошкільної та шкільної освіти. Вивчення болгарської літературної мови пов'язане з вимогами до усного та письмового мовлення [85].

Особливістю, що характеризує статус державної мови у сфері освіти є норми статей 15, 16, 18 де передбачено, що засвоєння болгарської літературної мови відбувається в процесі дошкільної та шкільної освіти шляхом: 1) навчання за освітнім напрямом та з навчального предмета болгарська мова та література; 2) навчання з інших освітніх галузей і предметів, навчання з яких здійснюється болгарською мовою; 3) процес спілкування в системі дошкільної та шкільної освіти. Також, засвоєння болгарської літературної мови виражається в: 1)

оволодіння та застосування компетентностей, визначених державним освітнім стандартом дошкільної освіти з освітньої галузі болгарська мова та література; 2) оволодіння та застосування компетентностей, визначених державним освітнім стандартом загальної освіти; 3) дотримання норм літературної мови на уроках з усіх предметів, у діяльності з різних освітніх галузей, за якими навчання здійснюється болгарською мовою, а також у заняттях за інтересами; 4) дотримання норм літературної мови в системі дошкільної та шкільної освіти у спілкуванні вчителів, керівників та інших педагогічних фахівців з дітьми та учнями [98].

Згідно статті 35 Конституції Республіки Молдова від 29 липня 1994 року держава забезпечує відповідно до закону право вибору мови освіти та навчання. Вивчення державної мови забезпечується в навчальних закладах усіх ступенів [155]. У розвиток цих конституційних положень, відповідно до статті 1 Закону щодо функціонування мов, якими розмовляють на території Республіки Молдови від 16 грудня 2020 року № 234 держава гарантує всім громадянам вивчення державної мови. Вивчення та знання державної мови Республіки Молдова, принаймні на рівні спілкування, є моральним обов'язком усіх громадян країни [113].

У сфері освіти відповідно до статей 10, 11 Кодексу про освіту Республіки Молдови від 17 липня 2014 року № 152 вивчення румунської мови є обов'язковим у всіх навчальних закладах будь-якого рівня та регламентується державними освітніми стандартами. Держава забезпечує необхідні умови для вивчення румунської мови в усіх навчальних закладах, у тому числі шляхом збільшення ваги предметів, що вивчаються румунською мовою в загальноосвітніх навчальних закладах з іншою мовою навчання (стаття 1), позаяк навчання спрямоване на формування таких ключових навичок як спілкування румунською мовою [133].

Відповідно до розділу 10 Закону про базову освіту Республіки Фінляндії – мова навчання та мова, що використовується в позакласному викладанні, повинна бути фінська або шведська. Мова навчання також може бути саамська, мова ромів чи мова жестів. Крім того, частина навчання може бути здійснена мовою,

відмінною від рідної мови дитини, якщо це не загрожує здатності дитини проходити навчання [86].

В контексті застосування державних мов у сферах освіти, аналізований досвід зарубіжних держав демонструє усталені та загальноприйнятні аспекти з цього приводу, зокрема можемо зробити висновки, що в переважній більшості національні мови держав (державні, офіційні мови) мають закріпленій конституційно-правовий статус, що бере свій початок із положень преамбул конституційних актів та підтверджує значення цієї мови як конституційної цінності, основоположного ідеалу та державотвірної основи; такі національні мови розглядаються як інтегруючий чинник, інструмент консолідації народів з різним етнічним походженням, а сфера освіти з огляду на її соціокультурне призначення забезпечує їх належне здійснення шляхом застосування державних мов як обов'язкових для навчання та вивчення у закладах освіти зарубіжних країни.

Поряд з цим, варто звернути увагу на зарубіжний досвід регулювання мовних відносин у сфері освіти за участю національних меншин та корінних народів. Очевидно, що первинною основою цих відносин є дотримання загальновизнаних правових принципів, зокрема рівності та заборони дискримінації. Так, у конституційних актах Республіки Польща (стаття 32), Чеської Республіки (стаття 3), Угорщини (стаття XV) закріплені положення про заборону дискримінації осіб з числа національних меншин як за етнічними чи національними, так і за мовними ознаками. Крім того, серед принципів і завдань освіти у Законі про освіту Чеської Республіки містяться норми за якими освіта в цій державі базується на принципах рівного доступ кожного громадянина Чеської Республіки чи іншої держави-члена Європейського Союзу до освіти без будь-якої дискримінації [97].

Значну увагу зарубіжні держави приділяють питанню збереження самобутності та ідентичності національними меншинами, які проживають на території цих країн. До прикладу, відповідно до статті XXIX Конституції Угорщини всі громадяни Угорщини, які є представниками національностей, мають право на вільне виявлення та збереження своєї ідентичності, позаяк такі є складовою частиною держави [159]. Крім того, згідно із преамбулою Закону про

права національностей Угорщини № CLXXIX – Угорщина захищає національності, забезпечує підтримку їхньої власної культури, вживання рідної мови, освіти рідною мовою, їх колективну участь у суспільному житті, сприяння реалізації їхньої культурної автономії [111].

Республіка Польща своїм конституційним зобов'язанням, що закріплено у статті 35 Конституції має забезпечення польським громадянам, які належать до національних та етнічних меншин, свободу збереження і розвитку власної мови, збереження звичаїв і традицій, а також розвитку власної культури. Водночас, статтею 5 Закону про національні та етнічні меншини та про регіональну мову від 06 січня 2005 року встановлено заборону використання засобів, які мають на меті асиміляцію осіб, що належать до меншини, якщо ці засоби застосовуються проти волі меншини [101]. У Чеській Республіці серед цілей освітньої галузі є формування національно-державної свідомості та поваги до етнічної, національної, культурної, мовної та релігійної самобутності кожного [97]. Також, відповідно до положень Закону про права національних меншин Чеської Республіки від 10 липня 2001 року провідною ідеєю є створення мультикультурного суспільства та прагнення до гармонійного співіснування національних меншин з більшістю населення, зокрема шляхом збереження й розвитку їх мови, культури та традицій [110].

У країнах Балтії, зокрема Естонській Республіці відповідно до § 3 Закону про культурну автономію меншин від 26 жовтня 1993 року особа, яка належить до меншини, має право зберігати свою етнічну приналежність, культурні звичаї, рідну мову та релігію. Забороняється приниження звичаїв і релігійних звичаїв національної культури та перешкоджання їх виконанню, а також діяльність, спрямована на примусову ренаціоналізацію національної меншини [102]. Також, згідно статті 37 Конституції Литовської Республіки громадяни, які належать до національних спільнот, мають право плекати свою мову, культуру та звичаї [152], а за змістом статті 114 Конституції Латвії – мають право на збереження своєї мовної самобутності [151].

Основними принципами на яких ґрунтується освіта в Республіці Молдові згідно статті 7 Кодексу про освіту є принцип визнання та гарантування прав осіб, які належать до національних меншин, включаючи право на збереження, розвиток і вираження своєї мовної самобутності [133]. Водночас, положеннями статті 34 Конституції Словацької Республіки такі заходи повинні здійснюватися у спосіб гарантування можливостей засновувати меншинами свої заклади освіти згідно спеціального закону [139]. У Румунії одним з принципів доуніверситетської та вищої освіти, а також підвищення кваліфікації, є визнання та гарантування права осіб, які належать до національних меншин, на збереження, розвиток та вираження їх мовної ідентичності [100].

Варто звернути увагу й на договори, які укладені між державами, що стосуються добросусідства, а також основних принципів співробітництва у галузі освіти. Аналіз змісту цих актів підтверджує нашу тезу про те, що їх основою є такі фактори як: 1) визнання державами європейських стандартів добросусідства, забезпечення прав національних меншин та сприйняття європейських цінностей співжиття більшості населення з національними меншинами чи корінними народами; 2) історичний досвід взаємовідносин між державами; 3) фактичне розселення представників відповідних національностей на території держав; 4) усталене розуміння заборони асиміляції меншин та необхідність вжиття заходів підтримки збереження й розвитку їх мовної самобутності та ідентичності.

Укладаючи такі міждержавні угоди країни закладають основу підтримки осіб різного національного походження, за якою здійснюватимуться заходи щодо забезпечення права на навчання рідною мовою чи її вивчення у сфері освіти. Такі засади взаємодії передбачені, зокрема в Угоді про співробітництво в галузі освіти і науки між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти і науки Литовської Республіки, Угоді між Урядом України та Урядом Латвійської Республіки про співробітництво в сфері освіти, науки, молоді та спорту, Договорі про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова, Договорі про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, Угоді між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про

співробітництво в галузі культури, освіти і науки, Угоді про принципи співробітництва між Україною та Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин, Договорі про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарією, тощо.

Попри їх шаблонність та фактичну схожість, основними акцентами такої співпраці залишаються: 1) створення на паритетних засадах умов для вивчення своєї рідної мови особами з числа меншин; 2) забезпечення можливості отримання освіти рідною мовою, тобто здійснення навчання рідною мовою відповідно до внутрішнього законодавства держави, де здобувають освіту особи з числа меншин; 3) надання державної підтримки закладам та установам освіти з мовою навчання меншин, яка є їх рідною; 4) здійснення освітніх обмінів учасниками освітнього процесу; 5) створення центрів, організацій освітнього характеру в цілях збереження та розвитку мовної самобутності та ідентичності меншин.

У Республіці Польща питанню соціальної інтеграції меншин, тобто діяльності держави для покращення важливих аспектів суспільного життя осіб, що належать до меншини, зокрема, умов життя та доступу до системи освіти приділена особлива увага, однак із акцентом не на широкій реалізації меншинами своїх мовних прав у сфері освіти, а на винятковому високому статусі польської мови як державної. При цьому, статтею 8 Закону Про національні меншини та регіональну мову Польської Республіки від 06 січня 2005 року, визначено, що особи, які належать до національної меншини мають право на вивчення мови меншини або навчання на мові меншини [101]. Примітно, що такі права реалізуються за принципами та в порядку визначеному Законом про систему освіти Польської Республіки від 07 вересня 1991 року.

Детальний аналіз освітнього законодавства Польської Республіки дає підстави стверджувати про фактичну відсутність механізму реалізації права на навчання рідною мовою для меншин. Водночас, відповідно до статті 13 Закону про систему освіти Польської Республіки від 07 вересня 1991 року школи та державні установи дозволяють учням зберігати свою національну, етнічну та мовну ідентичність, зокрема шляхом вивчення мови меншини. Таке вивчення може здійснюватися за

бажанням батьків в окремих групах, відділеннях або школах; у групах, відділеннях чи школах з додатковим вивченням мови; у міжшкільних педагогічних колективах. При цьому, повинна враховуватися мінімальна кількість учнів для яких застосовуються такі форми навчання.

Польська Республіка ратифікувала Європейську хартію регіональних мов та мов меншин, де у своїй урядовій заяві від 22 травня 2009 року визначила мови національних меншин до яких застосовуватимуться положення Хартії, а саме: білоруської, чеської, івриту, ідишу литовської, німецької, вірменської, російської, словацької та української. У сфері освіти Польщею взято на себе зобов'язання в межах території на якій такі мови використовуються, відповідно до стану кожної з таких мов і без шкоди для викладання офіційної мови держави 1) передбачити можливості надання дошкільної, початкової та середньої освіти відповідними регіональними мовами або мовами меншин; 2) передбачити викладання мов меншин у сфері професійно-технічної освіти та вивчення цих мов як окремих дисциплін у сфері вищої освіти; 3) вжити заходів щодо викладання історії та культури засобом відображення яких є відповідна мова меншини; 4) на територіях, де мови меншин традиційно не використовуються, але чисельність це виправдовує – дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання мови меншини на всіх рівнях освіти [117].

Відповідно до статті 36 Конституції Республіки Болгарії громадяни, чия мова не є болгарською, мають право вивчати та використовувати свою рідну мову разом із обов'язковим вивченням болгарської мови. Як вбачається із змісту статті 8 Закону про народну освіту Болгарської Республіки від 05 липня 1999 року учні, для яких болгарська мова не є рідною, крім обов'язкового вивчення болгарської мови, мають право вивчати рідну мову в муніципальних школах. Разом з тим, до учнів обов'язкового шкільного віку (дітей громадян держав-членів Європейського Союзу, Європейської економічної зони та Швейцарії, які здійснюють трудову діяльність на території Республіки Болгарія, коли вони проживають в країні разом зі своїми батьками, опікунами або піклувальниками), забезпечується безкоштовне навчання болгарською мовою, а також навчання у співпраці з країнами походження

рідною мовою на умовах і в порядку, визначених Міністром освіти і науки Болгарії [85].

У сфері дошкільної та шкільної освіти учні для яких болгарська мова не є рідною мають право 1) вивчати рідну мову на умовах визначених законом (стаття 13); 2) їм створюються умови для оволодіння державною мовою як засобу освітньої інтеграції (стаття 16). Для учасників освітнього процесу з числа осіб, чії батьки є громадянами інших держав-членів ЄС забезпечуються навчанням рідною мовою у співпраці з країнами їх походження на умовах і в порядку, визначених державним освітнім стандартом організації діяльності в шкільній освіті (стаття 16). Крім того, відповідно до статті 76 цього закону у процесі шкільної освіти може вивчатися предмет «рідна мова», тобто мова, якою розмовляють в сім'ї: а) діти та учні, що належать до груп національних меншин, які традиційно або переважно проживають на території Республіки Болгарія; б) діти громадян держав-членів Європейського Союзу, Європейського економічного простору та Швейцарської Конфедерації, які працюють та території Республіки Болгарія [98]. Додамо, що Болгарська Республіка не ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, а також серед у Законі про вищу освіту від 27 грудня 1995 року № 112 відсутні нормативні положення про право меншин на навчання чи вивчення рідної мови [88].

Відповідно до частини другої статті 25 Хартії основних прав і свобод Чеської Республіки, яка була включена до конституційного ладу резолюцією № 2/1993 президії Чеської народної ради, громадянам, які належать до національних та етнічних меншин, зокрема гарантується на умовах, встановлених законом: а) право на освіту їхньою мовою. Члени національних меншин, які традиційно та довго проживали на території Чеської Республіки, мають право на освіту та навчання рідною мовою в школах, дошкільних закладах та шкільних установах на умовах, передбачених спеціальними законами. Члени національних меншин можуть, на умовах, встановлених спеціальними правовими нормами засновувати: а) приватні школи з навчанням мовою національної меншини або з навчанням мовою національної меншини як предметом навчання: б) приватні дошкільні та приватні

школи [110]. Втім, створення та діяльність навчальних закладів з іншою мовою навчання крім чеської мови регулюється спеціальним правовим актом [96].

Параграфом 13 Закону про дошкільну, початкову, середню, вищу професійну та іншу освіту (Закон про освіту) від 10 листопада 2004 року № 561/2004 членам національних меншин гарантовано право на освіту їх мовою на умовах визначених законом. Такими умовами відповідно до параграфу 14 цього закону, зокрема є: 1) забезпечення освіти для представників національних меншин в дитячих садках, початкових і середніх школах муніципалітетами, де є створено комітет у справах національних меншин; 2) створення класу з навчанням мовою меншини може бути створений за умови: у дитячому садку – не менше 8 дітей, у початковій школі – не менше 10 учнів, у середній школі – не менше 12 учнів; 3) дитячий садок або початкова школа з мовою навчання меншин може бути створена тільки за умови наповнення всіх класів у середньому не менше 12 дітьми чи учнями, які належать до меншин; загальноосвітня середня школа з мовою навчання меншин за умови наповнюваності всіх класів у середньому не менше 15 учнями, які належать до національної меншини [97].

Ратифікувавши Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, у своїй заяві від 01 березня 2007 року № 15/2007 Чеська Республіка взяла на себе зобов'язання щодо словацької, польської, німецької та ромської мов національних меншин, якими розмовляють на території Чехії. Як вбачається із змісту ратифікаційного акта, до кожної мови залежно від території поширення її носіїв застосовано різні положення Хартії: у сфері освіти до польської мови в Моравсько-Сілезькому краї на території округів Фрідрек-Містек і Карвіна застосовуються норми підпункту а) i/ii; b) i/ii; c) i/ii; d) ii; e) iii; f) iii; g); h); i) пункт 1 пункт 2 статті 8 Хартії; до словацької мови у сфері освіти на всій території Чеської Республіки підпункти а) iv; b) iv; e) iii; g); i) пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії [116].

Відповідно до статті 33 Конституції Словацької Республіки від 01 вересня 1992 року громадянам, які належать до національних меншин або етнічних груп при умовах встановлених законом гарантує крім права на засвоєння державної мови і право на освіту на їхній мові. При цьому, виконання прав громадян, які

належать до національних меншин та етнічних груп, гарантованих в цій Конституції не повинно загрожувати суверенітету та територіальній цілісності Словацької Республіки і вести до дискримінації решти її населення [139]. Як встановлено параграфом 1 Закону Словацької Республіки про використання мов національних меншин від 10 липня 1999 року № 184/1999, мовою меншини є болгарська, чеська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська та українська мови [87].

У розвиток конституційного положення, Законом про виховання та загальну освіту Словацької Республіки № 245/2008 визначено, що діти та учні з числа меншин мають право на виховання та освіту рідною мовою, що забезпечується а) у школах та класах, де мовою виховання та мовою навчання є мова відповідної національної меншини, б) у школах та навчальних закладах, в яких одним предметом є мова національної меншини, а мова викладання інших предметів є державна мова (у цих школах та класах деякі предмети, особливо образотворче мистецтво, музичне виховання та фізичне виховання, можуть викладатись мовою національної меншини); в) у навчальних закладах, де виховання та освіта проводиться мовою національної меншини [90].

У заяві (повідомленні) про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин № 588/2001 Міністерство закордонних справ Словацької Республіки відзначило, що застосування зобов'язань передбачених у Хартії щодо, «території, де використовується регіональна мова або мова меншини» стосується муніципалітетів у яких громадяни Словацької Республіки, що належать до національних меншин, становлять щонайменше 20% населення, а «регіональними мовами або мовами меншин» є такі мови: болгарська, чеська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська та українська [115].

Таким чином, Словацька Республіка щодо болгарської, чеської, хорватської, німецької та ромської мови взяла на себе зобов'язання встановленні підпунктом а) ііі, б) ііі, с) ііі; d) ііі; е) іі; f) іі; g), h), і) пункту 1 статті 8 Хартії; щодо угорської мови підпункти а) і; б) і; с) і; d) і; е) і; f)і; g), h), і) пункту 1 статті 8 Хартії. Водночас, щодо української мови Словацька Республіка зобов'язалася в межах території, на

якій така мова використовуються, відповідно до її стану і без шкоди для викладання офіційної мови держави: 1) передбачити надання суттєвої частини дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної освіти українською мовою; 2) забезпечити можливість вивчення української мови як окремої дисципліни на рівні вищої освіти; 3) пропонувати українську мову як окрему дисципліну в рамках навчання дорослих чи безперервного навчання; 4) забезпечити викладання історії та культури українською мовою та професійну підготовку вчителів [115].

В Естонській Республіці відповідно до параграфу 5 Закону про мову від 23 лютого 2011 року встановлено, що будь-яка мова, крім естонської та естонської мови жестів, є іноземною. Мова меншини – це іноземна мова, яку представники меншин спочатку використовували як рідну в Естонії. Для цілей цього Закону особа з меншини є громадянином Естонії, який має давні, міцні та довготривалі зв'язки з Естонією та відрізняється від естонців у мовному. Відповідно права осіб, які користуються іноземною мовою, у тому числі мовою національної меншини, гарантуються відповідно до законів та іноземних договорів. Заходи підтримки іноземних мов не повинні шкодити естонській мові.

В той же час, згідно параграфу 5 Закону про культурні автономії національних меншин від 26 жовтня 1993 року, навчання рідною мовою меншинами здійснюється в культурних муніципалітетах, які організують таке навчання та здійснюють нагляд за використанням для цього засобів [102]. Параграфом 3 Закону про вищу освіту передбачено, що навчання за навчальними програмами першого та другого ступенів вищої освіти є естонською або, за рішенням вищого навчального закладу, іноземною мовою, якщо це необхідно для забезпечення якості освіти або спеціалістів з вищою освітою та є необхідні ресурси для навчання іноземної мови. Мову навчання в освітньому закладі меншини обирає навчальний заклад (стаття 37 Конституції Естонської Республіки). Відповідно до параграфу 30 Закону про вищу освіту Естонської Республіки від 20 лютого 2019 року мову або мови навчання приватного вищого навчального закладу визначає його власник. Адміністративною мовою приватного вищого навчального закладу є естонська мова [89].

Відповідно до статті 30 Закону Литовської Республіки про освіту від 25 червня 1991 року із змінами, загальноосвітні та неформальні школи надають можливість учням, які належать до національних меншин виховувати національну, етнічну, мовну ідентичність та вивчати рідну мову. У цих закладах освіти, де положенням (статутом) узаконено навчання мовою національної меншини, освітній процес або викладання окремих предметів може здійснюватися мовою національної меншини. Однак, предмет литовська мова є невід'ємною частиною освітньої програми і на його викладання приділяється не менше часу, ніж на навчання рідної мови. У таких школах: 1) не менше 5 годин на тиждень приділяється навчання литовською мовою в програмах дошкільної освіти та дошкільної освіти; 2) програми початкової, базової та середньої освіти здійснюються двомовним навчанням: мовою національної меншини та литовською мовою. Литовська мова вивчається інтегровано в програмі початкової освіти, а в програмі основної та середньої освіти – на тих уроках, коли вивчаються теми навчальної програми з історії та географії Литви, пізнання світу, основ громадянства; 3) за бажанням батьків (опікунів, піклувальників) інші предмети програми початкової, основної, середньої освіти викладаються литовською мовою. Згідно частини сьомої статті 28 Закону Литовської Республіки про освіту від 25 червня 1991 року із змінами у місцевостях, де національна меншина традиційно проживає у великій кількості, на вимогу громади муніципалітет гарантує навчання мовою національної меншини або мовою національної меншини [108].

Відповідно до статті 5 Закону про державну мову Латвійської Республіки від 01 вересня 2000 року, будь-яка інша мова, яка використовується в Латвійській Республіці, за винятком лівійської мови (як корінної мови відповідно до статті 4 цього Закону), вважається іноземною мовою в розумінні цього закону. Водночас, як вбачається із змісту статті 14 цього закону у Латвійській Республіці гарантується право на освіту національною мовою. Використання національної мови в освіті визначається законами, що регулюють освіту [93].

Законом про освіту Латвійської Республіки від 01 червня 1999 року встановлено, що освіта може бути здобута окрім латвійською й іншою мовою,

зокрема 1) у навчальних закладах, які реалізують освітні програми відповідно до двосторонніх або багатосторонніх міжнародних договорів; 2) у навчальних закладах, у яких предмети загальноосвітньої програми повністю або частково реалізуються іноземною мовою з метою забезпечення вивчення інших офіційних мов Європейського Союзу з дотриманням умов відповідного національного стандарту освіти; 3) у закладах освіти, передбачених іншими законами [107].

Програмами освіти національних меншин, які розробляє навчальний заклад згідно національних рекомендацій щодо дошкільної освіти або державного стандарту базової освіти: 1) з 1 класу до 6 класу забезпечується вивчення навчального плану державною мовою в обсязі не менше 50 відсотків загального навчального навантаження в навчальному році, включаючи іноземні мови; 2) із 7 класу до 9 класу забезпечується вивчення навчального плану державною мовою в обсязі не менше 80 відсотків загального навантаження уроків у навчальному році, у тому числі іноземної мови. Програми освіти меншин додатково включають зміст, необхідний для вивчення відповідної етнічної культури та інтеграції меншин у Латвійській Республіці [107].

Варто наголосити, що згідно статті 59 Закону про освіту Латвійської Республіки з 1 вересня 1999 року державні та комунальні загальноосвітні навчальні заклади з іншою мовою навчання починають реалізацію освітніх програм національних меншин або перехід на навчання національною мовою, а з 1 вересня 2004 року – у державних і комунальних закладах загальної середньої освіти, де реалізуються освітні програми національних меншин, починаючи з десятого класу уроки проводяться державною мовою відповідно до загальнодержавного стандарту загальної середньої освіти; у державних і комунальних закладах професійно-технічної освіти з першого курсу навчання ведеться державною мовою відповідно до національного стандарту професійно-технічної освіти або загальнодержавного стандарту середньої професійної освіти [107]. У сфері вищої освіти Латвійської Республіки навчальні програми здійснюються державною мовою. У навчальній програмі, яка реалізується національною мовою, не більше однієї п'ятої її

кредитних балів може бути реалізовано іншими офіційними мовами Європейського Союзу [91].

Відповідно до статті 13 Конституції Молдовської Республіки держава визнає і захищає право на збереження, розвиток і використання російської мови та інших мов, котрими розмовляють на території держави. Крім того, з огляду на положення статті 35 цієї Конституції держава забезпечує відповідно до закону право вибору мови освіти та навчання [155].

Особливе увагу звернуто правовому регулюванню застосування російської мови. Так, відповідно до статті 2 Закону про функціонування мов, якими розмовляють на території Молдавської Республіки від 16 грудня 2020 року № 234, Республіка Молдова забезпечує необхідні умови для використання та розвитку російської мови як мови міжнаціонального спілкування на території країни. На території Республіки Молдова поряд з державною мовою вживається російська мова як мова міжнаціонального спілкування. Центральні органи державної влади через відповідне міністерство забезпечують навчання мовою міжнаціонального спілкування (стаття 11) [113].

У сфері освіти відповідно до статті 4 Закону про функціонування мов, якими розмовляють на території Молдавської Республіки від 16 грудня 2020 року № 234 держава гарантує захист права на розвиток освіти та культури рідною мовою своїх громадян, які проживають на території Республіки Молдова. Також, Республіка Молдова створює необхідні умови для розвитку молдовської науки, інновацій та національної культури, а також для наукової та культурної діяльності іншими мовами, що поширюються на її території. Захист дисертацій відбувається державною мовою, російською або іншою мовою, визначеною відповідною спеціалізованою радою [113].

Крім того, у системі освіти навчальний процес відбувається румунською мовою та, в межах можливостей системи освіти, однією з мов міжнародного обігу або мовами національних меншин. На територіях, де традиційно проживає значна кількість осіб, які належать до національних меншин, за наявності достатнього попиту держава забезпечує, у межах можливостей системи освіти, щоб особи, які

належать до цих меншин, користувалися належними умовами вивчати мову своєї меншини або отримувати освіту цією мовою на рівні обов'язкової освіти. При цьому, вивчення румунської мови є обов'язковим у всіх навчальних закладах будь-якого рівня та регламентується державними освітніми стандартами. Держава забезпечує необхідні умови для вивчення румунської мови в усіх навчальних закладах, у тому числі шляхом збільшення ваги предметів, що вивчаються румунською мовою в загальноосвітніх навчальних закладах з іншою мовою навчання (стаття 10) [133].

Також, відповідно до статей 9, 11 Кодексу Республіки Молдови про освіту від 17 липня 2014 року № 152 держава гарантує формування та розвиток навичок ефективного спілкування румунською мовою, мовами національних меншин, залежно від обставин, та щонайменше двома мовами міжнародного обігу та забезпечує умови для навчання та розвитку навичок спілкування англійською, французькою та російською мовами в усіх державних загальноосвітніх навчальних закладах. Водночас, основною метою освіти є формування цілісного характеру та розвиток системи компетенцій, яка включає знання, навички, ставлення та цінності, які дозволяють активну участь особи в соціальному та економічному житті. Навчання спрямоване на формування таких ключових навичок як а) навички спілкування румунською мовою; б) навички спілкування рідною мовою [133].

Разом з тим, відповідно до статті 6 Закону Молдавської Республіки щодо прав осіб, які належать до національних меншин та правового статусу їх організацій від 19 липня 2001 року № 382 держава гарантує реалізацію прав осіб, які належать до національних меншин, на дошкільну освіту, початкову, середню (загальну та професійну), вищу освіту та навчання в аспірантурі молдовською та російською мовами, створює умови для реалізації ними право на освіту та навчання рідною мовою (українською, гагаузькою, болгарською, івритом, ідиш тощо). Особи, які належать до національних меншин, та їхні організації мають право відповідно до закону засновувати дошкільні та приватні навчальні заклади всіх рівнів. Вивчення молдовської мови та літератури, а також історії Молдови в усіх навчальних закладах є обов'язковим [114].

Відповідно до статті 32 Конституції Румунії навчання на всіх рівнях ведеться румунською мовою. За умовами закону навчання може відбуватися також міжнародною мовою. При цьому, гарантується право осіб, які належать до національних меншин, вивчати рідну мову та право навчатися цією мовою, а способи реалізації цих прав встановлюються законом [158]. Статтею 10 Закону про національну освіту Румунії від 05 січня 2011 року встановлено, що у Румунії освіта є службою суспільного інтересу і здійснюється, відповідно до умов цього закону, румунською мовою, а також мовами національних меншин і мовами міжнародного обігу. У кожній місцевості організуються та працюють навчальні підрозділи або навчальні формації з навчанням румунською мовою та/або, залежно від обставин, з навчанням мовами меншин [100].

Як вбачається із статті 45 Закону про національну освіту Румунії від 05 січня 2011 року особи, які належать до національних меншин, мають право навчатися рідною мовою на всіх рівнях, видах і формах доуніверситетської освіти на умовах закону. Залежно від місцевих потреб організуються групи, класи чи підрозділи доуніверситетської освіти з навчанням мовами національних меншин за бажанням батьків або законних представників і на умовах закону. Для забезпечення цього права у межах адміністративно-територіальної одиниці з кількома навчальними закладами з навчанням мовами національних меншин для кожної рідної мови діє щонайменше один навчальний заклад із статусом юридичної особи незалежно від кількості учнів (5), а також для підрозділів середньої або старшої школи з навчанням мовами національних меншин, єдиних у муніципалітеті, місті чи гміні, правосуб'єктність надається незалежно від кількості учнів (6). Крім того, учні, які за місцем проживання не мають можливості навчатися рідною мовою, оплачуються транспортом до найближчої школи з навчанням рідною мовою або отримують безкоштовне проживання та харчування в школі-інтернаті навчального підрозділу з навчанням рідною мовою (7) [100].

Більше того, відповідно до статті 46 Закону про національну освіту Румунії від 05 січня 2011 року у рамках доуніверситетської освіти з навчанням мовами національних меншин усі предмети вивчаються рідною мовою, за винятком

предмета румунська мова та література. З огляду на статтю 135 цього закону вища освіта національних меншин здійснюється: а) у вищих навчальних закладах, у яких функціонують факультети/напрями/програми навчання з навчанням рідною мовою; б) у полікультурних та багатомовних вищих навчальних закладах; у цьому випадку створюються кафедри з навчанням мовами національних меншин; в) у вищих навчальних закладах, де на умовах закону можуть організовуватися гуртки, секції чи напрямки навчання мовами національних меншин [100].

Законом від 24 жовтня 2007 року № 282 Румунія ратифікувала Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин, де визначила мови до яких застосовуватимуться взяті за Хартією зобов'язання, а саме: албанську, вірменську, болгарську, чеську, хорватську, німецьку, грецьку, італійську, ідиш, македонську, угорську, польську, російську, русинську, сербську, словацьку, татарську, турецьку та українську мови. Відзначимо, що у сфері освіти Румунією взято такі зобов'язання щодо болгарської мови – підпункт а) ii; б) ii; с) iii; d) iv; е) ii; g); h); i) пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії; чеської мови – підпункт а) ii; б) ii; с) iii; d) iv; g); i) пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії; хорватської мови - а) i; б) i; с) ii; е) iii; g); h); i) пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії; угорської мови - а) i; б) i; с) i; d) i; е) i; g); h); i) пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії; російської мови - а) iii; б) iii; с) iii; d) iv; е) ii; f) iii; g); h); i) пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії; словацької мови - а) i; б) i; с) i; d) iv; е) ii; g); h); i) пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії [112].

Румунією взято зобов'язання у сфері освіти щодо й української мови в межах території, на якій ця мова використовуються, відповідно до її стану і без шкоди для викладання офіційної мови держави, а саме: 1) передбачити можливість надання дошкільної, початкової та середньої освіти українською мовою; 2) застосовувати один із заходів щодо надання професійно-технічної освіти повністю або суттєвої її частини, або викладання української мови як складової частини освітньої програми принаймні для тих учнів, які самі, або у відповідних випадках сім'ї яких, цього бажають і кількість яких вважається для цього достатньою; 3) якщо у зв'язку із роллю держави стосовно вищих навчальних закладів, пункти про надання університетської освіти повністю чи забезпечення вивчення української мови в них

застосовуватися не можуть, заохочувати і/або дозволяти надання університетської або інших форм вищої освіти українською мовою чи створення можливостей для вивчення цих мов як окремих дисциплін університетської або іншої вищої освіти;

4) сприяти викладанню української мови як окремої дисципліни у рамках навчання дорослих і безперервного навчання та/або заохочувати таке викладання якщо державні органи не мають безпосередньої компетенції у галузі навчання дорослих;

5) вживати заходів для забезпечення викладання історії та культури, засобом відображення яких є українська мова. Відповідно до пункту 2 статті 8 Хартії, Румунія зобов'язується на територіях на яких українська мова традиційно не використовується якщо чисельність осіб, що вживають українську мову, це виправдовує, дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання українською мовою чи вивчення такої мови на всіх відповідних рівнях освіти [112].

Відповідно до статті XXIX Конституції Угорщини громадяни, які є представниками національностей, мають право використовувати свою рідну мову, використовувати індивідуальні та спільні імена на своїй рідній мові, розвивати власну культуру та на навчання рідною мовою [159]. Статтею 5 Закону про національну загальну освіту № СХС від 2021 року визначено, що мовою навчання та виховання є угорська, у дитячих садках та школах національностей – частково або повністю мова національностей [99].

Крім того, відповідно до параграфу 12 Закону про права національностей Угорщини № CLXXIX від 2011 року представники національностей мають право вивчати свою рідну мову та нею навчатися, брати участь в освіті. Держава, незалежно від форми власності навчального закладу, підтримує використання мови національностей в освіті національностей (§ 22). Діти, що належать до етнічних меншин – на розсуд законного представника дітей мають право на участь у дошкільній освіті рідною мовою національності, у двомовній формі навчання з мовою національності, а також мають право на участь в шкільній освіті рідною мовою національності, у двомовній формі навчання з мовою національності, на участь у додатковій шкільній програмі національностей. Для ромів дошкільна освіта, шкільна освіта і навчання може проводитись виключно угорською мовою,

але за вимогою законного опікуна дитини, гарантовано забезпечення вивчення ромської мови рома (романи або беаш). Виховання або навчання національностей рідною мовою, відповідно до місцевих можливостей і вимог, може проводитися у дошкільному закладі, школі, шкільному класі або групі (§ 22) [111].

Ратифікувавши Європейську хартію регіональних мов та мов меншин у своїй заяві від 26 квітня 1995 року Угорщина застосовує положення Хартії до хорватської, німецької, румунської, сербської, словацької та словенської мов. До цих мов у сфері освіти Угорщина зобов'язується в межах території на якій такі мови використовуються, відповідно до стану кожної з них і без шкоди для викладання офіційної мови держави сприятиме наданню дошкільної, початкової та професійно-технічної освіти або її суттєвої частини для дітей з тих сімей, які цього бажають і кількість яких вважається достатньою, а також можливість викладання цих мов при здобутті особами початкової та професійно-технічної освіти; 2) заохочувати і/або дозволяти надання університетської або інших форм вищої освіти мовами меншин чи створювати можливості для вивчення цих мов як окремих дисциплін університетської або іншої вищої освіти, а також сприяти викладанню таких мов як окремих дисциплін у рамках навчання дорослих і безперервного навчання та/або заохочувати таке викладання; 3) вживати заходи для забезпечення викладання історії та культури мовами меншин, підготовку та удосконалення вчителів. Крім того, у сфері освіти на тих територіях на яких мови меншин традиційно не використовуються, якщо чисельність осіб, що вживають мову меншин, це виправдовує, дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання мовою меншини чи вивчення такої мови на всіх відповідних рівнях освіти (заява Угорщини щодо ратифікації Хартії від 26.04.1995).

Аналіз внутрішнього законодавства зарубіжних держав та взятих ними міжнародних зобов'язань за Хартією демонструє факт різного підходу до забезпечення прав меншин на навчання рідною мовою чи її вивчення у закладах освіти. Ключовим чинником, який визначає можливість реалізації меншинами цих прав є їх кількісний склад у межах відповідної території держави. Різниться й підхід держав до механізму реалізації права меншин на навчання рідною мовою. Так,

деякі країни, зокрема Республіка Польща, Болгарська Республіка, Естонська Республіка, Литовська Республіка, Латвійська Республіка мають значно обмежений обсяг цього права, а засоби його реалізації зводяться до правових механізмів, що скоріше є виключенням із загальних освітніх правил, в порівнянні із такими державами як Чеська Республіка, Молдавська Республіка, Словацька Республіка, Румунія та Угорщина, що в свою чергу підтверджує індивідуальний підхід кожної держави в межах загальноприйнятних європейських стандартів правового регулювання мовних відносин у сфері освіти.

3.3. Пропозиції щодо удосконалення конституційно-правового регулювання мови освіти та практики її застосування у сфері освіти в Україні.

Архітектура сучасного українського конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти сформована близько тридцяти років тому, з огляду на тогочасні суспільні виклики, політико-правову обстановку та інші фактори, що пов'язані з умовами державотворчих процесів. Втім, останні події кардинально змінили як державу, так і її народ, зокрема фактор Революції Гідності (2014 року), восьмирічної антитерористичної операції на сході України (2014 – 2022 роки), повномасштабне вторгнення країни-агресора (24 лютого 2022 року) – вплинули на внутрішній та зовнішній стан справ в Україні, що стосується також й питання правового регулювання мовних відносин у сфері освіти, яке на сьогодні потребує модернізації та удосконалення шляхом утвердження статусу української мови як державної мови.

Безумовно, основою конституційно-правового регулювання застосування державної мови у сфері освіти в Україні є положення Конституції України, позаяк Основний Закон України є програмним документом, якому надано юридичну форму, де цілі мають першорядне значення. Аналіз конституційних положень неможливий без урахування їх цільової спрямованості, тому основним напрямом телеологічного способу оцінки та трактування є пошук сенсу нормативних

приписів, зважаючи на цілі і результат від їх застосування [217]. Так, Конституцію України потрібно розглядати цілісно, а тому сучасний стан застосування положень статті 10 та 53 Конституції України сукупно впливають на сферу освіти, яка в силу свого призначення забезпечує їх реалізацію цих конституційних норм.

Закріплене положення у статті 10 Конституції України про те, що державною мовою в Україні є українська мова, на нашу думку потребує доповнення як по формі, так і по змісту. Причиною слугує фактична необхідність утвердження конституційно-правового статусу української мови як державної мови та поставленні остаточної крапки у суспільно-політичних дискусіях навколо цього питання, позаяк до цього спонукає й роль української мови та її основні функції, зокрема її розуміння як засобу міжнаціонального спілкування в Україні. За сучасних умов, пропозиції конституційних змін повинні в першу чергу ґрунтуватися на безпекових факторах, де українська мова вже давно є чинником національної безпеки України та засобом збереження її територіальної цілісності.

Завдяки аналізу попереднього досвіду зовнішнього впливу на українську мову як державну мову, вибраного способу країни-агресора щодо запровадження в Україні офіційної двомовності із наданням російській мові статусу державної мови та використання цих інструментів в сфері освіти, зокрема його тотального застосування впродовж тривалого часу у закладах освіти південно-східної України, сформованої практики та підходу до визначення статусу державної мови в рішеннях Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року у справі № 10-рп/99, від 16 липня 2019 року у справі № 10-р/2019, від 14 липня 2021 року у справі №1-р/2021, пропонуємо викласти частину першу статті 10 Конституції України у новій редакції, а саме: *«Єдиною державною мовою в Україні є українська мова»*. Надання українській мові статусу єдиної державної мови забезпечить стабільність розвитку рідної мови українського народу та її існування в майбутньому.

Втім, наявність конституційних положень, що лише характеризують статус української мови як державної мови є недостатньо для створення умов позитивного розвитку мовних відносин в Україні та побудови нової мовної політики держави, зокрема й у сфері освіти. У ситуації, яка склалася на сьогодні, варто звернути увагу

й на зобов'язуючих факторах для громадян України всіх національностей задля спільної мети – єдності та монолітності українського народу. Вважаємо, що актуальною на сьогодні є наша пропозиція щодо закріплення *мовного обов'язку* як конституційної категорії, що за своїм змістом виступатиме видом та мірою поведінки кожного суб'єкта мовних відносин та стане засобом їх удосконалення з метою дотримання відповідності основним принципам демократичного суспільства та його сучасного правового рівня розвитку.

За своїм змістом обов'язок є тим, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління; певним обсягом роботи, сукупністю справ, межею відповідальності [209]. Трансформація обов'язку в конституційно-правову категорію перетворює його у встановлену державою в інтересах усіх членів суспільства і закріплену в Конституції України необхідність, що встановлює кожному громадянину відповідний вид і міру поведінки, а також відповідальність за її неналежне виконання [Тодика, Журавський, 2002, с. 122].

Конституційний обов'язок розглядають як закріплене в конституційно-правових нормах формально-виражене правило належної поведінки людини, яке застосовується до будь-яких осіб, що перебувають на території держави, або до поведінки громадян даної держави, незалежно від місця їх перебування, з метою запобігти нанесенню непоправної шкоди державі, суспільству, правам і свободам інших людей [352, с. 170]. Також, в доктрині конституційного права зазначається, що конституційні обов'язки – це відбиті в нормах Конституції міри належної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин [321].

Відзначимо, що в сучасних умовах існування української держави побудова суспільства стійкого до зовнішніх факторів впливу передбачає дотримання кожним членом українського народу обов'язків, які унеможливають посягання на права інших людей, а в той же час сприятимуть гармонійному розвитку спільноти. Така межа поведінки знаходить своє відображення і у статті 23 Конституції України, де кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості поряд із правом на вільний розвиток своєї

особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Більше того, з цього приводу статтею 29 Загальної декларації прав людини визначено, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості [79].

Переконані, що мовний обов'язок як представників меншин, так і осіб з числа титульної автохтонної української нації повинен зводиться до нормативної моделі, яка знайде своє місце в тексті Конституції України. Спільна мета українського народу повинна забезпечуватися як реалізацією меншинами своїх мовних прав у сфері освіти з обов'язком перед суспільством у якому існують – володіти державною мовою на рівні, який дасть можливість інтегруватися у суспільство та якісно реалізувати інші конституційні права, а представники титульної нації – плекати, розвивати, поважати, шанобливо ставитися, захищати та утверджувати українську мову як державну у всіх сферах суспільного життя та на всій території України. Відтак, можемо окреслити необхідність наукової пропозиції щодо застосування конституційної моделі мовних обов'язків як для представників меншин, так і титульної автохтонної української нації, яка своїм призначенням сприятиме усуненню явного правового дисбалансу – відсутності кореспондуючого обов'язку до закріплених у законодавстві мовних прав, зокрема і у сфері освіти України.

У свою чергу Конституційний Суд України в рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1-р/2021 відзначив, що володіти українською мовою як мовою свого громадянства – обов'язок кожного громадянина України. При цьому кожен громадянин України є вільним у виборі мови або мов для приватного спілкування [293]. Такою ж є наявна практика фіксації мовного обов'язку й в конституційних актах досліджуваних нами зарубіжних держав. Так, відповідно до статті 3 Конституції Іспанії усі іспанці зобов'язані знати кастильську мову як офіційну мову держави і мають право нею користуватися, а відповідно до статті 36 Конституції Республіки Болгарії – вивчення і використання болгарської мови є правом і обов'язком кожного громадянина Болгарії, зокрема громадяни, чия рідна мова не є болгарською мають обов'язок вивчати болгарську мову [154].

Пропонований нами підхід зумовлює підстави утвердження статусу української мови як державної, позаяк визначатиме ціль та напрямок розвитку мовних відносин, зокрема й у сфері освіти України на засадах обов'язку володіти українською мовою та утверджувати її у всіх сферах суспільного життя на всій території України. За таких умов вважаємо за необхідне викласти частину другу статті 10 Конституції України у новій редакції: *«Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови та всі громадяни України мають обов'язок належно володіти, шанобливо ставитися, захищати та утверджувати українську мову в усіх сферах суспільного життя на всій території України».*

Як вбачається із положень частини третьої статті 10 Конституції України, в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист лише мов національних меншин, а за змістом частини п'ятої статті 53 Основного Закону України тільки громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Водночас, у статтях 11 та 92 Конституції України розкриваються положення, як щодо національних меншин, так і корінних народів України. Так, статтею 11 Конституції України передбачено, що держава сприяє розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, а за змістом статті 92 Основного Закону України встановлено, що виключно законами визначаються права корінних народів та національних меншин [138].

За таких умов є підстави стверджувати про те, що такі конституційні положення застосовуються лише до національних меншин, однак не стосуються корінних народів як суб'єктів мовних відносин. Відзначимо, що Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 липня 2019 року у справі № 10-р/2019 досліджуючи питання відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII фактично прирівняв корінні народи до національних меншин вказавши, що ухваливши Закону України «Про освіту» держава створила умови для повноцінної реалізації відповідних прав національних меншин, в тому числі корінних народів України,

вивчати рідну мову, а також отримувати освіту державною мовою незалежно від походження [292].

Втім, на сьогодні, як у доктринальних розробках, так і у внутрішньому законодавстві (наявність нормативного регулювання в Законах України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 року № 2827-IX та «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX) та міжнародній практиці проведено чітке розмежування між правовим статусом національних меншин та корінних народів, зокрема й щодо обсягу їх мовних прав у сфері освіти.

Варто наголосити, що корінні народи як і національні меншини прагнуть розвивати свою мовну самобутність та ідентичність, що повинно гарантуватися державою на рівні конституційних положень, адже ці моменти є життєвоважливими для подальшого існування таких етнічних спільнот. З цього приводу І. Курас, влучно зазначає, що представники корінного народу хочуть зберегти, розвивати і передати майбутнім поколінням територію своїх предків і свою етнічну самобутність як основу для продовження свого існування як народу згідно із власними культурними особливостями, соціальними інститутами і правовими системами. При цьому вчений наголошує на тому, що світова практика визнання певних етнічних груп корінними народами зводиться до того, що корінними народами зазвичай вважають ті, які протягом останніх 500 років постраждали від колоніалізму, і яких зазвичай називають аборигенами [173, с. 89], проте, на нашу думку, висновки щодо часових проміжків у таких підходах залишаються поспішними та відкритими до дискусії.

Очевидно, що корінні народи володіють своїми специфічними ознаками, які й зумовлюють їх правосуб'єктність та визнання, де серед іншого займає своє місце фактор чисельної меншості у відношенні до титульного автохтонного етносу, оскільки меншину вважають соціальною групою з недомінуючим статусом в кількісному розумінні стосовно решти населення держави, яка історично заселяє певні частини території такої держави [402, с. 39]. Окрему роль для означення корінних народів як суб'єкта мовних відносин у сфері освіти відіграє їх прогресивна позиція, що виражається в прихованій чи явній солідарності для

захисту власної культури, традицій, релігії та мови [402, с. 39], а також як стверджує Дж. Пакер, власної асоціації для досягнення поставленої мети, якщо її прагнення відрізняються від тих, які виражає більшість [410, с. 254], однак як зауважує М. Ажнюк світова практика демонструє також і факти того, що сама етномовна спільнота не завжди виявляє зацікавленість у збереженні своєї мови [1, с. 53]. При цьому, тонка межа між власними амбіціями та вимогами й державними інтересами зводиться до того, що меншини мають бути лояльними до держави, громадянами якої вони є [416].

Крім того, однією із найважливіших ознак корінних народів, що забезпечує їх правосуб'єктність та відрізняє від національних меншин є факт відсутності власної державності за межами країни проживання чи громадянства, що спричиняє потребу захисту їх власної національної, культурної та мовної самобутності й ідентичності, позаяк останні перебувають у менш вигідному становищі, а тому потребують, зокрема визначення обсягу мовних прав у сфері освіти та вжиття державною підтримчих дій щодо них – заходів позитивної дискримінації.

Правовий статус корінних народів також відображений й у міжнародних актах. В Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, яка була прийнята резолюцією № 61/295 Генеральною Асамблеєю ООН від 13 вересня 2007 року, що є одним із центральних міжнародних документів, який регламентує права корінних народів проголошено, що корінні народи рівні з усіма іншими народами, і мають право вважати себе відмінними від інших народів та користуватись повагою у такій своїй якості. У зв'язку із тим, що корінні народи стали жертвами історичних несправедливостей у результаті, серед іншого, їхньої колонізації та позбавлення їх своїх земель, територій та ресурсів, це перешкоджає здійсненню ними, зокрема, свого права на розвиток відповідно з їхніми потребами та інтересами, а також є необхідність збереження спільної відповідальності за навчання та освіти їхніх дітей [58].

За змістом положень Декларації ООН про права корінних народів їх правовий статус сформований, зокрема на тому, що 1) корінні народи мають право, колективно та індивідуально, на повне володіння всіма правами людини і

основоположними свободами, визнаними у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини та в нормах міжнародного права, які стосуються прав людини (стаття 1); 2) мають право на самовизначення та вільне встановлення свого політичного статусу та здійснення економічного, соціального та культурного розвитку (стаття 3); 3) мають право на автономію або самоуправління у питаннях, які належать до їхніх внутрішніх та місцевих справ (стаття 4); 5) мають право відроджувати, використовувати, розвивати та передавати майбутнім поколінням свої мови (стаття 13); 6) мають право створювати та контролювати свої системи освіти та учбові заклади, які забезпечують освіту на їхніх рідних мовах, таким чином, щоб це відповідало притаманним їх культурі методам викладання та навчання (стаття 14) [58].

У своєму дисертаційному дослідженні про стандарти ООН стосовно прав корінних народів А. Приходько наводить думку, що схвалення Декларації про корінні народи у 2007 році стало виключно важливим кроком уперед для корінних народів світу у захисті своїх індивідуальних та колективних прав; воно стало підґрунтям для нових відносин між корінними народами, державами їх проживання та суспільствами цих країн. Таке схвалення стало можливим завдяки спроможності корінних народів визнати себе як цілісних суб'єктів з власною гідністю та правами, як й інші народи світу, завдяки розумінню корінними народами потреби виходу за рамки власних культурних, територіальних, організаційних та символічних горизонтів у пошуку не лише глибшого розуміння власної «іншості», але взаємозв'язку та взаємодії з іншими народами та культурами з якими вони розділяють мрії та реальність [238, с. 111].

Останнім часом активна законотворча робота в Україні проводиться над формуванням правового статусу корінних народів та національних меншин й розмежуванням їх обсягу прав у загальному та спеціальному освітньому законодавстві. Передувало цьому прийняття Верховною Радою України постанови «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» від 20 березня 2014 року № 1140-VII після відомих подій, що пов'язані із анексією Криму. Цією заявою Верховна Рада

України заявила про те, що Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України, а також гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави. Крім того, Верховна Рада України заявила про свою підтримку Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів [272].

Верховна Рада України зафіксувала правосуб'єктність корінних народів України шляхом визначення прав та особливостей їх реалізації у статті 2 Закону України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX, де передбачено, що корінні народи України: 1) мають право на самовизначення у складі України, встановлюють свій політичний статус у межах Конституції та законів України, вільно здійснюють свій економічний, соціальний та культурний розвиток; 2) мають право на самоврядування в питаннях, що належать до їхніх внутрішніх справ, у тому числі щодо шляхів створення їх представницьких органів, що утворюються та діють у межах Конституції та законів України; 3) мають право відповідно до Конституції та законів України зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому свою участь в економічному, соціальному та культурному житті [266].

Відповідно до статті 1 Закону України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX корінний народ України – це автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України. Корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми, кримчаки [266].

Відповідно до частини шостої статті 3 Закону України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX корінні народи України мають право відроджувати, використовувати, розвивати і передавати майбутнім поколінням

свою мову. Як вбачається із статті 5 Закону України «Про корінні народи України» від 01 липня 2021 року № 1616-IX, корінні народи мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови відповідного корінного народу та навчання мовою відповідного корінного народу, а також їм гарантується можливість вивчення рідної мови, дослідження, збереження та розвиток мов, що перебувають під загрозою зникнення та включення відомостей про їх мови у навчальний процес відповідно до законів України у сфері освіти [266].

Наявний та достатньо сформований конституційно-правовий статус корінних народів як невід'ємної частини українського народу – громадян України всіх національностей, а також розмежування правосуб'єктності між корінними народами та національними меншинами, що є прийнятним на сьогодні у нормах міжнародних актів та в практиці їх застосування у зарубіжних країнах підтверджує нашу пропозицію щодо фіксації в тексті конституційного акта положення про корінні народи як суб'єктів мовних відносин, зокрема й у сфері освіти України. За таких умов вважаємо за доцільне доповнити частину третю статті 10 та частину п'яту статті 53 Конституції України нормою про корінні народи України.

В сучасних умовах активне порівняння змісту й обсягу права на навчання рідною мовою з точки зору дискримінаційних ознак між національними меншинами та корінними народами України видається нам не логічним та не обґрунтованим, з огляду на їх різний конституційно-правовий статус, специфічні умови існування, тощо. Вважаємо, що таке порівняння можливе лише в контексті виключно національних меншин між собою. Ключовим у цьому питанні залишається один аргумент – національні меншини та корінні народи перебувають в кардинально різних умовах свого існування, де останні потребують підтримки з боку держави. З іншого боку, Європейський суд з прав людини справа (*Thlimpenous v. Greece*) підкреслив, що дискримінація може бути і тоді, коли держава відмовляється по-різному ставитися до осіб, які перебувають в істотно різних умовах.

З цього приводу, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 04 червня 2019 року у справі № 2-р/2019 зазначив, що не вважаються дискримінацією дії, які не обмежують прав та свобод інших осіб і не створюють перешкод для їх реалізації, а також не надають необґрунтованих переваг за певними ознаками особам, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме: спеціальний захист з боку держави; здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності, якщо такі заходи є необхідними; надання пільг та компенсацій у випадках, передбачених законом; закріплення у законі особливих вимог щодо реалізації окремих прав.

Окремого висвітлення потребує запроваджений механізм реалізації права на навчання рідною мовою для корінних народів України, які мають можливість навчатися рідною мовою впродовж здобуття загальної середньої освіти на всіх її рівнях. На сьогодні прийнято говорити про два способи сприяння меншинам, перший – самобутність меншин не повинна ні заборонятись, ні підтримуватись державою, другий – вимагає вжиття суспільних і державних заходів, спрямованих на захист і розвиток етнічної самобутності, зокрема такі заходи можуть включати забезпечення мовних прав [392, с. 22].

Такий підхід до правового регулювання реалізації прав осіб, які потребують більш привілейованого ставлення для досягнення рівності між суб'єктами мовних відносин та який виступає певним засобом забезпечення такої рівності усталено називають *позитивною дискримінацією*, що є заходом юридичної розбіжності та носить тимчасовий характер і має за мету створити сприятливі умови для певної вразливої категорії осіб, що компенсує наявну в суспільстві фактичну нерівність. Позитивна дискримінація є елементом, що забезпечує перехід від вимоги юридичної недискримінації до фактичної рівності [229, с. 170 – 171].

За повідомленням І. Янковець, з одного боку, політика позитивної дискримінації спрямовується на усунення фактичної нерівності, частково спричиненої колишньою дискримінацією. Ця ситуація спонукає вживати компенсаторні заходи, які мають створити можливість для покращення становища тих людей, чиє гірше становище сьогодні зумовлене проявами негативної дискримінації у минулому (расової, національної, гендерної, тощо). З іншого боку,

політика позитивної дискримінації також має на меті створити умови для зрівнювання можливостей у реалізації прав для осіб, які зазнають обмеження внаслідок дії чинників, не пов'язаних із проявами негативної дискримінації у суспільстві, але зумовлених недоліками функціонування державних органів чи суспільних інститутів, перебігом певних суспільно-політичних процесів, тощо [376, с. 254 – 255].

У доктринальних джерелах також зауважують, що позитивна дискримінація передбачає можливість застосування спеціальних юридичних заходів (так званих позитивних дій), які спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями різних категорій осіб реалізовувати рівні права через усталені стереотипи, практики чи традиції, що склалися в суспільстві, і виконують функцію правової компенсації для певних категорій осіб із метою якнайшвидшої ліквідації наслідків соціальної нерівності [226; 354]; їх розуміють як спеціальні заходи, спрямовані на досягнення більшої рівності, шляхом підтримки груп людей, які стикаються або стикалися з укоріненою дискримінацією для того, щоб вони могли мати такий самий доступ до можливостей, як і інші в співтоваристві» [411].

Фактично, позитивна дискримінація передбачає можливість застосування спеціальних юридичних заходів, які спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями різних категорій осіб реалізовувати рівні права через усталені стереотипи, практики, традиції чи закони що склалися у суспільстві та/або були впроваджені на певному історичному етапі та виконують функцію правової компенсації певним категоріям осіб з метою якнайшвидшої ліквідації наслідків соціальної нерівності. Крім того, у 2009 році країнами Європейського союзу було прийнято робоче визначення позитивних дій як пропорційних заходів що вживаються з метою досягнення повної та ефективної рівності на практиці для членів груп, які знаходяться в соціально або економічно несприятливому становищі, або іншим чином стикаються з наслідками минулої або справжньої дискримінації або недоліків [406, с. 5].

Як вбачається із пункту п'ятого частини першої статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» позитивні дії – *спеціальні*

тимчасові заходи, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права і свободи, надані їм Конституцією і законами України. На тимчасовості дії позитивної дискримінації наголошують також і В. Бурдін, М. Мочульська та В. Чорненький, які влучно зазначають, що опосередковано їх тривалість можна визначити з мети їх запровадження – до усунення юридичної чи фактичної нерівності. Однак і в такому випадку невизначеним залишається момент, коли поставлену мету слід вважати досягнутою [23, с. 6].

Водночас, здійснений аналіз аргументації застосування позитивних дій щодо корінних народів України шляхом надання права навчатися рідною мовою на всіх рівнях здобуття загальної середньої освіти демонструє її неповність і зводиться лише до *«відсутності власної державності за межами країни проживання»*, відтак є необхідність пошуку нових фактів на користь вжиття заходів позитивної дискримінації. З цього приводу логічним видається й твердження Венеційської комісії викладено у Висновку прийнятому на 113-му пленарному засіданні 8 – 9 грудня 2017 року про те, що існуючі причини для переважного ставлення до корінних народів у статті 7 Закону України «Про освіту» та за нинішньою ситуацією щодо кримських татар та інших невеликих меншин, позитивні дії на їх користь можуть бути виправданими.

Тезу про підставу застосування заходів підтримчих дій з точки зору відсутності власної держави у корінних народів, підтвердила й Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія) у своєму висновку прийнятому на її 113-му пленарному засіданні 8 – 9 грудня 2017 року щодо положень Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року, де відзначила, що найважливішою причиною, що сприяла розширенню обсягу прав корінних народів порівняно з правами національних меншин, є відсутність власної державності за межами країни проживання. Хоча, на думку Венеційської комісії аргументація такої переваги з огляду на відсутність материнської держави – загалом не вважається прийнятною згідно з відповідними європейськими стандартами, будь-яка диференціація

повинна базуватися на інших підставах, таких як, наприклад, різний рівень вразливості або потреба в державній підтримці.

Крім того, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 липня 2019 року в справі № 10-р/2019 відзначив, що у зв'язку з відсутністю відповідного захисту власної етнокультурної ідентичності корінні народи України зазвичай перебувають у менш вигідному і більш уразливому становищі, а тому потребують захисту з боку держави, в якій вони проживають [292]. Вартою уваги є позиція Суду щодо кримських татар як корінного народу України, де Суд розглядає захід підтримчої дії (affirmative action) для розвитку виражального ресурсу кримськотатарської мови з огляду на те, що Україна – це батьківщина не лише української, а й кримськотатарської мови, а батьківщиною кримськотатарського народу є Кримський півострів як невіддільна частина території України, і в жодній країні світу, крім України, ця мова не представлена статистично широким колом її носіїв» [293].

Як вбачається із пункту 73 Пояснювальної доповіді до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року у випадку існування протиріччя із становищем, в якому знаходяться офіційні мови, та становищем, в якому знаходяться регіональні мови або мови меншин, та з тієї причини, що носії регіональних мов або мов меншин часто знаходяться у невіддільному становищі, хартія допускає, що може виникнути необхідність вживати рішучих дій з метою збереження таких мов та сприяння їхньому розвитку. За умови, що ці дії не мають іншої мети та спрямовані на сприяння рівноправності мов, їх слід вважати недискримінаційними [264].

Фактичний стан мовної самобутності корінних народів України, зокрема розвиток, використання та захисту мов корінних народів, гарантування їх мовних прав у сфері освіти України, а також реальних історико-політичних умов розвитку цих народів потрібно розглядати й в контексті частини другої статті 4 Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 року, де держави зобов'язуються вживати заходи щодо справжньої рівності між особами, які належать до меншини із врахуванням конкретного становища такої меншини. Крім того, сама Декларація

ООН про права корінних народів 2007 року у своїй преамбулі проголошує, що становище корінних народів є різним у різних регіонах та в різних державах і що необхідно приймати до уваги важливість національних та релігійних особливостей та різноманітних історичних та культурних традицій [58].

Водночас, видається не повним з'ясуванням Конституційним Судом України питання щодо розуміння необхідності застосування заходів позитивної дискримінації до корінних народів лише з точки зору відсутності їх держави, хоча Суд вважає юридично виправданим застосований у Законі диференційований підхід до вибору моделей захисту мов національних меншин і мов корінних народів України, позаяк корінні народи України не мають власної держави-матері (*kin-State*), через що перебувають у вразливому становищі й можуть розраховувати лише на Україну як єдиного гаранта їхніх мовних прав, а Україна має право застосовувати заходи підтримчої дії (*affirmative action*) з метою створення додаткових гарантій збереження їхньої ідентичності [293].

Наявною є необхідність нових аргументів, зокрема таких як історичний аспект існування корінних народів України та їх розвитку, впливу зовнішніх факторів, що сприяли їх знищенню, а також фактичному стану їх мов. Так, до питання заходів підтримчої дії корінних народів України необхідно використовувати також й історичний контекст як обґрунтування застосування заходів позитивної дискримінації, позаяк кримські татари зазнавали численних утисків, переслідувань і поневірянь, причому не лише за радянських часів (зокрема, у зв'язку з депортацією у 1944 році), а й протягом останніх семи років після окупації Автономної Республіки Крим [293]. Крім того, за сучасними даними та класифікацією ЮНЕСКО до загрожених мов з різним ступенем загрози зникнення належать тюркські мови, зокрема кримськотатарська мова (лист Національного інституту стратегічних досліджень від 25.10.2019 № 233/768).

Однозначно попри необхідність застосування підтримчих дій (позитивних дій) щодо корінних народів шляхом створення законодавчої основи реалізації конституційного права на навчання рідною мовою на всіх рівнях здобуття повної загальної середньої освіти, залишаються питання, що потребують правового

удосконалення, зокрема: 1) визначення часового проміжку чи події за яких буде досягнута мета позитивних заходів дискримінації (їх тимчасовості), що відповідатиме самому змісту цього юридичного інструменту досягнення рівності для суб'єктів, що мають значно складніші умови існування та стану розвитку рідної мови та відповідних мовних прав; 2) розробка детальних обґрунтувань потреби у підтримчих діях з боку держави щодо корінних народів України, з огляду на дослідження їх як показників ефективності застосування, так і аналізу стану розвитку відповідного корінного народу та його рідної мови.

Від часу прийняття Верховною Радою України Конституції України 28 червня 1996 року й до сьогодні навколо частини 3 статті 10 Основного Закону України, де зафіксовано, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України ведуться постійні дискусії. Їх причиною є положення про російську мову як мову національної меншини та його розуміння у відношенні до української мови як державної та до інших мов національних меншин. Проросійські прибічники разом із окремими вченими, які розвивають тематику двомовності в Україні стверджують, що Конституція України визнала російську мову офіційною мовою в усіх сферах суспільного життя і на всій території країни та фактично другою офіційною державною мовою [312, с. 267], однак ми з такими твердженнями категорично не погоджуємося.

В першу чергу слід наголосити, що структурна побудова частини 3 статті 10 Конституції України, де російську мови виділено серед інших мов національних меншин не може означати її пріоритетність над іншими мовами, а фактичне розміщення тексту через кому, демонструє рівність та однаковість конституційно-правового статусу мов всіх меншин. На цьому також наголошує Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1-р/2021, де зауважує, що виокремлення російської мови не означає надання їй Конституцією України привілейованого юридичного статусу, оскільки це суперечило б принципіві заборони дискримінації в такій площині юридичного регулювання, як національний режим розвитку, використання й захисту мов національних меншин [293].

Крім того, фіксація у тексті конституційного акта саме такого формулювання була зумовлена історично об'єктивними обставинами та самим процесом прийняття Конституції України, що увійшло в історію під назвою «конституційна ніч», де за стенограмою пленарного засідання Верховної Ради України саме положення частини 3 статті 10 проекту Конституції було принциповим для тогочасної парламентської більшості, в тому числі рівнозначним прийняттю всього тексту Конституції. Сприяли цьому й інші обставини, зокрема реальний стан використання російської мови не тільки представниками російської національної меншини, а й значним числом представників інших національностей. Внаслідок перепису населення у 2001 році, що є мало репрезентативним на сьогодні, все ж встановлено факт, що українську мову вважали рідною 67,5 % населення України, а російську мову визначили як рідну 29,6 % населення, що як наслідок відобразилося у тексті частини 3 статті 10 Конституції України.

Варто наголосити, що під цю тематику одним із засобів гібридного впливу на внутрішні суспільно-політичні порядки в Україні є розробка та нав'язування ідеї наявності окремої категорії «російськомовних громадян», як правового суб'єкта. Втім, «російськомовні громадяни» України не становлять одноцільної соціальної одиниці – такої, що як група осіб (коло осіб) має право на юридичний захист як етнічна або мовна одиниця (група), а є політичним конструктом, а не юридичною категорією, на яку може поширюватися режим юридичного захисту, гарантований відповідними приписами Конституції України та інструментів міжнародного права. Словосполучка «російськомовні громадяни» є виразом зі сфери політичної риторики, що перейшов у побутове використання, проте йому бракує не тільки юридичної, а й семантичної визначеності [293].

Таким чином, всі дискусії щодо порушення мовних прав «російськомовних громадян» у сфері освіти чи їх дискримінація є недоречними та безпідставними й носять виключно характер зовнішнього негативного впливу. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1-р/2021 дійшов висновку, що теза про дискримінацію «російськомовних громадян» є юридично неспроможною, а законодавче врегулювання застосування державної мови у сфері

освіти не є дискримінаційним для кола осіб (групи осіб) у контексті приписів частини третьої статті 10 та статті 11 Конституції України. Водночас, приписи Конституції України, насамперед статей 10 та 11, визначили таку модель мовного буття соціуму, що покликана забезпечити перехід від російсько-української двомовності (з виразним переважанням російської мови над українською в більшості визначальних ділянок мовокористування) до утвердження української мови в усіх ділянках публічного життя на всій території України [293].

У цьому контексті, вважаємо за необхідне звернути увагу й на таку правову проблематику, як зловживання правами, зокрема у мовними правами у сфері освіти України, що на сьогодні є поширеним явищем з боку проросійських елементів. Відзначимо, у що доктринальних джерелах за своїм змістом це явище розглядається як протиправна поведінка, у процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, формально здійснює певне суб'єктивне юридичне право, зміст якого має відносно визначений характер і тому може бути витлумачений неоднозначно [232, с. 45]. Фактично це формально законне недобросовісне діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, яке порушує права і свободи людини і громадянина і здатне причинити шкоду приватним або публічним конституційним інтересам, а також іншим конституційним цінностям [Крус, 2010, с. 61]; вольова та усвідомлена діяльність суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності [Резнікова, 2013, с. 34].

Серед основних ознак цього правового явища розкривається і його мовна складова, яка на наш погляд може трактуватися як зловживання меншиною своїми мовними правами у сфері освіти. Як відомо, зловживання такими правами здійснюється, зокрема 1) під час реалізації відповідним суб'єктом свого конституційного права навчатися рідною мовою чи її вивчати у закладах освіти; 2) створюється штучна видимість легальної поведінки особи чи групи осіб, що ніби

то спрямована на реалізацію цих прав; 3) здійснення права відбувається всупереч його соціальному призначенню на шкоду суспільним інтересам.

З цих міркувань варто зауважити наші спостереження, які полягають у тому, що завдяки мовному питанню країни-сусіди здійснюють спроби впливу на внутрішні суспільно-правові порядки України, користуючись відповідним інструментом – мовними правами меншин у сфері освіти. Виходячи із соціального призначення таких прав, а саме: інформаційно-інтеграційної функції й функції збереження ідентичності та власної самобутності меншинами, мовні права використовуються як засіб нелегітимного просування гібридних наративів, що мають своїм наслідком створення загроз національній безпеці держави. За таких умов, виокремлення російської мови серед інших мов національних меншин не відповідає міжнародним зобов'язанням, внутрішньому правовому регулюванню та сучасним обставинам, зокрема військової агресії проти України.

Аргументація потреби удосконалення «мовної статті» Конституції України (статті 10), що безпосередньо впливає на конституційно-правове регулювання мовних відносин й у сфері освіти України, зокрема на питання застосування української мови як державної мови у сфері освіти та утвердження її статусу, забезпечення використання мов меншин та реалізації їх мовних прав у сфері освіти, зумовлює нашу пропозицію викладу статті 10 Конституції України у такій редакції:

«Стаття 10. Єдиною державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови та всі громадяни України мають обов'язок належно володіти, шанобливо ставитися, захищати та утверджувати українську мову в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин та корінних народів України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом».

Основним та єдиним конституційним положенням, що регулює питання мовних прав меншин у сфері освіти є норма частини п'ятої статті 53 Конституції України, за якою громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства та яке потребує детального розгляду й пропозицій удосконалення, позаяк така конституційна конструкція завдає напрямок і є основою законодавчого регулювання мовних прав меншин у сфері освіти України.

Детальний аналіз Конституції України на предмет наявності положень, що регулюють права меншин показує відсутність окремої статті, яка б включала в себе конституційні норми, які комплексно визначатимуть їх конституційно-правовий статус, однак наявною є конструкція частини п'ятої статті 53, яка включає мовні права меншин у сфері освіти у статтю, яка регулює питання права на освіту. Відзначимо, що зарубіжний досвід демонструє різний підхід до цього питання – наявним є спосіб за якого права та обов'язки меншин виділені в окрему норму щодо права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у закладах освіти (стаття 25 Хартії основних прав і свобод Чеської Республіки, стаття 34 Конституції Словацької Республіки, стаття XXIX Конституції Угорщини, стаття 36 Конституції Республіки Болгарії); у деяких державах на конституційному рівні таких прав взагалі не виділено (Естонська Республіка, Литовська Республіка, Латвійська Республіка, Польська Республіка); у країнах, що були членами СРСР, положення про мовні права меншин знаходяться у конституційній статті про право на освіту (стаття 53 Конституції України, стаття 35 Конституції Молдавської Республіки).

У доктринальних джерелах непоодинокими є твердження про те, що в тексті конституційного акта повинно бути виділено в окрему статтю положення про права меншин, зокрема й мовні права у сфері освіти (навчатися рідною мовою чи її вивчати) з відповідним посиленням конституційними засобами гарантування, забезпечення чи сприяння реалізації таких прав національними меншинами чи корінними народами. З цього приводу вважаємо за доцільне розглядати питання виокремлення прав меншин в окрему статтю Конституції України, зокрема з огляду

на те, що 1) активна трансформація правового статусу національних меншин та корінних народів на законодавчому рівні зумовлює потребу його закріплення в тексті конституційного акта; 2) мовні права меншин у сфері освіти за такого розміщення стають засобом (інструментом) реалізації права на освіту, а не самостійним конституційним правом меншин, що може мати негативні наслідки у правозастосовчій та правотлумачній діяльності компетентних органів держави у майбутньому та не сприятиме стабільності Конституції України. Втім, це питання потребує детального наукового підходу та є предметом окремого дослідження.

Доцільно розглянути й питання доповнення статті 53 Конституції України шляхом фіксації конституційного положення про те, що *«кожен має право на освіту державною мовою»*. Особливо в сучасних умовах окупації частини території України, що має своїм наслідком порушення мовних прав українців внаслідок заборони здобуття освіти українською мовою як державною мовою, необхідності утвердження української мови у її конституційно-правовому статусі державної мови, важливо закріпити у тексті конституційного акта як конституційну цінність та напрямок діяльності держави по забезпеченню права на освіту державною мовою. Фактично, такий конституційний підхід сприятиме як особам, які є українцями за походженням, так і особам з числа національних меншин чи корінних народів України, позаяк останні матимуть конституційну основу більш ефективного використання державної мови поряд із своєю рідною мовою.

Крім того, так як і у статті 10 Конституції України, за частиною п'ятою статті 53 Основного Закону України суб'єктом якому державою гарантується право на навчання рідною мовою чи її вивчення у державних чи комунальних закладах освіти або через національні культурні товариства є *«громадяни, які належать до національних меншин»*. Втім, як було нами аргументовано попередньо, за сучасних умов доцільним є застосування формули про те, що такі мовні права у сфері освіти гарантуються й такому суб'єкту мовних відносин як корінних народи України. Вважаємо, що такий підхід сприятиме збереженню мовної самобутності та ідентичності корінних народів України, відповідатиме сучасним умовам їх

існування, а також забезпечить належну відповідність норм як загального, так і спеціального освітнього законодавства положенням Конституції України.

Звернемо увагу й на положення про «право на навчання рідною мовою *чи* на вивчення рідної мови», що побудовано через сполучник «чи», завдяки якому в силу його граматичного призначення потрібно розуміти цю конституційну норму як право «*або на навчання рідною мовою, або на вивчення рідної мови*», тобто Конституція України дає законодавцю можливість вибору одного з двох при їх розкритті у спеціальних законодавчих актах. Відтак, відкритим залишається питання надання надто широких дискреційних повноважень (меж розсуду) законодавцю щодо мовних прав національних меншин та корінних народів України у сфері освіти, а з огляду на динаміку розвитку етномовної політики в Україні та соціальних змін – можливих маніпуляцій чи зловживань.

Враховуючи проголошення України соціальною, правовою, демократичною державою та необхідність збалансованого підходу до питання мовних прав меншин у сфері освіти пропонуємо викласти частину п'яту статті 53 Конституції України у такій редакції: «Кожному хто належить до національних меншин та корінних народів України, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою *чи* на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства», а також доповнити статтю 53 Конституції України частиною, якою передбачити, що «*Кожен має право на освіту державною мовою*».

У розвиток конституційних положень про те, що державною мовою в Україні є українська мова та її всебічний розвиток і функціонування забезпечується державою в усіх сферах суспільного життя на всій території України; про гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України (стаття 10) та права на навчання рідною мовою *чи* на вивчення рідної мови громадянам, які належать до національних меншин (стаття 53) законодавець закріпив модель правового регулювання мови освіти у статті 7 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. Очевидно, що такий підхід повинен бути відображеним у всіх спеціальних законодавчих актах, які

регулюють питання здобуття освіти на різних рівнях: дошкільної освіти, повної загальної середньої освіти, позашкільної освіти, професійно (професійно-технічної) освіти, фахової передвищої освіти, вищої освіти, освіти дорослих, однак на сьогодні залишається актуальною потреба його удосконалення.

У сфері дошкільної освіти серед нормативних положень знаходимо факти використання законодавцем термінології, що не відповідає чинному законодавству України. Як вбачається із змісту статей 7, 10 Закону України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 року № 2628-III завданням дошкільної освіти та обов'язком батьків або осіб, які їх замінюють є виховання поваги до державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови. Одразу відзначимо, що у чинному законодавстві відсутня категорія «*регіональних мов*», натомість належним б було застосування положення про «рідну мову національної меншини України» та «рідну мову корінного народу України» [271].

Відзначимо, що з огляду на взяті зобов'язання України у сфері дошкільної освіти згідно Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, український законодавець наділений можливістю здійснювати вибір щодо мови дошкільної освіти для осіб з числа меншин, зокрема передбачити надання всієї дошкільної освіти рідною мовою меншини або суттєвої її частини (підпункт а) III пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії). Втім, згідно частини першої статті 7 Закону України «Про освіту» передбачено, що особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. Законодавцем застосовано найбільш позитивний варіант із можливих за міжнародними зобов'язаннями, що водночас є найбільш сприятливим для представників меншин. Однак, у випадку зміни мовної ситуації в державі, зменшення кількості дітей з тих сімей, які бажають провадити навчання своїх дітей їх рідною мовою, Україна наділена правом коригування законодавчого регулювання права на навчання рідною мовою на рівні дошкільної освіти.

У сфері загальної середньої освіти поняття рідної мови, на нашу думку, повинно бути основоположним та базовим для національних меншин та корінних

народів при правовому регулюванні мови освіти. Більше того, у Конституції України виключно поняття рідної мови застосовується до мов меншин, що відображено у частині п'ятій статті 53 Основного Закону України, де гарантовано «право на навчання рідною мовою» та «право на вивчення рідної мови». У цьому дослідженні ми також наголошували на необхідності використання лише поняття «рідна мова» в тексті спеціального законодавчого акта в сфері освіти та пропонували розуміти його як материнську або першу мову, яка дається людині з народження; засіб соціалізації та інтеграції в суспільство; засіб належності до нації свого походження; інструмент збереження національної історії, традиції, культури.

Втім, у розвиток конституційного положення частини п'ятої статті 53 Конституції України, детальний аналіз частини першої статті 7 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII та частини третьої, четвертої статті 5 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-IX демонструє дещо інший підхід законодавця. Так, особам, які належать до національних меншин гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, а також особам, які належать до корінних народів України гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття загальної середньої освіти поряд із державною мовою, *«мовою відповідної національної меншини»* чи *«мовою відповідного корінного народу»* [254].

За таких умов, вважаємо за необхідне внесення змін до згаданих спеціальних нормативно-правових актів у сфері освіти шляхом приведення у термінологічну відповідність норм законів із конституційними положеннями частини п'ятої статті 53 Конституції України, що сприятиме термінологічній дисципліні нормотворчої діяльності та сутнісно унеможливить майбутні маніпуляції на ґрунті понятійних розбіжностей. Пропонуємо використовувати в абзаці другому, третьому частини першої статті 7 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII та в частині третій, четвертій статті 5 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-IX словосполучення *«рідною мовою відповідної національної меншини»* та *«рідною мовою відповідного корінного народу»*.

Стосовно зобов'язань за Європейською хартією регіональних мов або мов меншин 1992 року, то держава наділена можливістю вибору у наданні загальної середньої освіти на її рівнях (початкової, середньої (базової, профільної) освіти) або повністю рідними мовами меншин, або суттєву її частину рідними мовами меншин (реалізація права на навчання рідною мовою), або передбачити викладання рідної мови меншини як складову освітньої програми (реалізація права на вивчення рідної мови) згідно підпункту b) iv, c) iv пункту 1 статті 8 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року.

З цього приводу можемо стверджувати, що викладене у частині першій статті 7 Закону України «Про освіту» та частині четвертій, п'ятій статті 5 Закону України «Про повну загальну середню освіту» положення за яким особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини не тільки цілком відповідає чинному законодавству України та міжнародним зобов'язанням, але й за державою залишається право застосувати інший механізм правового регулювання мови освіти для національних меншин. У випадку відсутності належної кількості учнів з тих сімей меншин, які бажають навчатися рідною мовою законодавець може застосувати механізм правового регулювання мови освіти меншин за якого буде передбачено виключно надання «суттєвої частини початкової освіти» або лише вивчення мови меншини на рівні здобуття такими особами початкової освіти.

Окремо зазначимо, що сучасний стан правового регулювання мови освіти у сфері позашкілля зводиться лише до визначення державної мови як мови позашкільної освіти, а також відсилання до положень Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», де у статті 21 передбачено гарантування кожному громадянину України права на здобуття позашкільної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти. Однак, серед нормативних положень відсутнє регулювання питань використання мови меншин чи реалізації конституційного права на навчання рідною мовою чи її вивчення у комунальних чи державних закладах позашкільної освіти. Крім того,

серед зобов'язань України за Європейською хартією регіональних мов та мов меншин 1992 року відсутні положення щодо мови позашкільної освіти меншин.

Серед норм Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10 лютого 1998 року № 103/98-ВР відсутні положення як про державну мову освітнього процесу, так і про використання мов меншин та реалізації їх мовних прав у сфері професійної (професійно-технічної) освіти. Втім, Україна ратифікувавши Європейську хартію регіональних мов або мов меншин 1992 року взяла на себе зобов'язання згідно підпункту d) iv пункту 1 статті 8 Хартії за яким держава наділена можливістю вибору обсягу реалізації права на навчання рідною мовою чи її вивчення принаймі для тих учнів, які самі, або у відповідних випадках сім'ї яких цього бажають і кількість яких вважається для цього достатньою – або надавати всю професійну (професійно-технічну) освіту рідною мовою меншин; або надавати її «суттєву частину» рідною мовою меншин; або передбачити викладання мов меншин як складову освітньої програми.

На відміну від професійної (професійно-технічної) освіти у сфері фахової передвищої освіти статтею 46 Закону України «Про фахову передвищу освіту» від 06 червня 2019 року № 2745-VIII детально врегульовано питання мови освітнього процесу. По-перше, визначено, що мовою освітнього процесу в закладах фахової передвищої освіти є державна мова, водночас держава гарантує кожному громадянину України право на здобуття фахової передвищої освіти державною мовою в державних і комунальних закладах фахової передвищої освіти. Крім того, відсутніми є зобов'язання України у сфері фахової передвищої освіти згідно положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

По-друге, на рівні здобуття особою фахової передвищої освіти відсутні законодавчі положення, які б розкривали спосіб реалізації права на навчання рідною мовою у відповідних закладах освіти. Однак, згідно частини шостої статті 46 Закону України «Про фахову передвищу освіту» від 06 червня 2019 року № 2745-VIII за бажанням здобувачів фахової передвищої освіти та за наявності відповідних умов заклади фахової передвищої освіти створюють можливості для вивчення ними мови корінного народу, національної меншини України як окремої

дисципліни в обсязі, що дає змогу провадити професійну діяльність у вибраній галузі з використанням цієї мови [279].

У сфері вищої освіти відповідно до статті 48 Закону України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 року № 1556-VII державну мову визначено мовою освітнього процесу в закладах вищої освіти. Згідно із підпунктом е) ііі пункту 1 статті 8 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року, Україна зобов'язалася заохочувати і/або дозволяти надання вищої освіти мовами меншин чи створювати можливості для вивчення цих мов як окремих дисциплін за умови якщо держава не вбачає необхідності надання всього обсягу вищої освіти мовами меншин, або забезпечення можливостей вивчення цих мов як окремих дисциплін. На цій основі, законодавець у частині п'ятій статті 7 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII передбачив, що за бажанням здобувачів вищої освіти заклади освіти створюють можливості для вивчення ними мови корінного народу, національної меншини України як окремої дисципліни.

У сфері освіти дорослих Україною взято зобов'язання передбачені підпунктом ф) ііі пункту 1 статті 8 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року за якими у випадку відсутності у державних органів безпосередньої компетенції у галузі навчання дорослих, сприяти викладанню мов меншин як окремих дисциплін та/або заохочувати таке викладання. На сьогодні згідно статті 3 проекту Закону України «Про освіту дорослих» від 10 лютого 2022 року № 7039 серед завдань державної політики у сфері освіти дорослих визначають створення умов для вивчення державної мови та опанування її на відповідних рівнях володіння, при цьому питання мови освіти дорослих повинно визначатися на засадах передбачених в Законах України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та «Про освіту» [269].

Варто додати, що України ратифікувавши Хартію відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 року № 802-IV також взяла на себе зобов'язання у сфері освіти, що передбачено пунктом 2 статті 8 Хартії, за яким стосовно освіти і щодо тих територій, на яких мови меншин традиційно не використовуються, Україна

зобов'язується, якщо чисельність осіб, що вживають мову меншин, це виправдовує, дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання мовою меншини (навчання рідною мовою) чи вивчення такої мови на всіх відповідних рівнях освіти, а саме відповідно до статті 10 Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII (дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти та освіти дорослих).

За сучасних умов наявними є проблеми, що потребують правового вирішення. Так, однією із найнагальніших потреб є питання удосконалення правового регулювання застосування державної мови в сфері освіти на території Автономної Республіки Крим, використання мов національних меншин чи корінних народів України й реалізації їх мовних прав у сфері освіти, зокрема після деокупації. Положення статті 10 Конституції АР Крим, про забезпечення функціонування і розвитку, використання і захисту російської, кримськотатарської, а також мов інших національностей поряд із державною мовою, визнання російської – мовою більшості населення і прийнятної для міжнаціонального спілкування з її використанням у всіх сферах суспільного життя потребують змін та приведення їх у відповідність із нормами Конституції України, фактичним обставинам існування української мови як державної на території АР Крим та необхідності утвердження її статусу, станом існування кримськотатарської, караїмської та кримчацької мов, позаяк відповідно до статті 135 Конституції України нормативно-правові акти акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України.

В сучасних умовах окремої уваги потребує питання щодо взятих на себе Україною зобов'язань у сфері освіти за Європейською хартією регіональних мов або мов меншин 1992 року та відповідності положень національного законодавства цим міжнародним стандартам. Ратифікуючи Хартію відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 року № 802-IV, Верховна Рада України постановила застосовувати її положення до таких мов національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької,

польської, російської, румунської, словацької та угорської з однаковим обсягом взятих зобов'язань у сфері освіти щодо цих мов а саме: підпункти a (iii), b (iv), c (iv), d (iv), e (iii), f (iii), g, h, і пункту 1 та пункт 2 статті 8 Хартії.

Водночас, із змісту хартії випливає, що цілями та принципами дії положень Хартії стосовно мов меншин є територія в межах якої ці мови використовуються та стан кожної із мов меншин, зокрема й тих які знаходяться під загрозою відмирання, а їх охорона сприятиме збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи. За таких умов, вважаємо за необхідне перегляд ратифікаційного закону від 15 травня 2003 року № 802-IV на предмет відповідності переліку мов національних меншин та обсягу зобов'язань щодо них у сфері освіти України. Крім того, як показує зарубіжний досвід – доцільно застосовувати диференційований підхід до визначення обсягу взятих Україною зобов'язань щодо надання освіти особам з числа меншин їх рідною мовою відповідно до статті 8 Хартії.

Проблемним залишається й питання здобуття освіти державною мовою на окупованих територіях України, де з 2014 року фактичний контроль здійснює країна-агресор, а також грубо порушуються права громадян України на освіту рідною мовою – українською як державною мовою. Зарубіжний досвід та практика ЄСПЛ демонструють наявність правового вирішення цього питання.

Так, ЄСПЛ у справі Катан та інші проти Молдови та Росії (заяви № 43370/04, 8252/05, 18454/06) розглядав схожу ситуацію яка стосувалась порушення права на освіту через примусове закриття шкільних закладів внаслідок мовної політики сепаратистських органів влади і через послідовне переслідування після відновлення цих шкіл. Безумовно, що схожа ситуація була в Україні у період з 2014 по 2022 роки, внаслідок окупації територій Криму та частини Донецької і Луганської областей країною-агресором. Очевидно, що такі дії призвели до грубих порушень мовних прав громадян України у сфері освіти на цих територіях.

Предметом розгляду у цій справі було звернення батьків та дітей з молдовської громади в Придністров'ї (окупована частина Молдови). Звернення стосувалося того, що сепаратистське угруповання, яке здійснювало контроль над територією спільно із Російською Федерацією вжило заходів, якими заборонило використання

латинської абетки в школах та вимагалось від усіх шкіл використовувати навчальну програму з кириличною абеткою. Заявники зазнавали систематичного тиску з боку органів окупаційної влади на мовному ґрунті, що, в свою чергу, призвело до неможливості реалізації права на освіту державною мовою.

Позиція Великої палати ЄСПЛ у цій справі ґрунтується на декількох висновках. По-перше, Суд зробив висновок, що така діяльність органів окупаційної влади становила втручання у права учнів-заявників на доступ до навчальних закладів та на здобуття освіти своєю державною мовою. Суд зазначив, що така мовна політика органів окупаційної влади була застосована з метою русифікації мови і культури молдовської громади. Також, на думку Суду, право на освіту було б безглуздом, якби воно не передбачало для своїх бенефіціарів право отримувати освіту державною мовою або однією з державних мов, залежно від ситуації. По-друге, у зв'язку із впливом Російської Федерації на процес окупації територій, Суд встановив, що держава, яка на той час здійснювала фактичний контроль над згаданим адміністративним органом, незважаючи на те, що вона ні прямо, ні опосередковано не втручалась у його мовну політику, несе відповідальність за порушення права на освіту. Загалом Суд вбачає порушення статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Окрему увагу слід звернути на окупацію Криму, де за даними Міністерства закордонних справ України країна-агресор позбавляє етнічних українців та кримських татар права на освіту рідною мовою. Особливо яскравими є цифри щодо навчання українською мовою. З 2013 до 2021 року кількість учнів, які навчалися українською мовою, зменшилася у 63 рази – з 13 589 до 214, що складає 0,1% школярів. Дошкільна освіта українською мовою в тимчасово окупованому Криму взагалі відсутня. Кримськотатарською мовою зараз навчаються близько 6700 учнів з понад 200 тисяч, або лише 3% школярів. З 2014 року триває процес тотального витіснення української мови із сфери освіти. Починаючи з 2014/2015 навчального року загальноосвітні навчальні заклади, розташовані на території тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, переведені на

російські стандарти навчання, які суттєво відрізняються від українських і не передбачають обов'язкового вивчення української мови.

Також з інформацією МЗС України, обмеження функціонування української мови та витіснення її з усіх сфер публічного життя ставить за мету інтеграцію мешканців тимчасово окупованих територій у російський мовно-культурний простір. Російська окупаційна адміністрація розглядає українську мову як один із невід'ємних атрибутів української державності і намагається максимально звузити сфери її застосування, щоб унеможливити процес реінтеграції населення окупованих територій. У 2017 році Україна подала позов проти РФ до Міжнародного суду ООН, зокрема на підставі Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації стосовно дій Росії в тимчасово окупованому Криму та місті Севастополь. У своєму рішенні 8 листопада 2019 року Міжнародний суд ООН визнав свою юрисдикцію у справі Україна проти Росії та зобов'язав Росію забезпечити українцям Криму право навчатися українською мовою. Суд, зокрема взяв до уваги Звіт ООН від 2016 року щодо прав людини в Україні, у якому констатується тиск на учнів і вчителів українських шкіл з метою припинити навчання українською мовою та визнав, що утиски української освіти на окупованому півострові порушують вимоги конвенції про протидію расовій дискримінації [201].

Варто наголосити й на тому, що сьогодні є необхідність використання повноважень Кабінету Міністрів України у сфер мовних відносин та сфері освіти задля розробки та впровадження концепцій чи програм як розвитку української мови, так і застосування мов меншин й реалізації їх мовних прав у сфері освіти України. З цього приводу, Конституційний Суд України у рішенні від 02 лютого 2010 року № 4-рп/2010 зазначив, що до повноважень Кабінету Міністрів України належить забезпечення проведення політики щодо всебічного розвитку і функціонування державної мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України та створення умов для вільного розвитку мов корінних народів і національних меншин України. За таких умов є необхідність розробки та впровадження вузькоспеціалізованих урядових програм у сфері освіти України.

Попри те, що на сьогодні діє схвалена розпорядженням Кабінетом Міністрів України від 19 травня 2021 року № 474-р Концепція Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року, серед положень якої передбачається, зокрема зміцнення державного статусу української мови, вироблення дієвих механізмів її захисту, розвитку та популяризації, а також покращення якості викладання державної мови в закладах освіти, однак така програма потребує детального удосконалення та розроблення на її основі деталізованої спеціальної урядової програми утвердження статусу української мови як державної у сфері освіти України та захисту мов меншин та забезпечення реалізації ними права на навчання рідною мовою чи її вивчення у закладах освіти України.

З цього приводу поділяємо думку з В. Кобрином, який зауважив, що однією із проблем у сфері мовних відносин залишається стереотипне мислення, нав'язане ззовні, що можна розвивати та будувати державу без належної підтримки державної мови, що питання мови — це питання суспільства, а не держави, і воно саме повинно його вирішити на рівні соціальних норм та відносин. Крім того, вчений ще у 2017 році наголошував, що для належного функціонування української мови як державної потрібно прийняти постанову Кабінету Міністрів України, якою затвердити нову Програму розвитку та підтримки української мови в сучасних умовах гібридної війни з Російською Федерацією та євроінтеграційних прагнень Української держави [130, с. 38, 41]. Зазначимо, що вже сьогодні в умовах повномасштабної війни Кабінет Міністрів України зобов'язаний проявити ініціативу та реалізувати свої повноваження щодо мовної політики, зокрема у питанні застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

Крім того, вважаємо за необхідне підняти дещо неординарне і не типові питання для міжнародного досвіду, а саме факт дискримінації осіб з числа української нації за мовною ознакою. Так, історичне гноблення української мови та її носіїв потребує прийняття позитивних заходів спрямованих на утвердження правового статусу української мови як єдиної державної мови в Україні та

посилення її ролі в суспільстві, тобто застосування юридичного інструменту *зворотньої дискримінації*, що потрібний для української мови, яка впродовж століть не мала статусу державної, викорінювалася, дискримінувалася, маркувалася як неprestижна, що негативно позначилося на її розвитку, рівні поширення в українському суспільстві, в якому досі залишається велика частка неукраїномовних громадян [168, с. 113 – 114].

В окремих сферах у межах антидискримінаційної політики може бути виправданим застосування позитивної (зворотньої) дискримінації – позитивних дій з метою покращення, виправлення дискримінаційного становища певної особи або групи осіб, що зазнають найбільшого порушення прав. Наприклад, застосування політики зворотньої дискримінації державними органами у мовній сфері щодо української мови було б цілком виправданим і могло б слугувати компенсацією за численні утиски, яких вона зазнавала протягом тривалого періоду історії, а також сприяти її популяризації та поширенню у всіх сферах як єдиної державної мови. Адже розвиток української мови як мови міжетнічного спілкування в Україні позитивно позначиться на етнокультурній консолідації українського суспільства та формування політичної нації [168, с. 113 – 114].

Навіть короткий історичний аналіз питання української мови демонструє те, що колонізатори перетворили українську мову в допоміжний засіб комунікації, чим порушили її природний функціональний стан [2, с. 10]. Більше того, сучасний стан справ також потребує втручання, позаяк анексія українських територій та їх тимчасова окупація загострює питання існування української мови як соціокультурного феномену та багатовікового набуття української нації. У цьому аспекті, заходи позитивної дискримінації повинні зводитися до активного утвердження української мови як державної мови, її застосування у сфері освіти в Україні, як засобу міжнаціональної комунікації та консолідації українського народу – громадян України всіх національностей, забезпечення інтеграції та соціалізації осіб з числа національних меншин та корінних народів України на основі єдиної державної української мови.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено комплексний аналіз конституційно-правового регулювання та практики застосування державної мови у сфері освіти в Україні, міжнародних стандартів, практики Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, наукових поглядів та ідеї, який спрямований на вирішення теоретичних та практичних проблем. За результатами проведеного дослідження сформульовано такі основні висновки:

1. Запропоновано визначення поняття державної мови в Україні як української мови, яка є рідною мовою української нації, що наділена особливими юридичними гарантіями застосування у публічних сферах суспільного життя через відповідне конституційно-правове регулювання, одна із засадничих конституційних цінностей, чинник формування української національної ідентичності, лінгвальний інтегратор, елемент системи національної безпеки держави та захисту її суверенітету. Крім цього, доведено, що одним із ключових питань у дослідженні теоретичної складової функціонування державної мови у сфері освіти в Україні є базове конституційне поняття «застосування державної мови», яке слід розуміти, як діяльність, що пов'язана із вжиттям української мови як державної мови у сфері освіти в Україні на підставі затверджених механізмів її конституційно-правового регулювання. Також, висловлено пропозицію підходу до визначення поняття застосування державної мови у сфері освіти в Україні крізь призму таких його складових як: визначення суб'єктів застосування, виявлення засобів та з'ясування мети застосування державної мови у сфері освіти в Україні.

2. Досліджено вплив російської імперської політики щодо української мови як державної та її застосування у сфері освіти. Встановлено, що продовж останніх двісті шістдесяті років більше вісімнадцяти разів здійснювалися заходи щодо заборони та викорінення української мови із сфери освіти, що мало б своїм наслідком ліквідацію української державності та національної ідентичності. Акцентовано увагу на тому, що заходи російської імперської політики мають всі ознаки лінгвоциду, тобто фактичного знищення української нації шляхом заборони української мови та тотальної русифікації української нації шляхом використання

сфери освіти. Проведено історичну паралель та встановлено, що у сучасних умовах повномасштабної війни лінгвоцид є чи не найпершим заходом окупантів, що виявляється у знищенні всього українського в сфері освіти в Україні та насадженні імперської ідеології на тимчасово окупованих територіях.

3. Запропоновано періодизувати генезис становлення й розвитку української мови як державної мови та здійснення мовної політики у сфері освіти України, виділивши 4 історико-правові етапи: I етап (до 1990-го року) – період дії нормативних актів, що регулювали мовне питання у час комуністично-соціалістичного устрою УРСР; II етап (1990 – 1996 роки) – період перетворення правової системи незалежної України, підготовки проектів конституційних актів з відповідними положеннями, які регулюють статус державної мови та зміни ціннісних суспільно-правових орієнтирів на їх демократизацію; III етап (з 1996 по 2017 рік) – період від ухвалення Конституції України 1996 року та спеціального мовного законодавства до запровадження нових моделей застосування державної мови в освітньому процесі в Україні; IV етап (з 2017 року до сьогодні) – сучасний період впровадження нових моделей нормативного регулювання застосування української мови як мови освітнього процесу в Україні.

За такого підходу встановлено, що вагомої трансформації зазнало саме конституційно-правове регулювання застосування української мови у публічних сферах суспільного життя: після 1989 року наявними стали положення про правовий статус української мови як державної мови, здійснено інтерпретацію її змісту органом конституційної юрисдикції визначаючи останню як державо- та націєтворчий, інтеграційний, консолідуючий, безпековий та ціннісний засіб, а також визначено за нею статусу мови освітнього процесу на законодавчому рівні. Зауважено, що сучасне розуміння поняття офіційної мови бере свій початок із його інтерпретації на пропонованих I та II історико-правових етапах, де визначався правовий статус офіційної мови за російською мовою, а згодом на III етапі – за регіональними мовами та мовами меншин, що було зумовлено запровадженням фактичної офіційної двомовності. Наявність значної кількості урядових програм розвитку української мови як державної, демонструє спробу ведення активної

мовної політики, однак практична реалізація таких повинна бути більш модернізованою з огляду на сучасні виклики часу.

4. З'ясовано, що українська мова шляхом трансформації із категорії соціальних цінностей людини стає конституційною цінністю для всього народу – загальнонаціональним благом та державотвірною основою. Аргументовано значний аксіологічний потенціал української мови як державної мови, зокрема при застосуванні у сфері освіти в Україні. При цьому, виявлено основні ознаки української мови як конституційної цінності, зокрема вона є: національним надбанням; наявним є високий рівень її сприйняття та визнання як цінності всім народом; відіграє консолідуючу, інтеграційну роль; є чинником національної безпеки та територіальної цілісності України, символом й атрибутом держави; наявною є сформульована юридична позиція органу конституційної юрисдикції. З'ясовано місце української мови як державної мови в системі конституційних цінностей, в тому числі на основі позиції органу конституційної юрисдикції, а саме віднесення її до базових основ конституційного ладу держави, тобто виокремлення державної мови як засадничої конституційної цінності.

5. В ході дослідження виявлено, що завдяки конституційно-правовому регулюванню застосування державної мови у сфері освіти в Україні здійснюється вплив формування української національної ідентичності. Підкреслено, що українська мова як мова освітнього процесу в Україні залишається фактором побудови та збереження української національної ідентичності в період швидких глобалізаційних процесів, а також в умовах сучасних викликів пов'язаних із євроінтеграційними прагненнями України. Наголошено на тому, що українська мова на сьогодні є чи не єдиним соціальним зв'язком між багатомільйонною аудиторією українців, які змушені були виїхати за кордон внаслідок військової агресії, який впливає на їх самоідентифікацію та збереження зв'язку із українською національною ідентичністю шляхом навчання та вивчення української мови у закладах освіти за кордоном.

6. Проаналізовано значення мови освітнього процесу в Україні як фактора впливу на стан національної безпеки, збереження територіальної цілісності та

суверенітету. Зроблено висновок, що злагоджена та консолідована позиція українського народу щодо застосування української мови у сфері освіти в Україні є підставою для уникнення зовнішніх загроз та забезпечення сталого розвитку держави, адже стан національної безпеки держави тісно пов'язаний із ставленням народу до своєї державної мови, зокрема і використання цього соціокультурного та конституційно-правового явища в цілях консолідації та інтеграції в суспільство представників всіх етнічних груп, з метою захисту територіальної цілісності та державного суверенітету. З цього приводу наголошено, що належне застосування державної мови у сфері освіти в Україні сприятиме захисту національної безпеки в умовах гібридних загроз та зовнішнього впливу.

Крім того, виявлено проблемні питання, що полягають у трансформації лінгвістичного явища двомовності в інструмент зовнішнього впливу та російської імперської політики щодо України – русифікації сфери освіти, тобто дій, спрямованих на нав'язування використання російської мови, пропагування російської культури як вищих порівняно з українською мовою, витіснення з ужитку української мови, звуження українського освітнього простору, а також вжиття заходів відкритої українофобії – дискримінаційних дії з метою експлуатації та асиміляції Українського народу. З цього приводу обов'язковою складовою державної політики у сфері освіти має бути розширення сфери вживання української мови з метою зміцнення української національної ідентичності, а також фіксація нормативних положень про українську мову як елементу національної безпеки у гуманітарній сфері серед нормативно-правових актів, що мають об'єктом свого правового регулювання питання національної безпеки, захисту територіальної цілісності та суверенітету держави.

7. В ході дослідження питання конституційно-правового гарантування вільного розвитку, використання і захисту мов меншин, зокрема при їх застосуванні у сфері освіти України, в тому числі крізь призму міжнародних зобов'язань України за Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, з'ясовано сутність поняття *«вільний розвиток мови у сфері освіти в Україні»*, яке слід розуміти як такий розвиток, що відбувається без необґрунтованих заборон та

втручань з боку держави, завдяки чому мова як соціокультурний феномен удосконалюється, зберігає свою ідентичність та самобутність шляхом використання гарантованих Конституцією України правових можливостей, зокрема спроможності її вивчення у закладах освіти особами з числа національних меншин чи корінних народів України. Крім того, висловлено застереження щодо розуміння поняття «*використання мов у сфері освіти в Україні*», позаяк таке не є всеохоплюючим поняттям із повним спектром його застосування у сфері освіти (не є абсолютним правом), тобто навчання мовою національних меншини чи корінних народів України на всіх рівнях освіти без будь-яких обмежень, позаяк такий підхід не відповідає нормам міжнародних чи внутрішніх правових актів та створює перешкоду фактичній потребі інтеграції меншин із збереженням своєї ідентичності.

8. Визначено, що конституційне положення частини п'ятої статті 53 Основного Закону України про «*навчання рідною мовою*» за своїм змістом означає можливість особи, що належить до національної меншини або корінного народу України отримувати та засвоювати освітню інформацію, опановувати базові компетентності та здібності, які визначені освітнім стандартом, інтегруватися до пануючого суспільного порядку, досягнути завдяки навчанню знанням, умінням та навичками, що дають можливість користуватися суспільними благами на рівні із представниками більшості – титульної нації шляхом використання при цьому своєї рідної мови як материнської або першої мови, яка дається людині з народження, засобу соціалізації та інтеграції в суспільство, засобу належності до нації свого походження, інструменту збереження національної історії, традиції, культури. Водночас, «*право вивчати рідну мову*» виступає засобом збереження ідентичності та сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх національних меншин та корінних народів України шляхом вивчення рідної мови як лінгвістичної категорії. Доведено, що попри закріплене конституційне положення статті 53 Основного Закону України про право навчатися рідною мовою **чи** її вивчати, максимальна ефективність у досягненні реалізації мовних прав

меншинами у сфері освіти в Україні можлива лише завдяки поєднанню цих прав, а не їх взаємовиключенню в практичній діяльності.

9. Встановлено, що європейські стандарти правового регулювання мовних відносин, що відображені як в тексті міжнародних документів Ради Європи, так і в сукупності документів Європейського Союзу мають свої особливості: 1) утвердження статусу рідної мови титульного етносу – державної мови є пріоритетом для держав; 2) особливий акцент звернуто до мультилінгвізму, що проявляється у сприянні досконалому вивченню щонайменше двох іноземних мов та застосування загальноприйнятної формули «рідна мова та дві іноземні мови»; 3) захист мов й забезпечення реалізації мовних прав меншин у сфері освіти (права навчатися рідною мовою чи її вивчати) сформульовано як на основі Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року та Рамкової конвенції прав національних меншин 1995 року, так і внутрішніх актах Європейського Союзу, зокрема Директиві Європейського Союзу № 2000/43/ЄС; 4) держави здійснюють мовну політику та забезпечують правове регулювання мовних відносин у сфері освіти з огляду на фактичні внутрішні обставини, а також застосовують заходи впливу, зокрема підтримчі дії, на власний розсуд та з огляду на наявні потреби.

10. Виявлено, що правовий статус державних мов аналізованих зарубіжних держав демонструє підхід за якого державна мова є конституційною цінністю та фактором формування конституційної ідентичності, виступає засобом консолідації та інтеграції народу, є обов'язковою мовою в публічних сферах суспільного життя, зокрема й у сфері освіти, а також мовою навчання та є обов'язковою мовою для вивчення у закладах освіти цих держав, що у свою чергу демонструє комплексний підхід до утвердження статусу державної мови. Проведений аналіз продемонстрував різний ступінь зосередження конституційно-правових гарантій щодо державної мови та різні способи досягнення мети їх утвердження, що на нашу думку, зумовлено різним історичним та політичним досвідом, а також національним складом населення досліджуваних держав.

11. Встановлено, що на конституційному рівні за сучасних умов та з огляду на зарубіжний досвід є потреба удосконалення положень статті 10 та частини п'ятої

статті 53 Конституції України, зокрема щодо 1) визначення української мови єдиною державною мовою, що стане запобіжником недопущення офіційної двомовності (надання статусу державної мови російській мові); 2) запровадження обов'язку для всіх громадян належно володіти, шанувати, захищати та утверджувати українську мову в усіх сферах суспільного життя на всій території України; 3) виокремлення в тексті конституційного акта корінних народів України як повноцінних суб'єктів мовних відносин; 4) викладу частини третьої статті 10 Конституції України у редакції, що не виділятиме російську мову над іншими мовами національних меншин, а унеможливить штучне використання поняття «російськомовного населення» та зловживання ним своїми мовними правами, зокрема й правом навчатися рідною мовою чи її вивчати у державних та комунальних закладах освіти; 5) запровадження конституційної норми яка передбачає право кожного на освіту державною мовою.

12. Доведено необхідність удосконалення правового регулювання мови освіти шляхом внесення змін та доповнень до спеціальних законодавчих актів: 1) у сфері дошкільної освіти – виключити поняття «регіональних мов», що не відповідає чинному законодавству України; 2) у сфері загальної середньої освіти – застосовувати поняття «*рідна мова відповідної національної меншини*» та «*рідна мова відповідного корінного народу*»; 3) у сфері позашкільної освіти та професійної (професійно-технічної) освіти – розроблення механізму правового регулювання мови освіти у зв'язку із його відсутністю; 4) у сфері фахової передвищої освіти – розроблення механізму забезпечення реалізації мовних прав меншин; 5) у сфері вищої освіти та освіти дорослих – переглянути міжнародні зобов'язання за Європейською хартією регіональних мов та мов меншин.

13. Висловлено міркування щодо запровадження заходів позитивної дискримінації до української мови, позаяк така впродовж століть не мала статусу державної, викорінювалася, дискримінувалася, маркувалася як неprestижна, що негативно позначилося на її розвитку, рівні поширення в українському суспільстві, в якому досі залишається велика частка неукраїномовних громадян. А відтак, заходи позитивної дискримінації повинні зводитися до активного утвердження

української мови як єдиної державної мови, застосування державної мови у сфері освіти як засобу міжнаціональної комунікації та консолідації Українського народу – громадян України всіх національностей, забезпечення інтеграції та соціалізації осіб з числа національних меншин та корінних народів України на основі української мови як єдиної державної мови. Акцентовано особливу увагу на вирішення питання забезпечення права на здобуття освіти українською мовою на тимчасово окупованих територіях України та розробки механізмів звернення до компетентних органів щодо відновлення порушених прав на освіту рідною мовою чи освітніх права; удосконалення чинних та розробка нових урядових програм у сфері освіти України щодо розвитку української мови в освіті.

14. Аргументовано необхідність застосування підтримчих дій з боку держави – позитивної дискримінації щодо корінних народів України для вирівнення їх прав по відношенню до національних меншин, позаяк вони знаходяться в істотно менш вигідних умовах існування та протягом тривалого часу зазнавали негативного впливу на свою ідентичність, зокрема й на рідну мову. Однак, виявлено проблемні питання щодо тимчасовості таких заходів позитивної дискримінації, які потребують законодавчого уточнення шляхом визначення обґрунтованого часового періоду їх дії для досягнення відповідної мети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажнюк Б.М. «Всесвітня декларація мовних прав»: український контекст // Соціолінгвістичні студії. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2010. С. 51 – 57.
2. Ажнюк Б.М. Мовна політика: європейські критерії і Україна. Українське мовознавство. Вип 1 (49). К., ВПЦ «Київський університет», 2019. С. 9 – 31.
3. Ажнюк Б.М. Мовні права: колективні й індивідуальні. Право України, 2016. № 3. С. 84 – 93.
4. Актуальні проблеми правового забезпечення мовної політики держави. Аналітична доповідь від 03.07.2013. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/aktualni-problemi-pravovogo-zabezpechennya-movnoi-politiki> (дата звернення 05.10.2021).
5. Аналітична довідка Моніторингової Місії ООН з прав людини від 21 липня 2020 року № O/2202/20200721 щодо закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (матеріали конституційного провадження 2021). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-p2021> (дата звернення: 11.11.2022).
6. Антонов В. Політика національної безпеки України в сучасних умовах: проблеми та реалії. Право України. 2014. № 5. С. 106 – 113.
7. Баденкова В. М. Історія української літературної мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Миколаїв, 2017. 148 с.
8. Барта Д. «Російська мова – інструмент номер один» для поширення впливу Кремля в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28886288.html> (дата звернення 27.01.2021).
9. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. – К.: Довіра, 2007. 205 с.
10. Бацевич Ф.С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень. Київ: Академія, 2008. 240 с.
11. Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії : аналіт. доп. / Б 39 [Іщенко А.Ю., Зубченко С.О., Карпенко М.М., Лозовий В.С., Черненко Т.В.]. – К. : НІСД, 2017. 44 с.

12. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. Посібник. Інститут демократії імені Пилипа Орлика, 2016. С. 120.
13. Белей Л. Л. Мовний маркетинг як інструмент мовної політики // Мовознавство. 2015. № 5. С. 3 – 12.
14. Биков О. М. Конституційний статус національних меншин в Україні. Право та культура: теорія і практика. Київ, 2012. С. 76 – 79.
15. Бистрицький Є. Ідентичність, історія, мова. Як нам перемогти? День. 2017. № 93 – 94. С. 14-15.
16. Бойко А. М. Соціалізація / А. М. Бойко // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 834 – 835.
17. Боняк В.О. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «конституційно-правового регулювання». Актуальні проблеми сучасної юриспруденції. Спецвипуск. Ч. 2, 2017. С. 19 – 23.
18. Бориславська О.М. Загальноєвропейські конституційні цінності як основа європейської моделі конституціоналізму. Часопис Київського університету права, 2015. № 2. С. 54 – 58.
19. Бориславська О.М. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. Український часопис конституційного права, 2017. № 2. С. 9 – 10.
20. Бориславська О.М. Українська мова як державна: європейські стандарти та національні особливості правового регулювання // Український часопис конституційного права, 2017. № 3. С. 10 – 18.
21. Борисов В. В. Освітнє середовище як чинник формування культурних ідентичностей молоді / В. В. Борисов, Я. В. Бобилева // Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Сер. : Педагогічні та історичні науки, 2014. Вип. 119. С. 5 – 10.
22. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості : [монографія] / Боришевський Мирослав Йосипович. Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
23. Бурдін В., Мочульська М., Чорненький В. Позитивна дискримінація в Україні. Український часопис конституційного права, 2021. № 2. С. 3 – 14.

24. Ващинська І. І. Групові ідентичності: до проблеми дефініції поняття та конструювання класифікатора / І. І. Ващинська // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2009. Вип. 3. С. 56 – 65.
25. Великий енциклопедичний словник юриста: [в 3-х т.] / [уклад.: Галуцько В., Дрозд О.Ю., Журавльов Д.В. та ін.]; за ред. Коротюк О.В. 1 т. – К. : ОВК, 2018. 508 с.
26. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
28. Веніславський Ф.В. Конституційні цінності як елемент правової культури // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. Вип. 8. 280 с.
29. Веніславський Ф. Конституційні цінності як основа консолідації українського народу. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2014. № 4 (23). С. 281 – 283.
30. Веніславський Ф. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в механізмі забезпечення стабільності конституційного ладу / Ф. Веніславський // Вісник Академії правових наук України, 2010. № 2 (61). – Х. : Право, 2010. С. 61 – 69.
31. Вонсович С.Г. Поняття національної ідентичності: український дискурс / С.Г. Вонсович // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2020. № 29. С. 74 – 81.
32. Воронов М., Гончаренко В. Дослідження про українську національну ідею та питання державотворення. Право України, 1997. № 12. С. 113 – 114.
33. Вступ до мовознавства / за ред М.П. Кочергана. – К.: ВЦ «Академія», 2002. 368 с.

34. В Україні та Європі працює 16 українських освітніх хабів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-ta-yevropi-pracyuye-16-ukrayinskih-osvitnih-habiv> (дата звернення: 07.07.2023).
35. Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка. – Гаага : Фундація міжнаціональних відносин, 1996. 22 с.
36. Гаврилишин В. Нерівнобедрений трикутник, або ідея слов'янського союзу. Віче. 1977. № 5. С. 132 – 138.
37. Гайворонюк Н. В. Українська ідентичність як онтологічна основа національної безпеки (соціально-психологічний аспект). Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць. Львів: ЛьвДУВС, 2012. Вип. 2 (1). 536 с.
38. Гаращук, О. В., Куценко, В. І. Освітня сфера – важливий чинник інноваційного сталого розвитку. Вісник Національної академії педагогічних наук України, № 3 (2). 2021. <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-11-3> (дата звернення: 17.06.2023).
39. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Національна ідентичність: Хрестоматія / Т. Воропай (упоряд.). – Харків: Крок, 2002. 316 с.
40. Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн : підруч. /А.З. Георгіца. – Тернопіль : Астон, 2003. 432 с.
41. Гергалло-Домбек Н. Державна мова і національна безпека крізь призму гібридних загроз Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку : збірник матеріалів III міжнародної науково-практичної конференції / 14 червня 2019 р., м. Острог / Упорядн.: Дорогих С.О., Доронін І.М., Довгань О.Д., Лебединська О.В., Пилипчук В.Г., Радзівська О.Г., Романов М.С. – НДШП НАПрН України. – К.: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. 308 с.
42. Глазов О. В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та геополітичні чинники / О. В. Глазов // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. 2011. - Т. 155, Вип. 143. С. 42 – 46.
43. Говорун К. Інтерпретація поняття «русский мир». URL: <http://surl.li/kysdk> (дата звернення: 03.07.2020).

44. Головатий С. Українська мова – інститут державності // Право України, 2016. № 3. С. 11 – 62.
45. Гончаренко С. Освіта/Енциклопедія освіти/Акад.пед.наук України; головний ред. В.Г.Кремень. - К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с. С. 614 – 616.
46. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко ; [гол. ред. С. Головка]. – Київ: Либідь, 1997. С. 373.
47. Горобець К. В. Ієрархія цінностей права / К. В. Горобець // Вісник академії адвокатури України, 2012. 2(24). С. 75 – 81.
48. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
49. Гураль П. Українська мова – мова державна. Український часопис конституційного права. № 3, 2017. С. 27 – 35.
50. Гураль П. Проблеми конституційно-правового статусу української мови в Україні / П. Гураль // Вісник Львівського університету. Сер. юрид., 2009. Вип. 53. С. 125–131.
51. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. К.: ППС-2002, 2007.
52. Дашковська О. Покоління прав людини як соціальна форма опосередкування свободи. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 22. С. 4 – 7.
53. Дзвінчук Д. Освіта в історикофілософському вимірі: тенденції розвитку та управління / Д. Дзвінчук. К. : ЗАТ «Нічлава», 2006. 101 с.
54. Дзьобань О.П. До питання про сутність суспільного ідеалу. Гілея: науковий вісник, 2016. Вип. 111. С. 155 – 160.
55. Декларація прав національностей України. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 53, ст. 799.
56. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 31, ст. 429.
57. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, прийнята резолюцією № 47/135 Генеральної

- Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text (дата звернення 25.11. 2022).
58. Декларація ООН про права корінних народів, прийнята Резолюцією 61/295 прийнята Генеральною асамблеєю 13 вересня 2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text (дата звернення: 23.12.2022).
59. Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей (підписана 31.05.1991). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_322#Text (дата звернення: 12.02.2023).
60. Демченко Т., Філіпчук І. Українська мова – правові проблеми. Право України. 1996. № 7. С. 47 – 50.
61. Директива Ради 2000/43/ЄС про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження від 29 червня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65#Text (дата звернення: 02.02.2023).
62. Добродумов, П.О. Конституційна культура в умовах трансформації українського суспільства [Текст] / П.О. Добродумов // Проблеми становлення і розвитку правової системи України : матеріали науково-практичної конференції (25-26 листопада 2011 р.) : у 2-х т. – Х.: Асоціація аспірантів-юристів, 2011. Т. 1. С. 33 – 35.
63. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Естонською Республікою (Договір ратифіковано Постановою ВР № 3093-XII (3093-12) від 09.04.93). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/233_008#Text (дата звернення 11.02.2023).
64. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Молдова від 23.10.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_161#Text (дата звернення: 12.02.2023).
65. Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарією (підписаний 05 жовтня 1992 року, ратифікований Постановою

- Верховної Ради України від 09.04.1993 № 3094-XII). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_003#Text (дата звернення: 14.02.2023).
66. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією (підписаний 2 червня 1997 року, ратифікований Верховною Радою України 17.07.1997). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_003#Text (дата звернення: 12.02.2023).
67. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою (підписаний 6 грудня 1991 року, ратифікований Верховною Радою України 01.07.1992). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_004#Text (дата звернення: 12.02.2023).
68. Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою від 26.04.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_101#Text (дата звернення 10.02.2023).
69. Документ Копенгагенської наради Конференції з питань людського виміру Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/0/14305.pdf> (дата звернення: 03.01.2023).
70. Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія), схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) № 512/2009. Право України, 2011. № 10. С. 168 – 184.
71. Експертний висновок стосовно конституційного подання щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII професора Гриценко П.Ю. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-p2021> (дата звернення: 15.12.2022).
72. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том третій. – К. : Дух і літера, 2013. С. 219.
73. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 214 с.
74. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопед. довід. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.

75. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. 343 с.
76. Євсєєва Г. Роль державної мови в національній інтеграції та зміцненні єдності держави // Матеріали науково-практичної конференції «Юг України в отечественной и европейской истории» 25-26 вересня 2014 р.– Одеса: ОДАБА, 2014. С. 52 – 60.
77. Жадько В.О. Історична пам'ять в розвитку духовності особистості. - К.: ПП «Павлушка», 2006. С. 7.
78. Живко З.Б., Кухарська Л.В. Освіта в системі національної безпеки країни // Вчені записки Університету «КРОК», 2019. № 2 (54). С. 205 – 211.
79. Загальна декларація прав людини 1948 року. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 25.12.2022).
80. Загнітко, А., Кудрейко, І. Соціолінгвістика: предметно-поняттєвий апарат. Вісник Львівського університету, 2009, № 46, ч. 1, С. 16 – 25.
81. Заєць І. З-поза меж можливого. 25 років: Заповіти незалежності України. Київ : Саміт-Книга, 2017. С. 107.
82. Закон «Про затвердження основ законодавства СРСР та союзних Республік про народну освіту» від 19 липня 1973 рок. Режим доступу: <https://cutt.ly/pCHLGtM> (дата звернення: 25.08.2021).
83. Закон «Про мови народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 24 квітня 1990 року. URL: <https://cutt.ly/RCP8JAB> (дата звернення: 23.07.2021).
84. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» від 21.03.2023 № 3005-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення 24.08.2023).
85. Закон народної освіти Республіки Болгарія від 05 липня 1999 року. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2132585473> (дата звернення: 02.02.2023).

86. Закон про базову освіту Республіки Фінляндії від 21 серпня 1998 року № 628/1998. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1998/19980628> (дата звернення: 13.02.2023).
87. Закон про використання мов національних меншин Словацької Республіки від 10 липня 1999 року № 184/1999. URL: <https://www.slov-lex.sk> (дата звернення: 18.02.2023).
88. Закон про вищу освіту Болгарської Республіки № 112 від 27 грудня 1995 року. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2133647361> (дата звернення: 18.02.2023).
89. Закон про вищу освіту Естонської Республіки від 20.02.2019. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/119032019012> (дата звернення: 16.02.2023).
90. Закон про виховання та загальну освіту Словацької Республіки № 245 від 22 травня 2008 року. URL: <https://torvenytar.sk/zakon-249> (дата звернення: 21.02.2023).
91. Закон про вищу освіту Латвійської Республіки від 17.11.1995. URL: <https://likumi.lv/ta/id/37967-augstskolu-likums> (дата звернення: 17.02.2023).
92. Закон про вищу освіту Латвіської Республіки від 17 листопада 1995 року. URL: <https://likumi.lv/ta/id/37967-augstskolu-likums> (дата звернення: 10.02.2023).
93. Закон про державну мову Латвійської Республіки від 01 вересня 2000 року. URL: <https://likumi.lv/ta/id/14740-valsts-valodas-likums> (дата звернення: 10.02.2023).
94. Закон про державну мову Литовської Республіки від 31 січня 1995 року № I-779. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.15211?jfwid=rivwzvrvpg> (дата звернення: 13.02.2023).
95. Закон про державну мову Словацької Республіки від 15 листопада 1995 року № 270/1995. URL: <https://www.slov-lex.sk/documents> (дата звернення: 11.02.2023).
96. Закон про державну мову Чеської Республіки. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz> (дата звернення: 05.02.2023).
97. Закон про дошкільну, початкову, середню, вищу професійну та іншу освіту (Закон про освіту) Чеської Республіки. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-561> (дата звернення: 05.02.2023).
98. Закон про дошкільну та шкільну освіту Республіки Болгарія від 01 серпня 2016 року. URL: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509> (дата звернення: 05.02.2023).

99. Закон про національну загальну освіту Угорщини № СХС від 2011 року. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100190.tv> (дата звернення: 20.02.2023).
100. Закон про національну освіту Румунії від 05 січня 2011 року. URL: https://www.edu.ro/sites/default/files/_fi%C8%99iere/Legislatie/2020/LEN_actualizata_octombrie_2020.pdf (дата звернення: 13.02.2023).
101. Закон про національні та етнічні меншини та про регіональну мову Республіки Польща від 06 січня 2005 року. URL: <https://www.gov.pl> (дата звернення: 14.02.2023).
102. Закон про культурну автономію меншин Естонської Республіки від 26 жовтня 1993 року. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/182796> (дата звернення: 13.02.2023).
103. Закон про мову Королівства Швеції від 28 травня 2009 року № 2009/600. URL: <https://www.riksdagen.se/sv> (дата звернення: 13.02.2023).
104. Закон про мову Республіки Естонії від 23.02.2011. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/118032011001> (дата звернення 17.02.2023).
105. Закон про освіту Естонської Республіки від 23 березня 1992 року. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/968165> (дата звернення: 13.02.2023).
106. Закон про освіту і навчання (Закон про школу) від 22 травня 2008 року 3 245/2008. URL: <https://www.slov-lex.sk> (дата звернення: 11.02.2023).
107. Закон про освіту Латвійської Республіки від 01 червня 1999 року. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=50759> (дата звернення: 10.02.2023).
108. Закон про освіту Литовської Республіки від 25 червня 1991 року (в редакції від 01 липня 2011 року). URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.1480/asr> (дата звернення: 11.02.2023).
109. Закон про польську мову Польської Республіки від 07 жовтня 1999 року. URL: <https://isap.sejm.gov.pl> (дата звернення: 13.02.2023).
110. Закон про права національних меншин Чеської Республіки від 10 липня 2001 року № 273/2001. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-273> (дата звернення: 14.02.2023).

111. Закон про права національностей Угорщини № CLXXIX від 2011 року. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100179.TV> (дата звернення: 20.02.2023).
112. Закон про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин Румунією від 24 жовтня 2007 року № 282. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/86674> (дата звернення: 20.02.2023).
113. Закон про функціонування мов, якими розмовляють на території Республіки Молдова від 16 грудня 2020 року № 234. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=124548&lang=ro (дата звернення: 11.02.2023).
114. Закон щодо прав осіб, які належать до національних меншин та правового статусу їхніх організацій від 19.07.2001 № 382. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=64020&lang=ro (дата звернення: 17.02.2023).
115. Заява Міністерства закордонних справ Словацької Республіки № 588/2001 щодо ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. URL: <http://surl.li/eujmm> (дата звернення: 18.02.2023).
116. Заява (повідомлення) Чеської Республіки про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин від 01.03.2007 № 15/2007. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/ms/2007-15> (дата звернення: 18.02.2023).
117. Заява Уряду Польської Республіки від 22 травня 2009 року щодо чинності Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, вчиненої у Страсбурзі 5 листопада 1992 року. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20091371122/O/D20091122.pdf> (дата звернення: 18.02.2023).
118. Зорич О. Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. № 5 (67). С. 4 – 13.
119. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. 218 с.

120. Іванишин В. Лінгвоцид // Мова і нація: тези про місце і роль мови в національному відродженні України/ В.Іванишин, Я.Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. С. 21 – 70.
121. Іванов І. Мова в контексті етнонаціонального розвитку України: теоретико-методологічні засади. Наукові записки. Вип. 37, 2008. С. 62 – 73.
122. Іващенко К. Колективні ідентичності громадян України у віковій перспективі // Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К: Інститут соціології НАН України, 2006. С. 109 – 116.
123. Індивідуальні і колективні мовні права: проблеми диференціації та реалізації / Т. В. Ковальова // Теорія та практика державного управління, 2012. Вип. 4. С. 83 – 91.
124. Інтерактивна мапа Українських освітніх хабів. URL: <https://eduhub.org.ua/> (дата звернення: 07.07.2023).
125. Кампо В. Фундаментальні конституційні цінності. Світогляд, 2021. № 4 (90). С. 23 – 27.
126. Каташов А. І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / А. І. Каташов. Луганськ, 2001. 22 с.
127. Ковалко Н. Деякі аспекти співвідношення індивідуальних та колективних прав // Вісник Вищої ради юстиції, 2013. № 2 (14). С. 209 – 214.
128. Клепко С.Ф. Цінності буття і цінності освіти [Текст] / С.Ф. Клепко // філософські обрії : науково-теоретичний часопис / ІФ НАНУ. 2003. № 10. С. 260 – 271.
129. Клименко Л.С. Державна мовна політика в Україні (теоретико-правовий аспект). Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Київ, 2012. с. 236.
130. Кобрин В.С. Діяльність Кабінету Міністрів України щодо розвитку та функціонування української мови. Український часопис конституційного права, 2017. № 3. С. 36 – 42.
131. Ковальова Т.В. Державне регулювання мовних відносин в умовах глобалізації. Стратегічні пріоритети, 2009, № 2 (11), с. 132 – 138.

132. Коваль М. В. Людина, її права, свободи та законні інтереси — першооснова національної безпеки України, а їх охорона і захист — головний обов'язок держави / М. В. Коваль // Вісник Запорізького національного університету: Юридичні науки, 2012. № 1. ч. 1. С. 113 – 119.
133. Кодекс про освіту Республіки Молдови від 17 липня 2014 року № 152. URL: www.legis.md/cautare/getResults?lang=ru&doc_id=93795 (дата звернення: 12.02.2023).
134. Клименко Л.С. Державна мовна політика в Україні (теоретико-правовий аспект) // Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Київ, 2012. с. 236.
135. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 18, ст. 133.
136. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 Конституційне право / Є. В. Ткаченко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 249 с.
137. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07 жовтня 1977 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 11.06.2021).
138. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
139. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. 1128 с.
- Конституція Словацької Республіки від 01 вересня 1992 року. URL: <https://www.slov-lex.sk/documents> (дата звернення: 11.02.2023).
140. Концепція Нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19 червня 1991 року № 1213-ХІІ. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 35, ст. 466.
141. Копиленко О.П., Мозговий Л.І. Правознавство. Київ, 2007. 400 с.

142. Кондратьєв Я. Ю. Концепція національної безпеки України: теоретико-правові аспекти зарубіжного досвіду / Я. Ю. Кондратьєв, В. А. Ліпкан. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. 20 с.
143. Конвенція з подолання дискримінації в освіті прийнята Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури від 14 грудня 1960 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення: 25.11.2022).
144. Конвенція МОП № 107 про захист та інтеграцію корінного та іншого населення, ведучого племінного та напівплемінного способу життя у незалежних країнах від 02 червня 1959 року. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_c107_ru.htm (дата звернення: 15.09.2022).
145. Конвенція МОП № 169 про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, прийнята 27 червня 1989 року Генеральною конференцією Міжнародної організації праці на її сімдесят шостій сесії. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml (дата звернення: 15.09.2022).
146. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року у редакції зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.12.2022).
147. Конституційне право України : підручник / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко ; за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. – 3-вид., перероб. і доопр. ; передмова проф. В.В. Коваленка. К. : КНТ ; Видавництво Ліра-К, 2011. 532 с.
148. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
149. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/С 83/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 07.02.2023).

150. Конституція Естонської Республіки від 28 червня 1992 року. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002> (дата звернення: 13.02.2023).
151. Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 року (із поправками від 06 липня 1993 року). URL: <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme> (дата звернення: 10.02.2023).
152. Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 року. URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm> (дата звернення: 13.02.2023).
153. Конституція (Основний Закон) України від 20 квітня 1978 року. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення: 04.07.2021).
154. Конституція Республіки Болгарія від 13 липня 1991 року. URL: <https://www.parliament.bg/en/const/> (дата звернення: 03.02.2023).
155. Конституція Республіки Молдови від 29 липня 1994 року. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=111918&lang=ro (дата звернення: 11.02.2023).
156. Конституція Республіки Польща від 02 квітня 1997 року. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (дата звернення: 13.02.2022).
157. Конституція Республіки Фінляндії від 11 червня 1999 року № 731/1999. URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/ru19990731_20111112.pdf (дата звернення: 13.02.2023).
158. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 року. URL: https://www.cdep.ro/pls/dic/act_show?ida=1&idl=1 (дата звернення: 13.02.2023).
159. Конституція Угорщини від 18 квітня 2011 року. <https://www.parlament.hu> (дата звернення: 13.02.2023).
160. Концепція Нової Української школи. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html> (дата звернення: 26.01.2023).
161. Кравцов І. Аксіологія в нормотворенні. Часопис Київського університету права. 2016. № 3. С. 64 – 67. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2016_3/CHAS16_3.pdf (дата звернення 10.04.2022).

162. Крусян А.Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права) / А.Р. Крусян // Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць / за ред. С.В. Ківалова. Вип. 45. О., 2012. С. 3 – 13.
163. Курінний О. Державна мова в системі освіти як засіб інтеграції мовних меншин до українського суспільства // Магістеріум. Вип. 37, Мовознавчі студії / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Аграр Медіа Груп, 2009. С. 54 – 64.
164. Кремінь Т. Росія влаштувала на окупованих територіях лінгвоцид української мови – мовний омбудсмен. 28 червня 2022, 19:32, URL : <http://surl.li/kvrec> (дата звернення: 07.04.2023).
165. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз) : монографія. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
166. Кремінь Т.Д. Уповноважений із захисту державної мови: Найближчими роками жодних змін у мовний закон вносити не можна. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/taras-kremin-najblizhchimi-rokami-zhodnih-zmin-u-movnij-zakon-vnositi-ne-mozhna> (дата звернення: 14.06.2023).
167. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посіб. для дистанц. авчання. К.: Університет «Україна», 2004. 528 с.
168. Кресіна І.О. Проблеми законодавчого забезпечення антидискримінаційної політики в Україні. Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 2. С. 109 – 124.
169. Косів М. Без мови нема народу. Матеріали наукової конференції. – К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1995. С. 13 – 22.
170. Костирев А. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації / А.Костирев // Політичний менеджмент. 2007. № 5. С. 105–116.
171. Куць О.М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії): монографія. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. 368 с.

172. Куц Ю. О. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. ... д-ра наук з державного управління : 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Ю. О. Куц, К., 2005. 31 с.
173. Курас І.Ф. Проблема «корінних народів» в політичному дискурсі України / І.Ф. Курас // Етнополітика: Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ІПіЕНД, 1999. 656 с. С. 85 – 95.
174. Курінний О.В. Державна мова в системі освіти як засіб інтеграції мовних меншин до українського суспільства. Магістеріум. Випуск 37. 2009. С. 54 – 64.
175. Ладиченко В. Забезпечення збереження державної єдності – важлива функція державної влади. Право України, 2007. № 8. С. 13 – 17.
176. Лапіна Т. Ідентифікація культури: філософські критерії. Філософія і культура. 2013. № 10. С. 1407 – 1418.
177. Лебідь І.В. Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект) : дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Ірина Владиславівна Лебідь. – Умань, 2002. 222 с.
178. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні. Теорія та практика державного управління. 2009. Вип. 2. С. 66 – 75.
179. Левчук П. Г. Мовна політика в країнах Європейського Союзу та Україна: аналіз та приклади добрих практик. eKMAIR, 2016. С. 91 – 102. URI: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11404> (дата звернення: 27.05.2022).
180. Лизанчук В. Мовні аспекти в українському державотворенні / В. Лизанчук // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи : матеріали науково-практичної конференції (м. Львів, 22 листопада 2001 р.). – Львів : ЛФ УАДУ, 2001. Ч. 2. С. 224 – 228.
181. Липчук О.І. Інституційні засади реалізації прав етнонаціональних меншин в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. 19 с.
182. Лист Міністерства освіти і науки України від 22.11.2019 № 1/12-6291. URL: <https://csu.gov.ua/dokument/1-p2021> (дата звернення: 15.12.2022).

183. Ліпкан В. Адміністративно-правова природа національної безпеки. Право України. 2007. № 3. С. 9 – 12.
184. Лобань Т.І. Особливості розвитку сучасного суспільства в умовах глобалізації: політологічний аспект / Т.І.Лобань // Людина і політика. Український соціально-гуманітарний журнал / Гол.ред. Г.І.Волинка. – Вип. № 2 (32). – К.: Вид-во «Четверта хвиля», 2004. С. 68 – 73.
185. Лопушинський І. П. Формування реалізації державної мовної політики в галузі освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління»/ І. П. Лопушинський. – К., 2008. 30 с.
186. Лук'яненко Л.Г. Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко. – К. : МАУП, 2003. 296 с.
187. Ляшенко О. О. Формування української політичної нації : етнополітичний аспект / О. О. Ляшенко // Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. С. 238 – 256.
188. Макарець Ю. С. Мовний вимір національної безпеки України / Ю. С. Макарець // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 68. С. 37 – 44.
189. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інст держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
190. Маляр А. Мовний фактор безпеки. URL: <http://www.pravda.com.ua./columns/2014/11/28/7045346> (дата звернення 13.06.2023).
191. Маркуш М. Конституційні цінності як основоположні засади в кримінальному процесі України // Вісник Конституційного Суду України. № 6. 2013. С. 73 – 85.
192. Масенко Л. Мова і політика. К. : Соняшник, 2004. 120 с.
193. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. Вид. Дім «Києво-Могилянська академія». Київ, 2010. с. 243.
194. Масенко Л.Т. Річ не просто в мовній проблемі... / Л.Т.Масенко // Віче, 2003. № 4. С. 54 – 57.

195. Масенко Л. Українська мова як фактор національної безпеки, 2016, С. 5 – 15.
URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11413> (дата звернення: 20.06.2021).
196. Масенко Л. (У)мовна (У)країна : популярне видання / Л. Масенко. – К. : Темпора, 2008. 88 с.
197. Мацюк Г., Статус і функції російської мови в Російській Федерації, на пострадянському просторі й у світі: стан і перспективи розвитку, [в:] «Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ», зб. наук. праць, Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019, с. 213 – 240.
198. Мацкевич М. Мова як фактор національного відродження // Право України. 2000. № 5. С. 97 – 100.
199. Мелков Ю. Ідеал і мета освіти в ієрархії культурних цінностей. Філософія освіти, 2012. № 1-2 (11). С. 211 – 222.
200. Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві: Монографія К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 287 с.
201. Міністерство закордонних справ України. Наслідки окупації АР Крим та м. Севастополь. URL: <https://mfa.gov.ua/timchasova-okupaciya-ar-krim-ta-m-sevastopol> (дата звернення: 03.03.2023).
202. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання // П.О. Селігей; Національна академія наук України; відп. ред. Л.Т. Масенко – К. : Києво-Могилянська акад., 2012. 118 с.
203. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом / Ред. кол. : (голова) доктор істор. наук О. М. Майборода, М. І. Шульга та ін. ; Нац. акад. наук України. Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІІІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
204. Мовна політика: національна ідентичність і європейські цінності / Б.М. Ажнюк // Вісник Національної академії наук України, 2021. № 6. С. 89-93.
205. Нагорна Л. П. Ідентичність національна. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

206. Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. URL: <https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni> (дата звернення 26.08.2023).
207. Непеїна Г.В. освіта для сталого розвитку: витоки та перспективи // Наукові праці. Випуск 99. Том 112. 2009. С. 20 – 24.
208. Новий тлумачний словник української мови. У 3 т. / Уклад.: В. Ярема, О.Сліпушко. К.: Аконіт, 2007. 880 с.
209. Новий тлумачний словник української мови (у 3 томах). [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. Київ: Аконіт, 2008. Т. 3 : П – Я. 862 с.
210. Новородовський В. В. Мовний чинник етнополітичної дестабілізації в Україні (2010-2014 рр.) / В. В. Новородовський // Молодий вчений. 2019. № 2 (2). С. 403 – 410.
211. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. К. : Абрис, 1991. 272 с.
212. Огнев'юк В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. Київ: Знання України, 2003. 450 с.
213. Огнев'юк В., С. Сисоєва. Освітологія – науковий напрям інтегрованого дослідження сфери освіти. Рідна школа. № 4-5. 2012. С. 44 – 51.
214. Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-p2021> (дата звернення: 03.01.2023).
215. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мироненка О.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови)

від 16 грудня 1999 року № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na10d710-99#n2> (дата звернення 15.10.2022).

216. Окрема думка судді Конституційного Суду України стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na10d710-19#n2> (дата звернення: 11.12.2022).

217. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/332097_332162 (дата звернення: 28.02.2023).

218. Орленко В.І. Конституційне право України. Київ, 2011. 156 с.

219. Освіта для сталого розвитку [Текст]: науково-методичний посібник / О. Є. Висоцька. – Дніпропетровськ : Роял Принт, 2011. 200 с.

220. Отрешко, В. Мова як елемент культури і чинник державотворення / В. Отрешко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашеви́ч ; НПУ імені М. П. Драгоманова, Укр. акад. наук. – Київ : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 83 (4). С. 326 – 329.

221. Панасюк Л. В. Ідеологія «Русского мира» і білінгвізм / Леонід Валерійович Панасюк // Політикус : наук. журнал, 2021. № 3. С. 110 – 116.

222. Панфілов О. Ю., Савченко О. О. Вища освіта як чинник соціальної динаміки. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2010. № 6. С. 20 – 27.

223. Парута О.В. Правова ідентичність особи: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. Львів, 2017. 244 с.
224. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну : трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша – К. : НІСД, 2008. 288 с.
225. Пилипенко С.А. Вплив мовної політики держави на статус державних мов. Лінгвокультурна освіта в системі вузівської підготовки спеціалістів. 2020. № 5 (13). С. 40 – 50.
226. Питання заборони та протидії дискримінації. Методичні рекомендації для юристів / упоряд. Г. Хримова. Київ, 2015. 112 с.
227. Погорілко В. Ф. Державна мова / В. Ф. Погорілко // Юридична енциклопедія. – Т. 2 (Д-Й). – Київ, Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. 744 с.
228. Політичний енциклопедичний словник // Упоряд. В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. В.П. Горбатенька. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. 746 с.
229. Погребняк, С. П. Основоположні принципи права: дис. д-ра юрид. наук. Харків, 2009. 416 с.
230. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: парламентське видавництво, 2011. 808 с.
231. Пліско В. Щодо правової визначеності поняття «національна меншина». Право України, 2005. № 7. С. 104 – 106.
232. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аналіз). Право України, 2010. № 1. С. 128 – 133.
233. Попова О. Роль освіти у формуванні сучасної національної ідентичності. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Випуск 18, 2017. С. 224 – 225.
234. Потапчук Т. В. Культурна ідентичність особистості : постановка проблеми / Т. В. Потапчук / Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. наук. пр. Сер. :

Педагогіка і психологія. – Ялта : РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» РВВ КГУ, 2010. Вип. 27, ч. 1. С. 180 – 187.

235. Політологія / За ред. І.Дзюбка. – К., 1993. С. 257 – 258.

236. Попеску І. Права національних меншин у законодавстві та міжнародних зобов'язаннях України. Людина і політика, 1999. № 2. С. 51.

237. Правознавство (Терміни. Афоризми. Прислів'я). Упорядники П.М. Рабінович, В.І. Ваксман. Львів. 1995.

238. Приходько А.В. Стандарти ООН стосовно прав корінних народів. дис. на здобуття наук. ступ. кандид. юрид. наук. 12.00.11. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/8783/Prykhodko_KD.pdf?sequence=2&isAllowed=y (дата звернення: 23.02.2023).

239. Притика Д., Потьомкін А. Ювілей конституційного контролю [Текст] // Закон і бізнес, 2011. № 42 (1029) [Електронний ресурс]. URL : http://zib.com.ua/ua/5666-yuviley_konstituciynogo_kontrolyu.html (дата звернення 02.04.2022).

240. Проф. Райнер Гофман Висновок щодо відповідності проекту статті щодо мови освіти в закладах загальної середньої освіти (в рамках проекту Закону України «Про загальну середню освіту») та проекту змін до Розділу 12 «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про освіту» зобов'язанням України щодо Рамкової конвенції про захист національних меншин і висновку Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) стосовно статті 7 Закону України «Про освіту» 2017 року від 12 квітня 2018 року від 31.05.2018 (матеріали Міністерства освіти і науки України).

241. Потебня О. Думка і мова. Київ: наукова думка, 1993. 324 с.

242. Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація. Київ, 1992.

243. Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року : Постанова Ради міністрів Української РСР від 12.02.1991 № 41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/41%D1%80-91-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.10.2022).

244. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 21, ст. 81.
245. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03 липня 2012 року № 5029-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 23, ст. 218.
246. Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 02 жовтня 2003 року № 1546. URL: <https://cutt.ly/LC3Kdlx> (дата звернення: 04.09.2022).
247. Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови : Постанова Кабінету Міністрів України від 08 вересня 1997 року № 998. URL: <https://cutt.ly/GC3JBWd> (дата звернення: 18.10.2022).
248. Про затвердження Конституції автономної Республіки Крим : Закон України від 23 грудня 1998 року № 350-XIV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 5-6, ст. 43.
249. Про Концепцію державної мовної політики : Указ Президента України від 15 лютого 2010 року № 161/2010. URL: <https://cutt.ly/TC3NQuZ> (дата звернення: 14.08.2022).
250. Про мови в Українській РСР : Закон УРСР від 28.10.1989 № 8312-XI. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1989, Додаток до № 45, ст. 631.
251. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст. 351.
252. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. URL: <https://cutt.ly/8C30hHJ> (дата звернення: 15.09.2022).
253. Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України : Указ Президента України від 31 травня 2018 року № 156/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156/2018#Text> (дата звернення 15.07.2021).

254. Про освіту : Закон України від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380.
255. Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року : Указ Президента України від 24 травня 2000 року № 717/2000. URL: <https://cutt.ly/8C3B6fh> (дата звернення: 13.08.2022).
256. Про Раду з питань мовної політики : Указ Президента України від 24 лютого 1997 року № 164/97. URL: <https://cutt.ly/RC3C9zj> (дата звернення: 12.08.2022).
257. Про розвиток і застосування мов в Україні : проект Закону України // Бюлетень. Державний комітет у справах національностей та міграції. – К., 1999. 216 с.
258. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 21.05.2023).
259. Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : розпорядження Кабінету міністрів України від 8 жовтня 2022 року № 893-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KR220893?from=legislation> (дата звернення 03.04.2023).
260. Про функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 21, ст. 81.
261. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст. 351.
262. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2021 № 2469-VIII. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст. 241.
263. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua> (дата звернення 06.05.2022).

264. Пояснювальна доповідь до Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин. URL: <https://rm.coe.int/belarus-brochure-ua-pdf/16807412ca> (дата звернення 23.11.2022).
265. Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні. Праці Львівської лабораторії прав людини АПНУ / За ред. П.М. Рабіновича. К., 1998. С. 11 – 12.
266. Про корінні народи України : Закон України від 01 липня 2021 року № 1616-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2021, № 38, ст. 319.
267. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 грудня 2022 № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення 15.12.2022).
268. Про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15 травня 2003 року № 802-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 30, ст. 259.
269. Проект Закону про освіту дорослих від 10.02.2022 № 7039 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38978> (дата звернення: 01.03.2023).
270. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 року № 1556-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37 – 38, ст. 2004.
271. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 липня 2001 року № 2628-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 49, ст. 259.
272. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української Держави : Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 року № 1140-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18#Text> (дата звернення: 23.02.2023).
273. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06 вересня 2012 року № 5207-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 32, ст. 412.
274. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 36, ст. 529.
275. Про позашкільну освіту : Закон України від 22 червня 2000 року № 1841-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 46, ст. 393.

276. Про професійну (професійно-технічну) освіту : Закон України від 10 лютого 1998 № 103/98-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 32, ст. 215.
277. Про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження : Закон України від 20 січня 2010 року № 1811-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 9, ст. 91.
278. Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин : Закон України від 09 грудня 1997 року № 703/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 14, ст. 56.
279. Про фахову передвищу освіту : Закон України від 06 червня 2019 року № 2745-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 30, ст. 119.
280. Рабінович П.М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Право України. 2010. № 2. С. 18 – 23.
281. Рабінович П.М. Потребовий підхід – безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Одеса: Юрид. л-ра. 2009. Т. 8. С. 45 – 53.
282. Рабінович П.М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України, 2013. № 2 (73). С. 10 – 16.
283. Рабінович П.М. Права людини і громадянина. [Текст] // П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк/ [Текст] Навчальний посібник. К.: Атака, 2004. 464 с.
284. Рабінович С.П. Конституційні засади балансування національних інтересів з інтересами мовних меншин у законотворчій діяльності. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції (7–8 лютого 2018 р.) : у 2-ох ч. Ч. 1. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2018. С. 132 – 135.
285. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. 360 с.
286. Рапацька Л. П. Правове регулювання мовної політики в Україні наприкінці XVIII – на початку XXI ст. (на матеріалах Криму): дис. ... канд. юрид. наук:

- 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л. П. Рапацька. Х., 2005. 215 с.
287. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 01 лютого 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 17.10.2022).
288. Ребкало В. А. Цінність / В. А. Ребкало, В. М. Козаков // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України ; наук. ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – Київ : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князєв (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін., 2011. С. 714 – 716.
289. Реньов Є.В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація. автореф. дисер. на здобут. наук. ступ. кандид. юрид. наук. Харків, 2017. 24 с.
290. Різник С. Конституція України в умовах загроз національній безпеці України. Порівняльно-аналітичне право, 2014. № 2. С. 82 – 84.
291. Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text> (дата звернення: 15.05.2021).
292. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16 липня 2019 року № 10-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19#Text> (дата звернення 20.09.2022).
293. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української

мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#n103> (дата звернення 20.09.2022).

294. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018. URL: <https://cutt.ly/FC7pRJm> (дата звернення: 03.07.2022).

295. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 04 березня 2004 року № 5-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text> (дата звернення: 08.09.2022).

296. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text> (дата звернення 05.10.2022).

297. Рішення Конституційного Суду Республіки Молдови щодо тлумачення статті 13 Конституції Республіки Молдови у співвідношенні з Преамбулою Конституції та Декларацією незалежності Республіки Молдова від 05 грудня 2013 року. URL: <https://www.constcourt.md/ccdocview.php?l=ro&tip=hotariri&docid=476> (дата звернення: 11.02.2023).

298. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Campbell and Cosans v. The United Kingdom» від 25 лютого 1982 року. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57455%22%5D%7D> (дата звернення 15.01.2023).

299. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» від 17 липня 2019 року № 596-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80#Text> (дата звернення 15.07.2021).

300. Рижак Л. Глобальна віртуалізація освіти: виклики національній ідентичності. Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія філософські науки. 2011. С. 42 – 49.

301. Римаренко С. Індивідуальні і колективні права: компаративний аналіз. Університетські наукові записки, 2007. № 2 (22). С. 35 – 46.

302. Рудницький С. Політична географія України / Упоряд. П. Штойко. – Б. М., 1998.

303. Рудяков П.М. Мова як цінність у теорії і практиці / П. М. Рудяков // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Вип. 4. С. 555 – 565.

304. Савчин М. В. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні [Текст] / М. Савчин // Вісник Конституційного Суду України, 2010. № 1. С. 111 – 120.

305. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право. – Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.

306. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.

307. Салей М.І. Конституційна аксіологія та практика Конституційного Суду України: форми взаємовпливу. Jurnalul juridic national: teorie și practică. Numărul 6 (22-1), 2016. Pag. 19 – 22.

308. Салей М.І. Система конституційних цінностей в Україні / М. І. Салей // Юридичний вісник, 2013. № 2. С. 105 – 109.

309. Самойленко Є. Поняття «корінний народ» та питання визнання статусу корінних народів у міжнародному праві / Є. Самойленко // Підприємництво, господарство і право, 2017. № 6. С. 209 – 212.

310. Сисоєва С. Сфера освіти як об'єкт дослідження / С. Сисоєва // Освітологія. 2012. Вип. 1. С. 22 – 29.
311. Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. – Київ : НАДУ, 2009. – Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки. 248 с.
312. Сіренко В. До питання про конституційний статус російської мови в Україні. Право України. 2016. № 3. с. 266 – 268.
313. Скотт П. Глобалізація та університет / П. Скотт // «Alma Mater»: ВВШ. 2000. № 4. С. 3 – 8.
314. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України. Академічне видання / О.В. Скрипнюк. – Х., 2009. 468 с.
315. Скотна Н. В. Вища освіта в епоху глобалізації. Вісник Національного авіаційного університету. 2013. № 2. С. 88-91.
316. Словник іншомовних слів за ред. О. С. Мельничука. 1-е видання, Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), 1974 — 776 с.
317. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки. Політичний менеджмент. 2008. № 2(29). С. 110 – 119.
318. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
319. Сміт Е. Національна ідентичність : [монографія] / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. 224 с.
320. Смолій В. А. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
321. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. Посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 556 с.
322. Соціологія: словник термінів і понять, упоряд. Біленький Є.А. та ін., Київ: Кондор, 2006. С. 117.
323. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

324. Стратегія розвитку України: Економічний та гуманітарний виміри: Матеріали науково-практичної конференції. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2015. 320 с.
325. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко [та ін.] ; за заг. Ред. О.В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К.: Юрінком Інтер, 2009. 384 с.
326. Тарасенко О.Л. Мовна політика у багатомовному суспільстві: досвід Європейського Союзу // Економіка та держава, 2010. № 9. С. 104 – 106.
327. Тематичний коментар № 3 Консультативного комітету: «Мовні права осіб, що належать до національних меншин згідно з Рамковою конвенцією» ACFC/44DOC(2012)001.
328. Титар О.В. Українські національно-культурні ідентичності Слобожанщини у контексті глобалізації: філософсько-антропологічний вимір. Дисер. на здобут. доктора філософ. наук. 09.00.04. Харків, 2016. С. 493.
329. Тихий В., Панов М. Право людини на безпеку (конституційно-правові аспекти) // Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 6. Юрінком Інтер. С. 57 – 61.
330. Тихий Олекса. Мова-Народ/Олекса Тихий. – К.: Смолоскип, 2007. С. 284.
331. Тихомирова Є. Б. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції // Наукові записки. Том 45. Політичні науки, 2005. С. 56-60.
332. Ткаченко В. Україна : проблеми національної ідентичності. Політичний менеджмент. 2007. № 3. С. 19 – 37. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tkachenko_ukraina.pdf (дата звернення: 21.05.2023).
333. Ткаченко О. Б. Проблеми захисту мов і мовного відродження // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства (монографія). К., 2007. С. 79 – 85.
334. Ткаченко О.Б. Типологія й перспектива українського мовно-національного розвитку// Мовознавство, 2008. № 1. С. 3-6.
335. Ткаченко О.Б. Українська мова як державна у труднощах її становлення. Мовознавство, 2010. № 6. С. 3 – 10.

336. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права (Explanatory Terminological Dictionary on Constitutional law) – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. 256 с.
337. Трибушний О. Мовна політика в Україні – проблеми і пріоритети. Віче. 1997. № 9. С. 98 – 107.
338. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 05.02.2023).
339. Угода між Урядом України та Урядом Литовської Республіки про співробітництво в галузі освіти, науки та культури від 04.08.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_049#Text (дата звернення: 10.02.2023).
340. Угода про співробітництво в галузі освіти і науки між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти і науки Литовської Республіки від 19.03.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_028#Text (дата звернення: 11.02.2023).
341. Угода між Державним комітетом України у справах національностей та міграції і Департаментом з регіональних проблем та національних меншин при Уряді Литовської Республіки про співробітництво з питань національних відносин від 25.02.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440_017#Text (дата звернення: 11.02.2023).
342. Угода між Урядом України та Урядом Латвійської Республіки про співробітництво в сфері освіти, науки, молоді та спорту від 29.09.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/428_003-17#Text (дата звернення: 11.02.2023).
343. Угода між Україною і Республікою Молдова про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин (учинена 17 грудня 2009 року, ратифікована Верховною Радою України 05.10.2010). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498_146#Text (дата звернення: 12.02.2023).

344. Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки (учинена 04.04.1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_054#Text (дата звернення: 13.02.2023).
345. Угода про принципи співробітництва між Україною та Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин (учинена 1 лютого 1994 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_194#Text (дата звернення: 13.02.2023).
346. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Вид. 2-ге, випр. і допов. – Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 820 с.
347. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс читаний в Укр. нар. ун-ті : з мал. і портр. укр. культ. діячів / Іван Огієнко. Київ: Абрис, 1991. 272 с.
348. Українці головним атрибутом незалежності вважають «мову». // Українська правда. – 23.04.2012, <https://www.pravda.com.ua/news/2012/08/23/6971332/>.
349. Урядовий портал. Тарас Кремень: 16 липня набирають чинності низка нових норм закону про державну мову та запроваджується адміністративна відповідальність за порушення. 15 липня 2022 року. URL: <http://surl.li/ksrtv> (дата звернення: 20.08.2022).
350. Ухвала Конституційного Суду України «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі про надання висновку щодо відповідності статтям до статті 38 Конституції України, поданого до Верховної Ради України 165 народними депутатами України» від 6 травня 2004 року № 44-у/2004 (справа № 2-27/2004) // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v044u710-04#Text> (дата звернення: 17.03.2021).
351. Фаріон Ірина: Ми отримали війну через те, що не змогли захистити своєї мови: розмова Ірини Фаріон та Євгена Букета. 16.07.2019. URL: <https://uain.press/interview/iryna-farion-my-otrymaly-vijnu-cherez-te-shho-ne-zmogly-zahystyty-svoyeyi-movu-1061379> (дата звернення: 20.08.2022).
352. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.

353. Храпов С. Аксіодинаміка суспільної свідомості пострадянської Росії: соціокультурний аналіз. Філософія і культура. 2015. № 5. С. 752 – 761.
354. Христова Г.О. Питання заборони та протидії дискримінації: методичні рекомендації для юристів. К.: Рада Європи, 2015. 112 с.
355. Черниченко С.В. Теория международного права: В 2 т. М.: НИМП, 1999. Т. 2. Старые и новые теоретические проблемы. С. 232 – 233.
356. Чеховська М. М. Мова як чинник національної безпеки / М. М. Чеховська, В. М. Шлапаченко // Держава та регіони. Серія: Право. 2018. № 3. С. 39 – 46.
357. Чуйко З. Конституційні основи національної безпеки країни. Автореферат на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. Харків, 2008. с. 20.
358. Чупрій Л.В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері // Політичний менеджмент» – 2013. – № 1-2(57 -58) – С. 35 – 42.
359. Шаповал Р.В. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні // Право і безпека. 2011. № 1 (38). С. 29 – 35.
360. Шаповал Т. Про визначення конституційних гарантій суб'єктивних прав / Т. Шаповал // Вісник Національної академії прокуратури України, 2010. № 2. С. 35 – 40.
361. Шаптала Н. Співвідношення конституційних прав і свобод людини і громадянина та забезпечення національної безпеки України. Вісник Конституційного Суду України. 2016. № 6. С. 181 – 186.
362. Шахов В. Національний інтерес і національна безпека в геостратегії України / В. Шахов, В. Мадіссон // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України, 2013. № 2. С. 44 – 56.
363. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социалингвистику. М., 1989. 216 с.
364. Шемшученко Ю. Від Декларації – до Конституції / Ю.С. Шемшученко // Правова держава: щорічник наук. видань Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 1997. С. 4.

365. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) : Стан і статус [Текст] / Ю.В.Шевельов. Чернівці: «Рута», 1998. 208 с.
366. Шевченко О.В. Формування національної ідентичності як компонента Я-образу особистості / О.В.Шевченко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні; за ред С.Д. Максименка, В.Т. Циби, Ю.Ж. Шайгородського та ін. – К., 2003. С. 409 – 420.
367. Шишкін В. Мова як складник державотворення // Матеріали міжнародної соціолінгвістичної конференції «Мовні права в сучасному світі» 4-5 грудня 2012 року / Мовознавство, 2013. № 2 – 3. С. 221 – 231.
368. Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: <http://surl.li/kmjzi> (дата звернення: 20.08.2022).
369. Шульга М. Базові принципи і цінності європейських стандартів мовної політики / М. Шульга // Проекти законів про мови – експертний аналіз. – К., 2000. С. 73 – 114.
370. Щодо застосування державної мови в освітній галузі : лист Міністерства освіти і науки України від 01.02.2018 № 1/9-74.
371. Що об'єднує та роз'єднує українців. URL: <https://dif.org.ua/article/shcho-obednue-ta-rozednue-ukraintsiv> (дата звернення: 21.06.2023).
372. Юридичні терміни. Тлумачний словник/ В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стереотипне. – К.: Либідь, 2004. 320 с.
373. Юридичний словник-довідник: За ред. Ю.С. Шемшученка /Худож. оформ. В.М. Штогриня. – К. Феміна, 1996. 696 с.
374. Ющук І. Мова – зброя стратегічна. Політичний і психологічний аспекти мовного питання / Іван Ющук // Дивослово, 2015. № 6. С. 2 – 3.
375. Яковлева О. Моделі організації мовного простору в Європі: контрактивний аспект / О. Яковлева // Віче, 2012. № 20. С. 29 – 32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_20_11 (дата звернення: 13.04.2021).

376. Янковець І.В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі «08» право за спеціальністю «081» право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2020. 300 с.
377. A Charter of European Identity. URL: <http://surl.li/eryyn> (дата звернення: 03.02.2023).
378. American Identity and Attitudes toward English Language Policy Initiatives. *The Journal of Sociology and Social Welfare*, 2007. P. 63 – 82.
379. Arel. D. Interpreting «Nationality» and «Language» in the 2001 Ukrainian Census / D. Arel // *Post-Soviet Affairs*. 2002. Vol. 18. № 3. P. 213 – 249.
380. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org> (дата звернення: 04.04.2020).
381. Capotorti F. Study on the rights of persons belonging to ethnic, religions and linguistic minorities / F. Capotorti. – New York, 1979. 452 p.
382. Casagrande J. A Word, Please: A few facts about the language of Ukraine, and some words we can use. *Daily Pilot*. March 7, 2022. URL: <https://www.latimes.com/socal/daily-pilot/opinion/story/2022-03-07/a-word-please-a-few-facts-about-the-language-of-ukraine> (дата звернення: 20.08.2022).
383. Case of *freese v. The United Kingdom*. Application № 9532/81. 17 October 1986. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57564> (дата звернення: 05.03.2020).
384. Cobo J. M. Study of the Problem of Discrimination against Indigenous Populations : in V vols. / J. M. Cobo, Special rapporteur ; UN Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. N.-Y. : United Nations, 1986-1987. Vol. V : Conclusions, Proposals and Recommendations, 1987. 47 p.
385. ECHR *Mentzen v. Latvia*, №71074/01, 07 December 2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70407> (дата звернення: 15.03.2022).
386. Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973). URL: <http://surl.li/eryff> (дата звернення: 04.02.2023).

387. Dobrzhanska O., Pavliuk O. Political Identities of Ukrainian Society in the Context of the EU Eastern Partnership Policy / Olena Dobrzhanska, Oleh Pavliuk // *Studia i analzy nauk o polityce*, 2020. №. 1, p. 79 – 94.
388. Education in a Multilingual World. UNESCO, 2003. P. 35. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000129728> (дата звернення: 03.02.2023).
389. Ermacora F. The Protection of Minorities before the United Nations // *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*, 1983. Vol. IV. P. 295.
390. European Commission. Final report: High level group on multilingualism. Luxembourg: European Communities, 2007. P. 30. URL: <http://surl.li/etcuh> (дата звернення: 06.02.2023).
391. Fishman J., *Endangered Minority Languages: Prospects for Sociolinguistic Research*, Електронний ресурс: <http://surl.li/сехсн> (дата звернення 07.02.2022).
392. Glazer N. *Affirmative Discrimination: Ethnic Inequality and Public Policy*. N.Y.: Basic Books, 1975. P. 24 – 26.
393. *Guide for the Development of Language Education Policies in Europe*. Language Policy Division. Council of Europe, 2007. P. 23. URL: <http://surl.li/etert> (дата звернення: 07.02.2023).
394. Handziuk K. The Ukrainian language as a protest. *The Ukrainian week*. November, 2018. № 11 (129). P. 7.
395. Identity. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/identity> (дата звернення 20.12.2021).
396. Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. *U.S. Education Reform and National Security (Independent Task Force Report No. 68)*. – New York: Council on Foreign Relations Press. – March 2012. 120 p.
397. Joseph J. E. *Identity and Language* / J. E. Joseph // *Encyclopedia of Language and Linguistics*; [K. Brown ed.-in-chief]. – Second Edition. – Oxford : Elsevier Ltd., 2006. Vol. 13. P. 486 – 492.
398. Kireeva S.M, Popova L.I. The main trends, methods, tools and forms of patriotic education in higher education. *Bulletin of the Scientific Library / Issue 4*. Kharkiv, 2015., 317 p.

399. Korostelina, K. History Education in the Formation of Social Identity. Toward a Culture of Peace; Palgrave MacMillan: New York, NY, USA, 2016., 33 p.
400. Kraus P. Addressing linguistic diversity in the European Union: Strategies and dilemmas Sage Journals, 2014. URL: <http://surl.li/etclo> (дата звернення: 05.02.2023).
401. «Language definition and meaning. Collins English Dictionary». Електронний ресурс: www.collinsdictionary.com (дата звернення: 07.04.2021).
402. Marginalized Minority Groups In Europe In The Context Of The Clash Of Civilisations: The Case Of Muslims, Muserref Yardim, Assistant Prof. Erhan Tecim [Електронний ресурс]. Necmettin Erbakan University. URL: <http://dx.doi.org/10.19044/esj.2016.v12n11p265> (дата звернення: 15.07.2022).
403. Marie J. B. Relations between Peoples' Rights and Human Rights: Semantic and Methodological Distinctions. Human Rights Law Journal, vol. 7, 1986, p. 199.
404. Modood T. The Politic Multiculturalism in the New Europe / T. Modood. London, 1997. С. 85.
405. New Oxford American Dictionary. URL: <https://www.oxfordreference.com> (дата звернення: 07.02.2023).
406. O'Cinneide C. Positive Duties and Gender Equality. International Journal of Discrimination and the Law. 2005. P. 8.
407. «Official Language», Concise Oxford Companion to the English Language, Ed. Tom McArthur, Oxford University Press, 1998.
408. Omoniyi T. Hierarchy of identities / T. Omoniyi // The Sociolinguistics of Identity / ed. by T. Omoniyi and G. White. – Norfolk, 2006. P. 11 – 33.
409. Papp Z.A. Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei // Educatio, 2012. № 1. С. 3 – 23.
410. Packer J. Problems in Defining Minorities // Minority and Group Rights in the New Millennium / Ed. by D.Fottrell, B.Bowring. The Hague: Kluwer Law International, 1999. P. 223 – 274.
411. Positive Discrimination / Sociology: General Terms and Concepts / Encyclopedia.com. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and->

law/sociology-and-social-reform/sociology-general-terms-and-concepts/positive (дата звернення 12.12.2022).

412. Słownik języka polskiego PWN. URL: <https://sjp.pwn.pl> (дата звернення: 15.02.2020).

413. Security Council Decides Not to Discuss Ukraine, Rejecting Russian Federation's Request by 6 Votes Against to 5 in Favour, with 4 Abstentions. Режим доступу: <https://cutt.ly/aECZnno>.

414. Skutnabb-Kangas T. En collaboration avec Marc Rannut. Linguistic Human Rights / T. Skutnabb-Kangas ; Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language 67. Mouton de Gruyter, Berlin & NewYork, 1995. 478 p.

415. VanSledright B. Narratives of nation-state, historical knowledge, and school history education. Rev. Res. Educ. 2008., 146 p.

416. UN Doc. E/CN, 4/641 Annex 1, Resolution II.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Филипець Є.Ю. Конституційне регулювання застосування державної мови у сфері освіти в Україні: теоретичні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. № 4, 2020. С. 138-147.

2. Филипець Є.Ю. Аксіологічне (ціннісне) значення державної мови крізь призму її застосування у сфері освіти України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 2022. Випуск 74. С. 79–88.

3. Филипець Є.Ю. Мовні права національних меншин та корінних народів України у сфері освіти: особливості та домірність обмеження. *Український часопис конституційного права*, 2022. № 3. С. 91 – 104.

4. Филипець Є.Ю. Значення державної мови як чинника впливу на формування конституційної ідентичності: погляд крізь сферу освіти України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Випуск 78: частина 1. С. 133 – 140.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Филипець Є.Ю. Застосування мов національних меншин у сфері освіти в Україні // *Матеріали XXVI Звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»* : тези виступу, 6-7 лютого 2020 р. у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2020. С. 118 – 122.

2. Филипець Є.Ю. Становлення та розвиток інституту державної мови у сфері освіти в Україні: конституційно-правовий аналіз // *Матеріали XIX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи»* : тези виступу, 24 квітня 2020 р. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана

Франка, Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, 2020. С. 54 – 56.

3. Филипець Є.Ю. Державна мова у сфері освіти в зарубіжних країнах: конституційно-правова характеристика // Матеріали XX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» : тези виступу, 22-23 квітня 2021 р. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, 2021. – С. 66 – 69.

4. Филипець Є.Ю. Реалізація конституційного права особи на освіту державною мовою: практика Європейського суду з прав людини // Матеріали XXVII Звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» : тези виступу, 5-6 лютого 2021 р. у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 125 – 129.

5. Филипець Є.Ю. Рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: аксіологічний аспект // Матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» : тези виступу, 04 лютого 2022 року у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 111 – 115.

6. Филипець Є.Ю. Значення застосування державної мови у сфері освіти для забезпечення національної безпеки України // *Захист прав, свобод і законних інтересів людини, громадянина та держави в умовах збройної агресії проти України*. Зб. наук. праць. Матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 жовтня 2022 року) / Ред. колегія: О. В. Скрипнюк (співголова), І. Б. Усенко (співголова), Є. В. Ромінський (відповідальний секретар), А. М. Гурова, А. Ю. Іванова, П. С. Демченко. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. 214 с.

7. Филипець Є.Ю. Позитивна дискримінація у мовних відносинах в сфері освіти України: стан та перспективи застосування // Матеріали ХХІХ звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» : тези виступу, 2-3 лютого 2023 року у 2-ох ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2023. С. 145 – 147.

8. Филипець Є.Ю. Практична реалізація конституційного принципу пропорційності при застосуванні державної мови у сфері освіти України. Доповідь на науковому семінарі 27 жовтня 2022 року. URL: <https://law.lnu.edu.ua/research/seminars>.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. ХХVІ Звітна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні». м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 6 -7 лютого 2020 року, форма участі – очна.

2. ХІХ Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи». м. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, 24 квітня 2020 року, форма участі – очна.

3. ХХ Міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи». м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України, 22-23 квітня 2021 року, форма участі – заочна.

4. ХХVІІ звітна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні». м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 5-6 лютого 2021 року, форма участі – заочна.

5. XXVIII звітна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні». м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 04 лютого 2022 року, форма участі – заочна.

6. XIII Міжнародна науково-практична конференція «Захист прав, свобод і законних інтересів людини, громадянина та держави в умовах збройної агресії проти України». м. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 19 жовтня 2022 року, форма участі – заочна.

7. XXIX звітна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні». м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2-3 лютого 2023 року, форма участі – заочна.